

مجله کاشان‌شناسی مقالات پژوهشی مربوط به تاریخ، فرهنگ، ادبیات، هنر، معماری تاریخی، جغرافیای تاریخی و مشاهیر منطقه کاشان شامل شهرستان‌های کاشان، نطنز و آران و بیدگل را منتشر می‌کند.

شیوه‌نامه درج منابع و استناد

درج مشخصات منابع متن و تصاویر، براساس شیوه‌نامه ایران (تهیه‌شده توسط پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران) است. این شیوه‌نامه در وبگاه نشریه موجود و قابل بارگیری است. در متن مقاله به‌صورت: نام خانوادگی نویسنده، سال انتشار، سال انتشار، صفحه. در فهرست منابع پایان مقاله به‌صورت: - کتاب‌ها: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده، سال انتشار، عنوان کتاب، نام مترجم یا مصحح، محل نشر: ناشر. - مقاله‌ها: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده، سال انتشار، عنوان مقاله، نام مجله، دوره (شماره مجله): شماره صفحه ابتدا - شماره صفحه انتها. - مقاله اینترنتی: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده، سال انتشار، عنوان مقاله، عنوان مجله علمی، دوره ش. نشانی الکترونیکی مقاله (دسترسی در تاریخ)

ضوابط و راهنمای تدوین مقالات

مقاله ارسالی قبلاً در جایی چاپ یا ارائه نشده باشد. مقاله مبتنی بر تحقیق و شامل مطالب نو و ابتکاری می‌باشد. چاپ مقالات و تقدم و تأخر آن با بررسی و تأیید هیئت تحریریه تعیین می‌گردد. هیئت تحریریه در ویرایش مطالب و یکسان‌سازی مقاله آزاد است و مقالات دریافتی بازگردانده نمی‌شود. مقاله‌های مندرج صرفاً مبین آرای نویسندگان است. مقاله‌ها پس از داوری تخصصی و احراز شرایط در مجله چاپ می‌شوند. مقاله باید در محیط Word تایپ و از طریق سامانه «کاشان‌شناسی» به‌صورت الکترونیک ارسال شود. چکیده فارسی و انگلیسی مقاله حداکثر در ۳۰۰ واژه بیاید. ذکر کلیدواژه‌های مقاله (حداکثر ۵ واژه) الزامی است. نویسندگان برای مطالعه راهنمای تدوین مقالات به سامانه sh-kashan.kashanu.ac.ir مراجعه کنند.

- ۳ مقایسه نقش ویژگی‌های طبیعی بستر زیست‌بوم با تأثیر مسیرهای ارتباطی و تجاری بر ساختار معابر تاریخی کاشان
سارا قاسمیه، بهنام پدram، حمیدرضا جیحانی، کیانوش سوزنچی
- ۴۲ جرم‌قاسان و سردقاسان: کاشان در منابع کهن
حسین ایمانیان
- ۷۰ علی مریم و تیمچه امین‌الدوله: انتسابی نابه‌جا
محمد مشهدی نوش‌آبادی
- ۱۰۰ گونه‌شناسی خانه‌های سنتی محلات تاریخی کاشان (مورد مطالعاتی: خانه فرشچی در محله پنجه‌شاه)
پرنیان قلی‌پور، حمیدرضا فرشچی، مهدیس مدیحیان
- ۱۳۱ تحلیل مضمونی نقوش و کتیبه‌های درهای چوبی تاریخی امام‌زاده سلطان‌علی (ع) مشهد اردهال کاشان
سیده نرگس حسینی، علی‌رضا شیخی
- ۱۵۹ بازخوانی خاستگاه سفالینه‌های مزین به نقش ماهی موزه هنر هونولولو بر پایه تحلیل تطبیقی با تولیدات کاشان
زهرا صابریان نجف‌آبادی، عباس اکبری

A Comparative Analysis of Natural Ecological Substrate Characteristics versus Trade-Communication Routes in Shaping the Historical Street Network of Kashan

Sarah Ghasemiyeh

PhD Candidate, Department of Conservation of Historical Monuments, Faculty of Conservation and Restoration, Art university of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: s.ghasemiyeh@aiui.ac.ir

Behnam Pedram

Associate Professor, Department of Conservation of Historical Monuments, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. (Corresponding Author). Email: b.pedram@aiui.ac.ir

Hamidreza Jayhani

Associate Professor, Center for Documentation, Architectural Studies, and Conservation, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: h.jeyhani@sbu.ac.ir

Kianoush Suzanchi

Assistan Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares Univetsity, Tehran, Iran. Email: suzanchi@modares.ac.ir

Received: 27/05/2025

Accepted: 03/08/2025

Abstract

The street network of the historical city of Kashan exhibits a complex and organic order that has evolved gradually in response to the characteristics of its ecological setting. In addition, the internal street system of each city is influenced by intercity, regional, and international routes of communication. This study asks to what extent the structure and organization of Kashan's historical streets have developed in adaptation to the natural characteristics of their setting, and to what extent they have been influenced by major communication and trade routes in Iran and the wider region. This research aims to compare the role of the site's natural characteristics with the influence of communication routes on the organization of Kashan's historical street network. The study area comprises the historical core enclosed by Kashan's defensive city wall, along with the neighborhoods of Posht-e Mashhad, which were selected as the geographical context of the study. The research adopts a historical-interpretive approach based on field observations, maps and aerial photographs, historical documents and texts, as well as archaeological studies. At one level, the early urban nuclei of Kashan and their evolutionary processes are examined, and the structure of the historical street network is analyzed in relation to the natural characteristics of the site. At another level, Kashan's location in relation to major trade and communication routes is investigated. The findings indicated that the development of Kashan's urban nuclei and the structure of its historical street network were influenced primarily by the land slope and the direction of groundwater flow from southwest to northeast—from the foothills toward the lower-lying plains and desert areas. The second most significant factor was Kashan's location along major communication routes.

Keywords: historical core of Kashan, historical streets, major trade routes, communication network, ecological adaptation

Extended Abstract

Introduction

The street network of the historic core of Kashan exhibits a complex and organic structure shaped through the gradual evolution of the urban fabric in close adaptation to its environmental setting. At the same time, numerous historical sources emphasize Kashan's strategic position along major north-south and east-west trade corridors, connecting Ray to Isfahan and Baghdad to Khorasan and Herat. This study investigates the relative influence of ecosystem-based adaptation and major trade routes on the formation and organization of Kashan's historic urban pathways. Evidence from the region's settlement history indicates that habitable conditions emerged through the interaction of western mountain ranges, low-lying alluvial plains, and the margins of the Central Iranian Desert. Moreover, the spatial distribution of ancient mounds, fortifications, settlements, and villages corresponds closely with springs, water depressions, and underground water channels. By tracing successive stages of urban growth, the study analyzes the evolution of Kashan's street network in relation to both environmental determinants and trade-communication routes.

Materials and Methods

This study adopts a descriptive, historical, and analytical research design grounded in an interpretive-historical approach. Given that the continued use of circulation routes often preserves the traces of former urban structures and land subdivisions, even after the disappearance of the original built fabric, the first stage of data collection consisted of an exploratory survey of all pathways within the study area, accompanied by systematic field observations.

The study area encompassed the urban extent of Kashan up to the late Qajar period and included a wide range of movement and circulation spaces within the historic city—such as streets, alleys, cul-de-sacs, the bazaar, local marketplaces, urban openings, mosque courtyards, shrine precincts, and building entrance spaces. In addition, the spatial locations of historic mosques, shrines, marketplaces, and water reservoirs situated along or adjacent to these routes were mapped in order to identify former residential clusters and urban nuclei. Throughout the field survey, analytical notes and observational records were systematically documented.

Field-based findings were subsequently compared with historical evidence concerning the formation and expansion of settlements in Kashan, as well as with historical maps and aerial imagery, which served as complementary sources of data. Concurrently, historical and archaeological studies were reviewed to examine Kashan's position within major trade routes and communication networks. The integration of these datasets enabled a comparative assessment of the relative influence of ecosystem-based adaptation and major trade routes on the configuration, orientation, and evolution of the street network and historic urban pathways of Kashan.

Research Findings

Analysis of Kashan's urban evolution indicated that the city expanded gradually from the west and southwest toward the east and northeast during successive historical periods. The earliest settlement nuclei were located in the northern part of the historic core of Kashan, while later developments emerged around these nuclei and progressively extended outward. Historical evidence and field observations suggested that settlement and

agricultural activities in the Kashan Plain were historically organized around independent residential clusters and fortified compounds closely associated with local water resources. Traces preserved within the street network revealed curvilinear routes that appeared to correspond to the boundaries of former settlement nuclei and residential territories.

The natural setting of the Kashan Plain played a significant role in shaping this pattern. Situated between the western mountain ranges and the Central Iranian Desert, the plain functions as a basin where surface and subsurface water flows converge. Geological and hydrological studies similarly related settlement distribution to access to the water resources within low-lying alluvial areas. Field observations identified changes in elevation, slopes, depressions, stepped alleys, winding streets, and, in some cases, two-level passageways as distinctive features of Kashan's historic urban pathways. These characteristics indicated a strong adaptation of the circulation structure to local topography and groundwater accessibility, reflecting a long-term process of ecosystem-based adaptation.

Kashan also had a strategic position along major trade routes connecting northern and southern Iran as well as western and eastern regions of the Iranian Plateau. Historical sources identified the Ray–Isfahan corridor as one of the most important communication axes passing through the city. However, comparison between the orientation of these routes and the direction of urban growth revealed that the dominant alignment of the street network corresponded more closely to the natural slope of the terrain and the southwest–northeast direction of groundwater flow than to the north–south communication corridor.

The findings further demonstrated that Kashan did not develop linearly along a single transportation route. Rather, its growth was based on a series of interconnected settlement nuclei that gradually expanded and merged over time. Overall, both environmental conditions and major trade routes influenced the organization of the city. Nevertheless, topography, land slope, prevailing winds, and access to groundwater appeared to have exerted the primary influence on the form and the orientation of the historic street network, while regional communication routes played a secondary but still significant role. The coexistence of two dominant orthogonal orientations within the urban fabric provided evidence of the interaction between these two formative forces.

Conclusion

The street network of the historic core of Kashan does not reflect a predetermined geometric plan; rather, it is the outcome of a long-term interaction between human settlement and the environmental conditions of the region. Curvilinear pathways, variations in street gradients, and a spatial structure, organized around settlement nuclei, and fortified residential–agricultural compounds demonstrate a gradual adaptation to topography, water resources, and the requirements of living in an arid environment. Although Kashan has a strategic position along major trade routes, these routes have become integrated into the pre-existing urban structure and adapted to its organic configuration. The findings indicated that two principal orientations were present within the historic urban pathways; however, the southwest–northeast axis, corresponding to land slope and groundwater flow, exerted the strongest influence on urban development. Consequently, ecosystem-based adaptation constitutes the primary driver of the street network's formation, while regional communication routes play a secondary but complementary role.

کاشان‌شناسی، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، بهار و تابستان ۱۴۰۴، ص ۳- ۴۱

دوفصل‌نامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۴

دوره ۱۸، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، صفحات: ۳-۴۱

مقاله علمی پژوهشی

10.22052/KASHAN.2026.258527.1164

مقایسه نقش ویژگی‌های طبیعی بستر زیست‌بوم با تأثیر مسیرهای ارتباطی و تجاری بر ساختار معابر تاریخی کاشان *

سارا قاسمیه **
بهنام پدرام ***
حمیدرضا جیحانی ****
کیانوش سوزنچی *****

چکیده

ساختار معابر تاریخی شهر کاشان دارای نظم پیچیده و ارگانیک است که تحت تأثیر تکامل تدریجی بافت در هماهنگی با بستر زیست‌بوم شکل گرفته و توسعه پیدا کرده است. علاوه بر این نظام معابر داخلی هر شهر تحت تأثیر راه‌های ارتباطی بین‌شهری، منطقه‌ای و بین‌المللی نیز قرار دارد. پرسش پژوهش این است که ساختار و نظم معابر تاریخی کاشان تا چه اندازه در سازگاری با ویژگی‌های طبیعی بستر شکل گرفته و تا چه اندازه تحت تأثیر راه‌های مهم ارتباطی و تجاری ایران و منطقه قرار گرفته است. هدف پژوهش مقایسه نقش ویژگی‌های طبیعی بستر با تأثیر مسیرهای ارتباطی بر سازمان‌دهی معابر تاریخی کاشان است. محدوده تاریخی محصور در باروی دفاعی دور شهر کاشان به‌اضافه محله‌های پشت مشهد به‌عنوان بستر مورد مطالعه انتخاب شده است. روش پژوهش تفسیری تاریخی با تکیه بر مشاهدات میدانی، نقشه‌ها و عکس‌های هوایی، اسناد و کتب تاریخی و همچنین مطالعات باستان‌شناسی است. در یک سطح هسته‌های اولیه شهری کاشان و سیر تکاملی آن‌ها مورد بررسی واقع شده، ساختار معابر تاریخی در ارتباط با ویژگی‌های طبیعی بستر تحلیل شده است و در سطح دیگر موقعیت کاشان نسبت به راه‌های مهم تجاری

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری سارا قاسمیه با عنوان «تبیین ویژگی‌های هم‌پوندی با زیست‌بوم شهری در منظر گذار هسته تاریخی کاشان، هم‌جهت با اهداف حفاظت منظر شهری تاریخی» به راهنمایی دکتر بهنام پدرام و دکتر حمیدرضا جیحانی و مشاوره دکتر کیانوش سوزنچی، در دانشکده حفاظت و مرمت دانشگاه هنر اصفهان است.

** دانشجوی دکتری گروه مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

s.ghasemiyeh@au.ac.ir

*** دانشیار گروه مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران. (نویسنده مسئول)

b.pedram@au.ac.ir

**** دانشیار مرکز مستندنگاری و مطالعات معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

h_jeihani@sbu.ac.ir

***** استادیار، گروه معماری (معماری منظر)، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

suzanchi@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۲

و ارتباطی بررسی شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که توسعه هسته‌های شهری و ساختار معابر تاریخی کاشان در درجه اول تحت تأثیر عامل شیب زمین و جهت جریان آب‌های زیرزمینی از جنوب غرب به شمال شرق - از سمت کوه‌پایه به سمت زمین‌های پست و بیابانی - قرار گرفته و در درجه دوم اهمیت موقعیت قرارگیری در میانه مسیرهای مهم ارتباطی تأثیرگذار بوده است.

کلیدواژه‌ها: هسته تاریخی کاشان، معابر تاریخی، راه‌های مهم تجاری، شبکه ارتباطی، سازگاری با زیست‌بوم.

مقدمه

مشاهدات میدانی مؤید ساختار پیچیده و نظام ارگانیک معابر تاریخی کاشان، تحت تأثیر ویژگی‌های طبیعی بستر هستند. از طرف دیگر موقعیت کاشان نسبت به مسیرهای مهم ارتباطی از شمال به جنوب ایران و از شرق به غرب و بالعکس در بسیاری کتب تاریخی مورد اشاره قرار گرفته است. در واقع کاشان به مرور زمان و در طول تاریخ، نقش خود را به‌عنوان منزلگاهی در مسیر غرب (بغداد) به شرق (خراسان و هرات) و همچنین در میانه مسیر شمال به جنوب، به‌ویژه راه ری به اصفهان، تثبیت کرده است. با این حال رشد و توسعه شبکه ارتباطی داخلی کاشان، محدود به راه‌ها و مسیرهای ارتباطی نبوده است، بلکه ساختاری مستقل و سازگار شده با بستر زیست‌بوم کوه‌پایه‌ای و کویری و شرایط دسترسی به منابع آب دارد. در این راستا پژوهش به‌دنبال یافتن پاسخ این پرسش است که نقش ویژگی‌های طبیعی بستر زیست‌بوم کاشان بر سازمان‌دهی معابر تاریخی در مقایسه با تأثیر مسیرهای ارتباطی و تجاری کدام است؟

ساکنان دشت کاشان در طول تاریخ زیست خود را با شرایط بستر هماهنگ کرده و با آن سازگار شده‌اند. بررسی سابقه سکونت در کاشان با استناد به مطالعات باستان‌شناسی و تاریخی^۱، نشان می‌دهد موقعیت قرارگیری در میان کوهستان‌های غرب و دشت‌های سیلابی پست و گود مجاور کویر مرکزی ایران شرایط زیست را در این محدوده فراهم کرده است. الگوی پراکندگی تپه‌های باستانی، قلعه‌ها، مجتمع‌های زیستی و آبادی‌ها با محل چشمه‌ها، گودال‌های تجمع آب و مجاری آب‌های زیرزمینی منطبق است. با این حال بررسی تاریخ شهر کاشان با نقصان مدارک مکتوب مواجه است، زیرا در هیچ یک از متون پیش از اسلام از شهری به نام «کاشان» نام برده نشده است. نام معرب کاشان در دوره اسلامی و متون متعلق به قرن سوم و چهارم هجری قمری

با عنوان «رستاق قاسان» یا «رستاق کاشان» است که شامل چندین قریه و آبادی بوده و مدتی تحت حاکمیت اصفهان و سپس قم قرار داشته و بعد از آن استقلال پیدا کرده است. مشخص نیست که در محدوده تاریخی شهر کاشان قبل از اسلام و حتی قرون اولیه اسلامی، الگوی قرارگیری و نام مجتمع‌های زیستی چگونه بوده است. بسیاری از پژوهشگران از جمله بیرشک (۱۳۹۹) و نلیا (Neglia 2018) هسته نخستین شهر کاشان را در قرون اولیه اسلامی، محدوده‌ای در اطراف مسجد جامع و محله میدان کهنه فرض کرده‌اند. در طی ادوار تاریخی مرز این محدوده گسترش پیدا کرده و احتمالاً مجتمع‌های زیستی مجاور خود را نیز دربرگرفته است. اطلاعات دقیقی از مرزهای محدوده شهری کاشان و نحوه گسترش آن تا دوره آل‌بویه و حتی بعد از آن موجود نیست، زیرا ویرانی‌های ناشی از زلزله و جنگ و گذر زمان، هم‌چنین بازسازی‌های مکرر روی آثار باقی‌مانده، شواهد را از بین برده است و نیاز به کاوش‌های باستان‌شناسی وجود دارد.

با این حال آثار به‌جامانده از راه‌ها و مسیرها می‌تواند شواهدی از دیوار دور مجتمع‌های زیستی یا نحوه ارتباط آن‌ها به‌دست دهد. عکس‌های هوایی ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ محدوده احتمالی شهر در دوره سلجوقی و محدوده‌های اضافه‌شده در دوره صفوی و قاجار را به صورتی محاط در مزارع اطراف نشان می‌دهد. این پژوهش بنا دارد از طریق پیگیری مراحل رشد و توسعه شهری کاشان به بررسی و تحلیل ساختار معابر تاریخی در ارتباط با دو عامل مهم، یعنی ویژگی‌های طبیعی بستر زیست‌بوم و مسیرهای تجاری و ارتباطی ایران و منطقه بپردازد. بر این قرار، ابتدا فرایند توسعه تاریخی و مدل رشد شهری کاشان، هم‌چنین الگوی سکونت در دشت کاشان مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ادامه از یک طرف، تأثیر ویژگی‌های طبیعی بستر دشت کاشان و از طرف دیگر تأثیر موقعیت قرارگیری کاشان نسبت به راه‌های مهم ارتباطی بر سازمان‌دهی معابر داخلی توضیح داده می‌شود. درنهایت مقایسه و تحلیل نحوه تأثیرگذاری هر یک از عوامل مذکور بر جهت و ساختار معابر انجام می‌گیرد.

۱- ادبیات پژوهش

در مورد وضعیت راه‌های باستانی و خط‌سیرهای مهم فلات ایران، ماکسیم سیرو (۱۳۵۷) به‌واسطه پیمایش‌های میدانی (در حدود سال‌های دهه ۳۰ و ۴۰ قرن ۲۰ میلادی) تمام راه‌هایی که

در طول ادوار مختلف تاریخی، به‌ویژه منطقه اصفهان، مورد استفاده و متداول بوده و در متون تاریخی توسط افرادی مانند مقدسی، مستوفی، ابن بطوطه، یعقوب و غیره معرفی شده است، همچنین آثار و تاسیسات باقی‌مانده از آن‌ها را بررسی کرده و اطلاعات ارزشمندی ارائه کرده است. منبع قدیمی‌تر از آن کتاب ابن‌رسته (۱۳۶۵) مربوط به قرن سوم هجری قمری است که از طریق آن امکان فهم مسیرها و منزلگاه‌های بین شهرهای مهم ایران فراهم می‌شود. از میان پژوهش‌هایی که از بُعد تاریخی به بررسی راه‌ها در ایران پرداخته‌اند، می‌توان به افسر و پیرنیا (۱۳۷۰)، رحمدل (۱۳۹۵) و حاجی‌نیللی، محمدمرادی و معماریان (۱۴۰۲) اشاره کرد. این منابع موضوع راه را در مقیاس کلی و در پهنه سرزمینی ایران از پیش از تاریخ تا پس از اسلام بررسی کرده و به مبانی و اصول حفاظت آن پرداخته‌اند، اما معابر داخل بافت تاریخی بررسی نشده‌است. دسته‌ای از پژوهش‌ها مانند شعله و یوسفی مشهور (۱۳۹۸) به گونه‌شناسی گذرهای تاریخی پرداخته، یا ساختار و ریخت‌شناسی شبکه ارتباطی را در شهرهای تاریخی بررسی کرده‌اند. دیزانی و اسفنجاری (۱۴۰۲) به بررسی ابعاد نظم حاکم بر معابر در سه محله تاریخی قزوین پرداخته‌اند.

برخی پژوهش‌ها ضمن کاربرد رویکرد ریخت‌شناسی در تحلیل ساختار شهری، بر نقش آب به‌عنوان عاملی تأثیرگذار بر شکل‌گیری و روند توسعه نظام ارتباطی در شهرهای تاریخی ایران از جمله میبد و قزوین تأکید کرده‌اند (Esfanjary Kenari 2015؛ ایران‌منش و دیگران ۱۴۰۰). در پژوهشی دیگر تلاش شده نظم حاکم بر سازمان فضایی اصفهان صفوی با تأکید بر نقش هندسه راه تحلیل شود (کیانی‌ده‌کیانی، ۱۳۹۴). در این پژوهش‌ها تأثیر عوامل طبیعی و فرهنگی-اجتماعی بر چگونگی توسعه نظام ارتباطی در شهرهای مختلف تاریخی در گستره جغرافیایی و فرهنگی ایران بررسی شده است. علاوه بر این سلطان‌زاده (۱۳۶۵) و توسلی (۱۳۶۵) در تحلیل فضایی شهرهای تاریخی ایران، به‌ویژه شهرهای کویری، نظم و سلسله‌مراتب شبکه ارتباطی را نیز مورد بررسی قرار داده‌اند.

در ارتباط با بستر شهری کاشان، بیرشک (۱۳۹۹) فرایند توسعه و وضعیت شهر را در ادوار تاریخی مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. در پژوهشی با استناد به شواهد موجود در ساختار شهری، به‌ویژه مسیرهای آب و راه‌ها و کشف ارتباط آن با اسناد تاریخی معتبر، فرضیه‌هایی در مورد شکل‌گیری هسته‌های شهری کاشان از دوران پیش از اسلام (اشکانی و ساسانی) مطرح

شده و روند توسعه کاشان در دوران پس از اسلام از قرون میانه (سلجوقی و ایلخانی و غیره) تا دوره صفویه و قاجار بررسی شده است (Neglia 2018). پژوهشی مشابه پیوند تدریجی و درهم‌تنیدگی الگوی شهری با نظام تجاری را در ارتباط با تحلیل ساختار و سیر تکاملی بازار کاشان مورد بررسی قرار می‌دهد (Petralla 2018). پژوهشی دیگر نیز به تحلیل ریخت‌شناسی شهری بر پایه نظام آبی کاشان با استناد به منابع مکتوب و کتیبه‌ها می‌پردازد (Gaube 2018). از جمله مطالعات صورت گرفته در مورد بافت تاریخی کاشان، عالمی و زارچی (۱۴۰۰) و (۱۴۰۱) است که در جست‌وجوی هسته اولیه تشکیل شهر تاریخی به بررسی ساختار، اجزا و فضاهای محله میدان کهنه و سیر تحول تاریخی مسجد جامع کاشان و تحلیل سیر تکامل هم‌زمان آن‌ها پرداخته‌اند. این پژوهش بیان می‌کند که قرارگیری و ایجاد محله میدان کهنه بر اساس نظام زمین و آب بوده به‌طوری‌که ساختمان مسجد روی مسیر آب شکل گرفته و آب از آن‌جا وارد پخشاب و سپس محله می‌شده است. پژوهشی دیگر به بررسی ساختار کارکردی و کالبدی محله پنجه‌شاه در شرق محله میدان کهنه و شمال بازار کاشان پرداخته است (عمرانی‌پور، جیحانی و صابری ۱۴۰۳). پژوهش‌های مشابهی نیز از طریق مشاهدات میدانی و تحلیل اسناد تاریخی و تصویری به مطالعه ساختار و کالبد محله‌ها و گذرهای بافت تاریخی کاشان پرداخته‌اند (شفیعی و جیحانی ۱۳۹۷؛ جیحانی و صابری ۱۳۹۸؛ جیحانی و دیگران ۱۳۹۹؛ جیحانی و صابری ۱۴۰۱؛ فرهادی‌وند و جیحانی ۱۴۰۱). با این حال، تاکنون پیرامون معابر بافت تاریخی کاشان و تحلیل نظم و ساختار آن‌ها پژوهشی مجزا صورت نگرفته است و سابقه مطالعات در این حوزه اندک است، نوآوری و ضرورت پژوهش حاضر نیز در همین رابطه است.

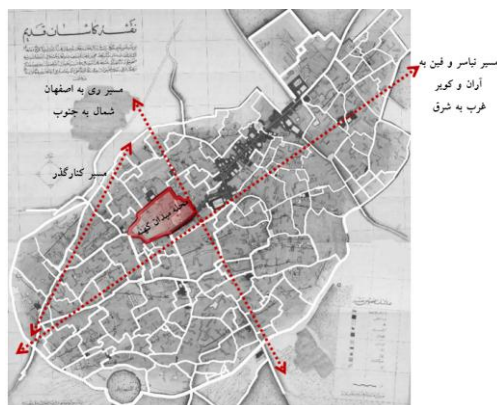
۲- روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش حاضر توصیفی، تاریخی و تحلیلی است. در این راستا روش پژوهش ترکیبی به‌کار گرفته شده است. اولین مرحله از گردآوری داده‌ها از طریق پیمایش اکتشافی تمام معابر محدوده مورد مطالعه و انجام مشاهدات میدانی نظام‌مند صورت گرفته است. بستر مطالعه شامل محدوده شهری کاشان تا اواخر دوره قاجار است که شامل طیفی از فضاهای حرکتی و گذرگاهی شهر تاریخی می‌شود؛ از جمله: گذرها، کوچه‌ها، بن‌بست‌ها، بازار، بازارچه‌ها، گشودگی‌های شهری، حیاط‌های مساجد و زیارتگاه‌ها و فضاهای ورودی بناها. هم‌زمان با فرایند مشاهده، یادداشت‌برداری میدانی و ثبت برداشت‌های تحلیلی نیز انجام گرفته است. هم‌چنین داده‌های

حاصل از مشاهدات میدانی با اطلاعات تاریخی در مورد سابقه شکل‌گیری و توسعه سکونت‌گاه‌های شهری در کاشان و همچنین نقشه‌ها و عکس‌های هوایی، به‌عنوان روش‌های مکمل گردآوری داده‌ها مقایسه شدند. در سطح دیگر، هم‌زمان، از طریق بررسی پژوهش‌های تاریخی و باستان‌شناسی، موقعیت کاشان نسبت به راه‌های مهم تجاری و ارتباطی مورد تحلیل قرار گرفت. برآیند نهایی این فرایند تحلیلی، امکان مقایسه تأثیرگذاری ویژگی‌های طبیعی بستر با مسیرهای ارتباطی را بر ساختار و جهت‌گیری معابر تاریخی کاشان فراهم آورد.

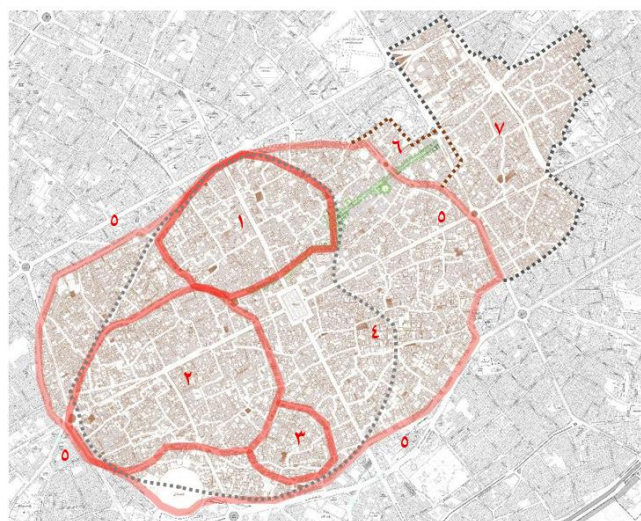
۳- محدوده‌های احتمالی مراکز زیستی شهر کاشان قبل و بعد از اسلام

در متون تاریخی مربوط به پیش از اسلام، نامی از کاشان به‌عنوان شهر برده نشده است. با این حال وجود تپه‌های باستانی، ویرانه‌های قلعه‌ها و آتشکده‌ها^۲ در اطراف کاشان بر سکونت جمعیت‌های زیستی دارای اهمیت در دوره‌های مختلف تاریخی قبل از اسلام در دشت کاشان دلالت دارد. بر همین اساس بیرشک در بررسی روند توسعه کاشان محدوده‌ای را در اطراف مسجد جامع به دلیل شبکه داخلی منسجم، عمود بر هم و شطرنجی آن و همچنین احتمال وجود بنایی مربوط به دوره‌های قبل از اسلام در زیر مسجد جامع، به‌عنوان هسته شهری ساسانی در نظر می‌گیرد. مرزهای محدوده مورد اشاره و وسعت آن در فرضیه بیرشک بر اساس قرارگرفتن بین راه‌های ارتباطی شمالی جنوبی (ری به اصفهان) و غربی شرقی (فین به آران) تحلیل شده و بر مرزهای محله میدان کهنه منطبق است (بیرشک، ۱۳۹۹: ۳۹ و ۵۹) (شکل ۱).

شکل ۱: محدوده احتمالی هسته شهری ساسانی کاشان بر اساس مطالعات بیرشک که بین راه‌های ارتباطی شمالی جنوبی (ری به اصفهان) و غربی شرقی (فین به آران) تحلیل شده و بر مرزهای محله میدان کهنه منطبق است (نقشه کاشان قدیم (بیرشک ۱۳۹۹، ۶۱)، ویرایش توسط نگارندگان).

نلیا نیز در تلاش برای بازسازی قالب شهری کاشان در دوره ساسانی، این حدس را مطرح می‌کند که در محل مسجد جامع کاشان در زمان قبل از اسلام، آتشکده زرتشتیان^۳ در مرکز یک منطقه شهری با بلوک‌های منظم (احتمالاً ساختاری شبیه به سایر شهرهای منطقه در دوره اشکانی و ساسانی با بلوک‌های منظم و دیوارهای بیضی شکل) واقع شده بوده است^۴ (Neglia 2018, 62-66). از آنجا که تداوم استفاده از مسیرها باعث می‌شود که احتمال پیگیری آثار برجمانده از دیوارها و تقسیمات زمین، حتی با گذشت زمان و تخریب اصل بناها وجود داشته باشد، این محدوده بیضی شکل و خطوط متعامد درونی آن با خطوط امروزی مسیرهای عبور کوچه‌ها در بافت تاریخی تا حد زیادی منطبق است (شکل ۲). به طور کلی در طرح جامع کاشان (مرحله اول) سال (۱۳۵۳) (کریمی، ۱۳۶۸: ۲۲۹)، و طرح جامع کاشان سال (۱۳۸۹) (مهندسین مشاور نقش جهان-پارس، ۱۳۸۹: ۳۲) نیز، همین حدود به عنوان هسته شهری کاشان در دوران پیش از اسلام معرفی شده، ولی مرزهای آن دقیق مشخص نشده است.

شکل ۲: (۱) محدوده مشخص شده با فرم بیضی به عنوان هسته فرضی ساسانی که با مسیرهای عبور کوچه‌ها در بافت تاریخی تا حد زیادی منطبق است، (۲) محدوده احتمالی هسته شهری در دوره عباسی، (۳) محدوده بیضی شکل احتمالاً مربوط به یک هسته سکونتگاهی قبل از دوره عباسی که بعداً تا حدی در داخل شهر بازسازی شده محصور شده است، (۴) خطچین نشان‌دهنده محدوده احتمالی شهر کاشان در دوره آل بویه، بر اساس پژوهش (Neglia 2018)، (۵) محدوده شهری در دوره سلجوقی، (۶) خطچین محدوده اضافه شده به شهر کاشان در دوره صفوی در دروازه شرقی کاشان با عنوان دروازه دولت یا دروازه سوق، (۷) خطچین نشان‌دهنده محدوده محله پشت مشهد که در دوره قاجار به شهر کاشان اضافه شده است، بر اساس پژوهش (بیرشک ۱۳۹۹) (نقشه شهر کاشان بر اساس طرح جامع ۱۳۹۳، ویرایش توسط نگارندگان).

در مورد مرکز شهری کاشان در قرون دوم و سوم هجری قمری، به غیر از توضیحات مختصری که در اسناد مختلف تاریخی تکرار شده است و بنای شهر کاشان را به زبیده‌خاتون همسر هارون‌الرشید نسبت می‌دهد، مستندات قابل پیگیری دیگری وجود ندارد.^۵ درواقع خرابی‌های ناشی از زلزله‌ها و جنگ‌های مختلف و بازسازی‌های مجدد در همان محل، آثار قبلی را از بین برده است. با این حال، از همین توضیحات محدود نیز چند نکته قابل برداشت است: اول این که، قم و کاشان در دوره خلافت هارون‌الرشید از حاکمیت اصفهان جدا شدند، بنابراین احتمال دارد بعد از این تغییر حاکمیت، مرکز حکومتی جدید در مجاورت مرکز شهری اولیه بنا شده باشد. دوم، مرکز شهری که ساخت آن به همسر هارون‌الرشید نسبت داده می‌شود، در قسمت جنوب غربی و سمت دروازه‌فین واقع شده است. دیگر این که، محدوده‌ای که به عنوان مرکز شهری جدید در کنار مرکز ویران‌شده قبلی احداث شده، نیز دارای حصار و بارو بوده و احتمالاً به تبعیت از سنت برنامه‌ریزی و ساخت شهری دوره‌های پیشین، حصاری مدور یا چندضلعی داشته است. بر همین اساس و منطبق بر مسیر معابر موجود، نلیا (Neglia 2018)، با پیاده‌کردن داده‌های مکان مساجد تاریخی، زیارتگاه‌ها، بازارچه‌ها و آب‌انبارها، محدوده‌ای تقریباً بیضی‌شکل را به عنوان مرکز شهری در دوره عباسی معرفی می‌کند.^۶ علاوه بر این، محدوده بیضی‌شکلی را با بافت شعاعی در قسمت جنوب شرقی محدوده دوره عباسی، مشخص می‌کند و احتمال می‌دهد که یک هسته سکونت‌گاهی متعلق به دوره‌های قبل از دوره عباسی بوده است و بعداً تا حدی در داخل شهر بازسازی شده محصور شده است.^۷ (شکل ۲).

بافت شهری کاشان در قرن چهارم هجری قمری نیز بخشی از غرب و جنوب غربی شهر کنونی را شامل می‌شده است.^۸ به نظر نمی‌رسد مرکز شهری جدیدی در دوره آل‌بویه در کاشان احداث شده باشد، بلکه محدوده شهر در پیرامون هسته‌های قبلی گسترش یافته است. بر اساس پیگیری اندک‌بقایای زیربنایی از دوره آل‌بویه و همچنین امتداد بازارچه‌ها در خارج از محدوده شهر عباسی، حدود تقریبی شهر در دوره آل‌بویه به شکل منحنی تقریباً بیضی‌شکل مشخص می‌شود که هسته‌های شهری دوره‌های ساسانی و اوایل اسلامی را در برمی‌گیرد. شکل ۲ محدوده احتمالی شهر کاشان را در دوره آل‌بویه بر اساس پژوهش نلیا (Neglia 2018) نشان می‌دهد.

شکل ۳. بالا: عکس هوایی کاشان سال ۱۳۴۵ که روی آن مکان باقی‌مانده دیوارهای دور شهر نشان داده شده است. پایین راست: بخش باقی‌مانده از دیوار (بارو) دور شهر، سمت شمال‌شرق نزدیک دروازه دولت (دروازه شرقی یا دروازه سوق)، کوچه زاویه. محدوده دیوار با عدد ۱ روی عکس هوایی مشخص شده است. پایین چپ: بخشی از دیوار قلعه جلالی در جنوب‌غرب هسته تاریخی کاشان، محله سلطان‌میراحمد، محدوده مشخص شده با عدد ۲ در عکس هوایی نشان داده شده است (نگارندگان).

در دوره سلجوقی، می‌توان گفت که برج و باروی کشیده‌شده دور شهر قرن‌ها شکل تاریخی شهر کاشان را تثبیت کرد. به‌طوری‌که در عکس ۱۳۴۵ مرزهای محدوده کاشان محصور در باروی شهر هم‌چنان مشخص است. در حال حاضر اکثر قسمت‌های دیوار پیرامونی کاشان از بین رفته است، فقط قسمت‌هایی از آن در سمت شمال‌شرق نزدیک مسجد عمادی، کوچه زاویه و در قسمت جنوب‌غرب مجاور قلعه دفاعی سلجوقی با نام قلعه جلالی باقی مانده است (شکل ۳)، اما آثار آن در معابر شهری برجای مانده است و محدوده آن را قابل تشخیص می‌کند. در دوره قاجار، محله پشت‌مشهد در قسمت شمال‌شرقی به محدوده شهری دوره سلجوقی اضافه می‌شود. شکل ۲ محدوده شهری کاشان را در دوره سلجوقی، صفوی و قاجار بر اساس پژوهش بیرشک (۱۳۹۹) نشان می‌دهد. در مجموع بررسی فرایند تکامل شهری کاشان نشان می‌دهد جهت توسعه شهر از غرب به سمت شرق یا به‌طور دقیق‌تر جنوب‌غرب به شمال‌شرق بوده است. هسته اولیه شهری کاشان با استناد به پژوهش‌های تاریخی، در قسمت شمالی بافت تاریخی بوده است. در دوره عباسی مرکز شهری جدیدی در مجاورت مرکز قبلی، با همان فرم شبیه به دایره، برپا شده

است. علاوه بر این آثاری از مجتمع‌های زیستی قدیمی‌تر در سمت جنوب غربی بافت تاریخی دیده می‌شود. از دوره آل‌بویه گسترش شهر به سمت شرق پیش می‌رود. در دوره سلجوقی بازار شکل انسجام‌یافته‌تری پیدا کرده و از غرب به شرق پیش می‌رود. در دوره صفویه و قاجار نیز توسعه قسمت‌های شرقی و شمال‌شرقی شهر رونق بیش‌تری می‌گیرد.

۴- الگوی سکونت در کاشان قبل و بعد از اسلام

اگرچه اطلاعات دقیقی از الگوی سکونت در دشت کاشان در دوره‌های تاریخی قبل از اسلام و حتی اوایل اسلام وجود ندارد، با این حال هم متون تاریخی و هم مطالعات باستان‌شناسی به پراکندگی سکونت در تپه‌ها و قلعه‌ها که در ارتباط و وابسته به مکان چشمه‌ها و گودال‌های آب بوده است، اشاره دارند^۹. هم‌چنین از کاشان با عنوان رستاق کاشان^{۱۰} یاد می‌شود. در منابع آمده است که نواحی که دسکرت را شامل می‌شود با عنوان روستاک (روستاق، رُستاق) مشخص شده است و کاربرد رستاق با قریه و ده متفاوت است. اصطلاح «دسکرت یا دستگرد» نیز که در منابع پهلوی و سریانی بسیار مصطلح بوده است، دارای چند معنا و مفهوم است. در ماتیکان «دسکرت یا دستگرد» قطعه‌زمینی است که از سوی بندگان زراعت و آباد می‌شود. در ضمن اصطلاح مذکور به صورت قطعات اراضی در مجموع نیز آمده است. در مأخذ سریانی از دسکرت به‌عنوان ملک یا قطعه‌زمین مزروعی قابل بهره‌برداری یاد شده است. در نوشته‌های عربی بارها از اصطلاح الدسکره یا دسکره‌الملک که در واقع املاک متعلق به شاهان ساسانی بود، سخن رفته است^{۱۱}. با توجه به این که روستاق اشاره به جایی داشته که مجموعه‌ای از دسکرت‌ها را شامل می‌شده است و مفهوم دسکرت نیز به طور کلی اشاره به ملکی مسکونی دارای حصار و دیوار داشته که احتمالاً زراعت نیز در آن انجام می‌شده یا دارای استحکامات دفاعی بوده است، می‌توان نتیجه گرفت که الگوی زیست و کشاورزی در حصار قلعه در دشت کاشان سابقه طولانی دارد. بسیاری از قلعه‌های کشاورزی در آبادی‌های اطراف کاشان تا قبل از اجرای قانون اصلاحات ارضی هم‌چنان فعال بوده‌اند.

در مرات‌القاسان نیز آمده است که «از بسیاری قلعه‌های کاشان که داخل حصار شهر واقع شده‌اند، دیگر اثری بر جا نیست و به جای آن‌ها عمارت و خانه برپا ساخته‌اند، چرا که کاشان قبل از ساخت حصار سلجوقی، چهل حصاران بوده و از جمله آن‌ها هفت‌هشت حصار در میان این حصاربندی بیرونی واقع بوده است که به مرور ایام خراب شده و الان محل هر حصاری به

اسم محله‌ای نامیده می‌شود، مثل آن‌که مکان قلعه کلهران را محله کلهر می‌نامند و مکان قلعه چهل دختران را محله چهل دختران گویند و به همین صورت محله پشت عمارت، محله سرپله، محله تمغاچیان و کوچه باشیه و نظایر آن» (ضرابی، ۱۳۷۸: ۱۱۵-۱۱۶).

«علاوه بر این‌ها قلعه‌های رعیتی هم هستند که در مکان‌هایی که مزرعه و آب و درختی وجود داشته برای اقامت تعدادی رعیت و حیوانات آن‌ها حصارى مشتمل بر چند سرسای دهقانی ساخته‌اند که با گذشت زمان آثاری از آن‌ها به جز قلعه‌خرابه باقی نمانده است» (همان، ۱۲۲ و ۱۳۰). بنابراین علاوه بر حصارى که به دور محدوده مرکزی شهر وجود داشته است، قلاع مسکونی و کشاورزی نیز که به طور پراکنده در دشت وجود داشتند، برای حفاظت به دور خود حصار و دیوار داشتند تا زمانی که در دوره سلجوقی یک حصار گسترده دور شهر کشیده شد و بخش بزرگی از این قلاع را دربرگرفت. دیوار دور قلعه‌ها هم نقش حفاظ و بازدارنده در مقابل هجوم و تجاوز به حریم مسکونی را داشته و هم در مقابل باده‌ها و طوفان‌های شن در مجاورت کویر از ساکنین محافظت می‌کرده است.^{۱۲} مشاهدات میدانی در پیمایش معابر تاریخی کاشان نیز در موارد بسیاری، وجود مسیرهایی منحنی را تایید می‌کند که محدوده‌ای را دور می‌زنند و احتمالاً منطبق با اثر دیواره‌های پیرامونی دور مراکز زیستی در دوره‌های گذشته هستند. (شکل ۴).

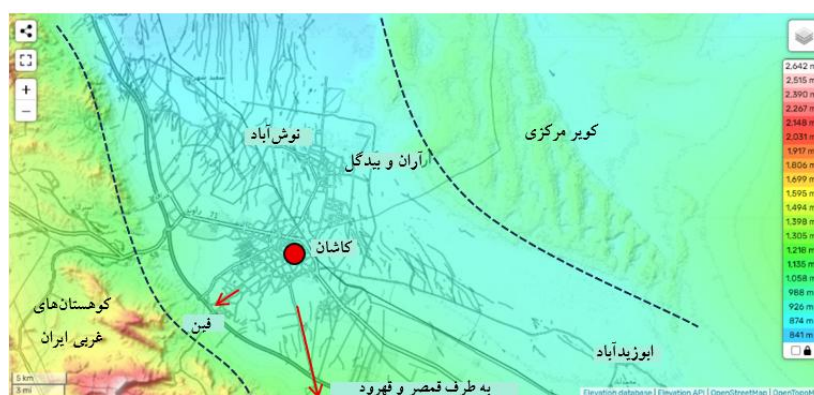

شکل ۴: دیواره‌های پیرامونی و کوچه‌های منحنی شکل. راست: کوچه‌ای در محله پشت عمارت، جنوب هسته تاریخی کاشان، وسط: کوچه‌ای در محله تمغاچی‌ها در شمال هسته تاریخی کاشان، چپ: کوچه‌ای در محله پشت مشهد در شرق هسته تاریخی کاشان نزدیک زیارت حبیب بن موسی (نگارندگان).

۵- ویژگی‌های طبیعی با توجه به موقعیت قرارگیری دشت کاشان

موقعیت قرارگیری دشت کاشان مابین رشته‌کوه‌های زاگرس در غرب و کویر مرکزی ایران در شرق است. دشت کاشان در کاسه‌ای قرار گرفته که از غرب و جنوب به طرف ارتفاعات کشیده

شده است و این کاسه محل تجمع جریان‌های آب، مانند مجرای آب فین و آب دو رودخانه قمصر و قهرود شده است (شکل ۵). وجه تسمیه کاشان نیز در ارتباط با نام رودخانه یا دریای «کاس‌رود» به گود بودن دشت کاشان و محلی برای تجمع آب در پای کوه دلالت دارد^{۱۳}. کاس، در لغت‌نامه دهخدا به معنای فرورفته، در مقابل قوزدار است و کاسه، مأخوذ از کأس عربی، ظرف مدوری است که دیواره‌اش بلند باشد و کاس‌آب، به معنای ته‌آب، بقیه آب روان در جوی پس از جستن از سرچشمه آمده است (URL₁).

شکل ۵: موقعیت قرارگیری دشت کاشان مابین رشته‌کوه‌های زاگرس در غرب و کوه مرکزی ایران در شرق، محل تجمع جریان‌های آب، مانند: مجرای آب فین و آب دو رودخانه قمصر و قهرود است (URL₂).

شکل ۶: عکس کاشان از ارتفاع ۱۰۰۰ متری که توسط والتر میتل هولزر در سال ۱۹۲۵ میلادی تهیه شده است و موقعیت شهر کاشان را در دشت و پای کوه به‌خوبی نشان می‌دهد (URL₃). جهت دید دوربین از سمت شمال‌شرق به طرف جنوب‌غرب است.

منطقه کاشان از یک‌سو تحت تأثیر هوای گرم و خشک و بادهای سوزان کویری است و از سوی دیگر، وجود کوهستان کرکس عاملی برای بارندگی‌ها و خنکی هوا به‌خصوص در فصول پاییز و زمستان در این منطقه محسوب می‌شود^{۱۴}. جهت باد مطلوب شبانه از سمت غرب و جنوب‌غرب و جهت بادهای غبارآلود و گرم روزانه از سمت شرق و شمال‌شرق دشت کاشان است. کاشان رودخانه دائمی ندارد و بیش‌تر وابسته به منابع آب زیرزمینی و رودخانه‌های فصلی است. معمولاً در فصل‌های زمستان و بهار ارتفاعات کرکس پوشیده از برف است و ذخیره قابل توجهی برای منابع آب دشت کاشان به‌شمار می‌رود. زه‌کشی سطحی تنگه‌های ارتفاعات کرکس، رسوب‌های ناشی از سیلاب‌ها و رگبارهای فصلی در دامنه‌ها و کوه‌پایه‌ها، زمین‌های کشاورزی مستعدی را در دشت کاشان به‌وجود آورده است که مراکز زیستی و مجموعه‌های جمعیتی اعم از شهرها و آبادی‌های کوچک را در کنار خود شکل داده است. شکل ۶ موقعیت شهر کاشان را در دشت و پایین کوه نشان می‌دهد. در میان چشمه‌سارهای اطراف کاشان، چشمه سلیمانیه فین از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است^{۱۵}. قنات‌های کاشان^{۱۶} هم از جهت غرب، جنوب و جنوب‌غربی کوه‌پایه‌های اطراف به طرف شهر حفر شده‌اند و پس از تأمین آب آشامیدنی داخل شهر به سمت بیرون شهر و اراضی زراعی می‌روند.

علاوه بر این، ویژگی‌های زمین‌ریخت دشت کاشان، نشان از عمق زیاد رسوبات دارد که با مساحتی بالغ بر ده کیلومتر مربع، وسیع‌ترین دشت آبرفتی منطقه را تشکیل داده است. وجود تپه‌ماهورهای شمال‌شرق و شمال دشت - که همانند یک سد طبیعی است - عامل مهمی در به دام انداختن این رسوبات بوده است. این واحدهای زمین‌ریختی از دو عامل ساختار زمین‌شناسی و اقلیم منطقه ناشی شده و از جنوب و جنوب‌غرب به سمت شمال و شمال‌شرق به‌ترتیب عبارت‌اند از: ارتفاعات کرکس، مخروط‌افکنه‌ها، دشت‌های سیلابی و زمین‌های پست و گود، تپه‌های ماسه‌ای (ریگ‌بلند). مطالعات زمین‌ریختی کاشان نشان می‌دهد که واحد دشت‌های سیلابی و زمین‌های پست و گود، مناسب‌ترین محدوده برای کشاورزی و زیست عنوان شده که الگوی پراکندگی شهرها و روستاها نیز با این مناطق منطبق است. در این محدوده‌ها که به‌واسطه توپوگرافی، زمین‌های هموار در پایین‌ترین ارتفاعات تشکیل شده‌اند، رسوبات برجای‌مانده از طغیان رودخانه‌ها متمرکز شده‌اند. علاوه بر این در تپه‌های ماسه‌ای اطراف این محدوده زیستی نیز به علت خصوصیت زهکشی که دارند، آب حاصل از بارندگی جاری نمی‌شود بلکه در زمین

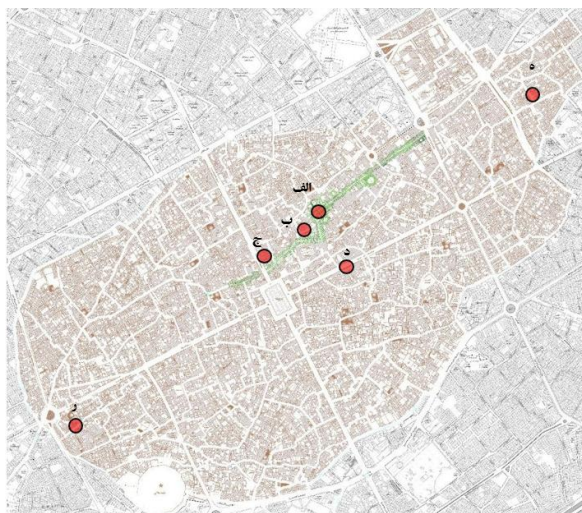
نفوذ می‌کند و ذخیره می‌شود (ملک‌شهمیرزادی، ۱۳۸۱: ۱۰۱-۱۰۳). بنابراین هم مطالعات زمین‌شناسی و هم مطالعات هیدرولوژی، الگوی سکونت در دشت آبرفتی و زمین‌های پست و گود دشت کاشان را بر اساس دسترسی به منابع ذخیره آبی تایید می‌کنند.

مشاهدات عینی و تحلیل داده‌ها نیز وجود پستی و بلندی، شیب و پله، و تپه و چاله را به عنوان ویژگی شاخص منظر معابر کاشان شناسایی می‌کنند. به طوری که یکی از مهم‌ترین و آشکارترین مواردی که از طریق گذار در معابر هسته تاریخی کاشان قابل ادراک است، تغییر ارتفاع سطح کف در طول مسیر است. این تغییر ارتفاع که وابسته به توپوگرافی بستر است، در قسمت‌های غربی و جنوب غربی - مانند محدوده قلعه جلالی در محله سلطان میراحمد - شیب به سمت بالا و در قسمت‌های شرق و شمال شرقی - مانند محله پشت‌مشهد - که به سمت کویر می‌رود، غالباً روبه پایین است. علاوه بر این در کوچه‌های موازی یا مجاور بازار شیب به سمت بالاست^{۱۷}. خود بازار نیز بالاتر از سطح معابر دیگر قرار دارد. ورودی بازار از سمت غرب در پانخل و گذر نو و ورودی بازار از میدان سنگ و مجاور مسجد عمادی با تعداد زیادی پله به خیابان متصل می‌شود. علاوه بر این در قسمت میانی بازار در محل چهارسوق میان‌چال گود است و مسیرهای بازار از اطراف به این سمت رو به پایین پله دارند (شکل ۷). محل‌های گود دیگری نیز در محدوده هسته تاریخی کاشان وجود دارند که معابر آن‌ها شیب رو به پایین دارند. این مکان‌ها با نام چاله معروف هستند، مانند: میان‌چال، چاله فرس، چاله حوض (پاقپان)، چاله انبار، چاله عدسی^{۱۸} (شکل ۸).

شکل ۷: دیدهای مختلف به سمت چهارسوق میان‌چال، محدوده گود بازار (نگارندگان).

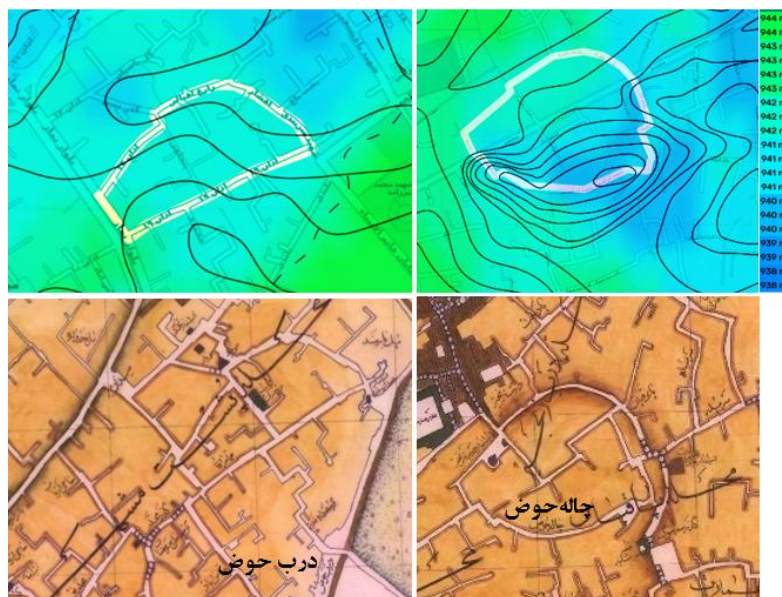
در توصیف‌های تاریخی در مورد کاشان نیز از اسامی‌ای که عبارت چاله دارند، نام برده شده است، مانند چاله‌حوض، چاله‌سفید، چاله‌کمان، چال‌قلعه (ضرابی، ۱۳۷۸: ۵ و ۱۳-۱۲ و ۱۵ و ۳۷-۳۶)، چاله‌گرمه و چاله‌شترکشان^{۱۹} (پرتو بیضایی ۱۴۰۰: ۱۹۴) که اشاره به محدوده‌هایی دره‌مانند یا گود با عملکردهای مختلف دارند: بعضی به‌عنوان محل تجمع آب توصیف شده‌اند و بعضی چاله‌های خاکی هستند که به عنوان انبار، محل توزین کالا، مراسم قربانی و غیره استفاده می‌شوند. به‌عنوان مثال، آمده است که در زمان تولد حضرت محمد (ص) دریاچه ساوه خشک شده است: «و موضع آن همان کویری است که به حوض سلطان (چاله‌حوض) منتهی می‌گردد و همین دریای نمک که در چهار فرسخی کاشان است و حدود کاشان به‌واسطه قرب به آن دریا بسیار بد آب‌وهواست و چندان آبادی و جمعیتی نداشته و اگر بوده، معدودی در قلعه‌جات محقره متفرقه مسکون بوده‌اند» (ضرابی، ۱۳۷۸: ۵).

شکل ۸: محدوده‌های گود در هسته تاریخی کاشان با نام چاله. الف: چهارسوق میان‌چال، ب: چاله‌فرس، ج: چاله‌انبار، د: پاقپان (چاله‌حوض)، ر: چاله‌عدسی، ه: محدوده‌ای در محله پشت‌مشهد، نزدیک درب‌حوض که شیب رو به پایین و فرم منحنی شبیه پاقپان دارد (ترسیم روی نقشه طرح جامع کاشان توسط نگارندگان).

همان‌طور که توضیح داده شد، تأثیر محدوده‌های گود یا چاله‌ها بر معابر یکی این است که در این محدوده‌ها معابر شیب‌دارند و دیگری این که در بعضی موارد، چاله‌ها یا گودی‌ها بر مسیر معابر تأثیر گذاشته و فرمی دوار پیدا کرده است. مشخص‌ترین مثال آن، محله پاقپان به شکل یک محوطه گود بیضی‌شکل است^{۲۰}. این محدوده گود در یک مکان استراتژیک در ارتباط با بازار

قرار دارد و در جنوب تقاطع شمالی جنوبی بازار_در امتداد مسیر ری به اصفهان_ است، هم‌چنین این فرض مطرح شده است که محلهٔ پاقیان در منطقه‌ای واقع شده است که دیوارهای قدیمی آل‌بویه را در برمی‌گیرد (Neglia 2018). دلیل نام‌گذاری محله نیز، به دلیل ارتباط آن با بازار به‌عنوان محل تخلیهٔ بار شترهای کاروان‌ها برای توزین بوده است و «قپان» اشاره به وسیلهٔ توزین کالا دارد.

شکل ۹: تأثیر محدوده‌های گود بر فرم دوار معابر تاریخی، راست بالا: پلان توپوگرافی محدودهٔ بیضی‌شکل و گود پاقیان (URL₂) به‌اضافهٔ خطوط تراز، چپ بالا: پلان توپوگرافی محدودهٔ گود بیضی‌شکل شبیه پاقیان در محلهٔ پشت‌مشهد (URL₂) به‌اضافهٔ خطوط تراز، راست پایین: محدودهٔ پاقیان در نقشهٔ کاشان قدیم و نام چاله‌حوض در قسمت جنوبی محله، چپ پایین: محدودهٔ بیضی‌شکل شبیه پاقیان، در نقشهٔ کاشان قدیم و اشاره به نزدیک‌بودن به محل درب‌حوض، با اشاره به معنی واژهٔ حوض به‌عنوان محل جمع‌شدن آب.

غیر از نام پاقیان که وجه تسمیهٔ آن مورد اشاره قرار گرفت، در نقشه‌ای که از کاشان قدیم تهیه شده است، در معبر جنوبی محله، عبارت چاله‌حوض نیز نوشته شده است. بررسی معنی واژهٔ حوض نشان می‌دهد، یک واژهٔ عربی است که به محل جمع‌شدن آب یا جایی اشاره دارد که برای نگهداری آب در زمین ساخته می‌شود. هم‌چنین به معنای برکه و آبدان نیز معنی شده است (URL₁). عبارت حوض در یک مکان دیگر در کاشان نیز به‌کار می‌رود و آن در محدودهٔ پشت‌مشهد و محلهٔ درب‌حوض است. موضوعی که جای تعمق دارد این است که مسیر معابر در این محدوده نیز یک فرم منحنی متمایل به بیضی را نشان می‌دهند و مشاهدات میدانی نیز

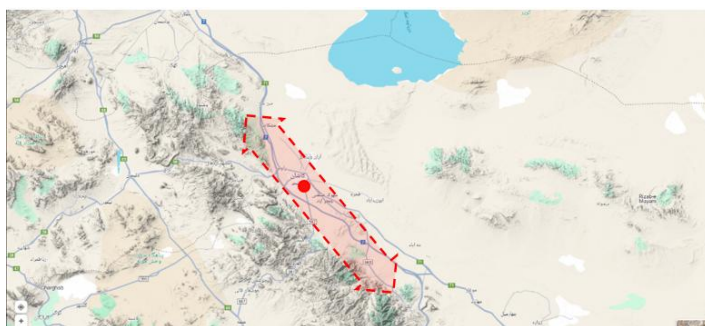
شیب‌دار بودن معابر به سمت پایین را در این محدوده نشان می‌دهند^{۲۱} (شکل ۹). در مواردی کوچه‌های دوطبقه نیز در معابر کاشان دیده می‌شوند؛ به نحوی که در دو سطح ارتفاعی متفاوت دسترسی به خانه‌ها فراهم شده است: یک سطح رویی زمین و دیگری سطح زیر زمین. به طور کلی مشاهده کوچه‌های با سطح شیب‌دار و پله، معابر دوار و منحنی شکل و همچنین کوچه‌های دو طبقه در کاشان نشان‌دهنده انطباق ساختار حرکتی شهر با توپوگرافی طبیعی بستر و تلاش برای دسترسی به منابع زیرزمینی آب در سطوح پایین‌تر است.

۶- کاشان به عنوان منزلگاهی در مسیر راه‌های مهم ارتباطی شمال به جنوب و غرب به شرق

ماکسیم سیرو در پیگیری راه‌های بازرگانی عمده فلات ایران، خط‌سیرهای مهم غرب به شرق و شمال به جنوب را این گونه شرح می‌دهد: مسیر اصلی تجاری از زمان حکومت هخامنشیان تا دوره ساسانیان در جهت غرب به شرق و بالعکس است. کاروان‌های حامل کالا از راه اکباتان - همدان امروزی - و گذرگاه‌های مجاور دریای خزر خود را به ناحیه باختر یا بلخ می‌رساندند. در قرن دوم پیش از میلاد این مسیر دوباره فعال شد و به طرف کاشغر و ختن حرکت کرد. در دوران ساسانی نیز کاروان‌ها از همین راه استفاده می‌کردند. نقطه آغاز خط‌سیرشان تیسفون بود و سپس از راه ری وارد تنگه‌های مازندران می‌شدند و به سوی کابل رهسپار می‌شدند. از آنجا از واحه‌های طارم عبور کرده، به سرزمین چین می‌رسیدند. علاوه بر این راه‌های اروپایی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند و کالاهای مختلف از شهرهای داخل فلات ایران به سمت خلیج فارس جابه‌جا می‌شدند (سیرو، ۱۳۵۸: ۱۴-۱۵). به این ترتیب بازرگانی که بین فلات و جلگه‌های بین‌النهرین و یا سواحل جنوب آمدوشد داشتند، از طریق بریدگی‌ها و گذرگاه‌های صعب‌العبور در امتداد زاگرس از شمال به جنوب، خود را به منطقه اصفهان می‌رساندند و از آنجا مال‌التجاره‌ها در داخل ایران پخش می‌شدند (سیرو، ۱۹۴۹: ۱۳). ارتباط با مقاصد بازرگانی در شرق ایران نیز در همین امتداد، ولی با عبور از کویر مرکزی میسر می‌شد.

مشخص است که اصفهان واسطه مهمی در میانه راه‌های غرب به شرق و شمال به جنوب ایران محسوب می‌شده است، به ویژه در مسیر ری - اصفهان - شیراز یا راگ - گابه - استخر که از سواحل دریای خزر به دریای عمان و خلیج فارس می‌رسد. بعد از ظهور اسلام این مسیر با عبور

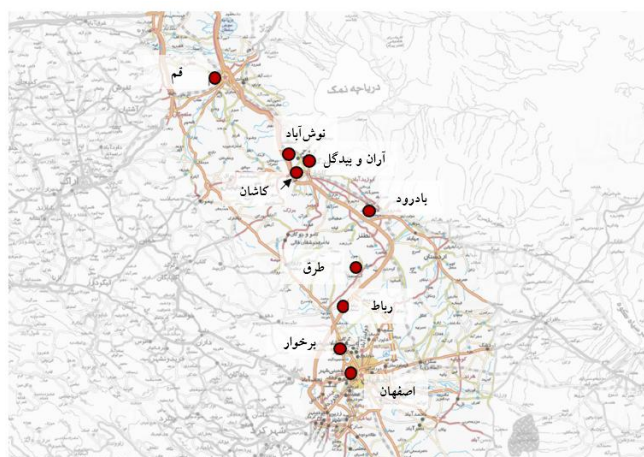
از شهرهای قم و کاشان، از طریق نطنز به اصفهان مربوط می‌شد (بیرشک، ۱۳۹۹: ۵۰ و ۵۱). بنابراین نقش مهم ارتباطی کاشان را باید در امتداد شمال به جنوب ایران یا به طور دقیق‌تر شمال‌غربی به جنوب‌شرقی جست‌وجو کرد که از گذشته تا به امروز در همین امتداد بوده است^{۲۲} (شکل ۱۰). شناسایی آثاری به شکل بناهای سنگی (با قدمت اشکانی-ساسانی) معروف به تپه‌قلعه (احتمالاً برج‌های نگهبانی) در محدوده کاشان، که بر روی ارتفاعات کوتاه و در مسیر ارتباطی مهم شمال به جنوب کشور بودند (حیدری و ساروخانی، ۱۳۹۵: ی)، نیز مؤید نقش مهم منزلگاهی کاشان در میانه این مسیر ارتباطی است. ابن‌رسته در کتاب خود (قرن سوم ه.ق.) در توضیح ایستگاه‌های مسیر اصفهان به ری^{۲۳} از باذ (بادرود)، ابروز^{۲۴} و نوشاباذ (نوشاباد) نام می‌برد که از دیه‌های کاشان هستند (ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۲۲۳ و ۲۲۴). شکل ۱۱ برخی توقف‌گاه‌هایی را که در مسیر ری به اصفهان با نام‌های امروزی تطابق یا مشابهت دارند در نقشه راه‌های ایران مشخص کرده است و موقعیت کاشان را میان آن‌ها نشان می‌دهد.

شکل ۱۰- موقعیت قرارگیری کاشان در بین مسیر ارتباطی شمال غربی به جنوب‌شرقی، مابین کویر و کوهستان (Google Earth)

موقعیت قرارگیری کاشان در میانه کویر و کوهستان، اهمیت نقش منزلگاهی آن را در میانه راه دوچندان می‌کرده است، زیرا قافله‌ها قبل از بالارفتن از کوهستان یا واردشدن به مسیر دشوار کویر، با توقف در کاشان فرصت تجدید قوا و ذخیره‌کردن آب و غذا پیدا می‌کردند. در مسیر قم به اصفهان، از قم تا کاشان راه و ایستگاه‌های توقف در مجاورت کویر است، از کاشان به بعد تا اصفهان راه وارد مسیر کوهستانی می‌شود. علاوه بر مسیر ری به اصفهان به جنوب کشور، مسیر قم به کرمان و بندرعباس نیز از کاشان عبور می‌کرده است، اما این مسیر به خاطر مجاورت کویر و شرایط سخت آن چندان مطلوب و فعال نبوده است. با این حال مسیر قم به کرمان از میان

شهرهای فعالی می‌گذشته که در آن‌ها کارگاه‌های قالی‌بافی و صنایع پررونق نساجی (کاشان، یزد و کرمان) وجود داشته است (سیرو، ۱۳۵۸: ۴۶ و ۴۷).

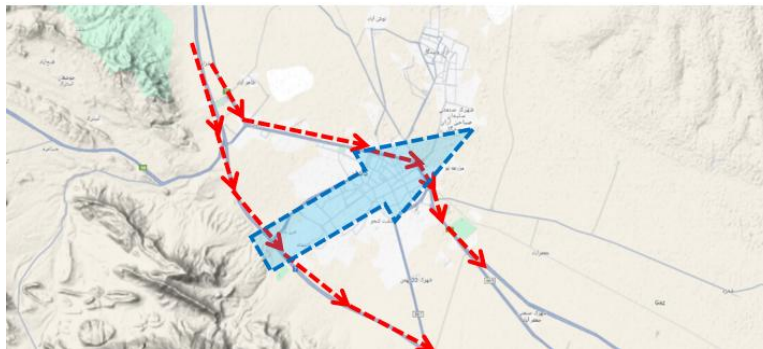
شکل ۱۱- موقعیت کاشان و فاصله آن تا برخی توقف‌گاه‌هایی مسیر ری به اصفهان بر اساس توصیف ابن‌رسته، که با نام‌های امروزی تطابق یا مشابهت دارند در نقشه راه‌های ایران مشخص شده است.

۷- مقایسه تأثیر جهت جریان‌های تجاری ارتباطی با تأثیر ویژگی‌های طبیعی بستر

بر ساختار و جهت معابر

بررسی جهت رشد و توسعه کاشان و امتداد معابر نشان می‌دهد که جهت جنوب‌غربی به شمال‌شرقی هم‌جهت با شیب زمین و جریان آب‌های زیرزمینی از سمت رشته‌کوه‌های غربی به سمت کویر در سمت شرق است. چشمه فین که از قدیم بخش مهمی از آب کاشان را تأمین می‌کرده است در سمت جنوب‌غرب قرار دارد. رودخانه‌های قمصر و قهرود نیز در سمت جنوبی کاشان قرار دارند. شیب زمین هم به‌نحوی است که در قسمت جنوب‌غربی کاشان در محل قلعه جلالی زمین در سطح بالاتری قرار دارد و سمت شرق و شمال‌شرق کاشان در سمت کویر در ارتفاعی پایین‌تری قرار دارند. جهت و مسیر قنات‌ها نیز عموماً از سمت دروازه‌فین در غرب و دروازه‌عطا و دروازه‌اصفهان در سمت جنوب شروع می‌شوند و انتهای آن‌ها نیز در سمت میدان‌سنگ و محله پشت‌مشهد در سمت شرق و شمال‌شرقی است. براین اساس برآیند جهت شیب در دشت کاشان و هم‌چنین جهت جریان آب‌های زیرزمینی از سمت جنوب‌غربی به سمت شمال‌شرقی است و این همان جهت کلی رشد و توسعه کاشان در دوره‌های مختلف تاریخی است. درحالی‌که موقعیت کاشان نسبت به مسیر ارتباطی شمال به جنوب ایران، به طور متعامد

و در جهت شمال‌شرق به جنوب‌غرب است، بنابراین اگر عامل اصلی و اولیه شکل‌گیری و رشد و توسعه معابر کاشان، قرارگرفتن در مسیر ارتباطی شمالی‌جنوبی ایران درنظر گرفته شود، باید امتداد اصلی معابر داخل هسته تاریخی نیز در همین جهت پیگیری شود، درحالی‌که برآیند کلی جهت رشد و توسعه کاشان در ادوار مختلف تاریخی و امتداد اصلی معابر در جهت جنوب‌غربی به شمال‌شرقی^{۱۲} و عمود بر جهت مسیرهای ارتباطی منطقه است (شکل ۱۲).

شکل ۱۲- مقایسه جهت راه‌های ارتباطی اصلی که از کاشان می‌گذرند در جهت شمال‌شرقی به جنوب‌غربی (فلش‌های قرمز رنگ) با جهت توسعه کاشان (تا آخر دوره قاجار) و امتداد اصلی معابر داخلی در جهت جنوب‌غربی به شمال‌شرقی (فلش آبی رنگ) هم‌جهت با شیب زمین و جهت جریان آب از کوه‌پایه به سمت کویر (ترسیم روی نقشه Google Earth).

راه ارتباطی از سمت غرب و دروازه‌فین با ورود به محدوده هسته تاریخی کاشان، به دو شاخه اصلی تقسیم می‌شود. مسیر مهم‌تر به سمت شمال‌شرق می‌رود که مطابق نقشه کاشان قدیم، امتداد بازارچه‌ها و گذرهای مهم مانند: درب‌فین، حاجی، آفاضل، شیخ، میان‌درب‌هو، باباولی و درب‌باغ را شامل می‌شود. این گذرها در مرز شمالی محدوده احتمالی هسته دوره عباسی شهر کاشان قرار دارند. یک انشعاب به سمت شمال از گذر شیخ در محل میدان ولی‌سلطان خارج می‌شود و به دروازه‌ملک می‌رسد. در ادامه از سمت پانخل به بازار اصلی کاشان می‌رسد و به سمت بازار گذر نو، بازار زرگرها، مدرسه سلطانی و زیارت درب‌زنجر می‌رود. در این نقطه بازار یک شکست یا تغییر مسیر به سمت شمال دارد و به چهارسوق میان‌چال یعنی گودترین محدوده بازار می‌رسد. در این‌جا یک انشعاب در مرز محله تمقاجی‌ها از بازار خارج می‌شود و به سمت دروازه حاجی‌جمال می‌رود. تا این قسمت بدنه اصلی و قدیمی‌تر بازار است و روی مرز جنوبی و منحنی‌شکل هسته فرضی ساسانی قرار دارد. بعد از این بازار دوباره با یک شکست به سمت شرق می‌رود و به سمت دروازه‌دولت پیش می‌رود.

شکل ۱۳- جهت اصلی کوچه‌ها و گذرها در کاشان، از جهت جنوب غربی به شمال شرقی، هم‌جهت با شیب زمین و در جهت جریان آب از سمت رشته‌کوه‌های غربی به سمت کویر مرکزی ایران است. راه ارتباطی از سمت غرب و دروازه‌فین با ورود به محدوده هسته تاریخی کاشان، به دو شاخه اصلی تقسیم می‌شود که روی نقشه با شماره ۱ و ۲ نشان داده شده است (ویرایش روی نقشه جامع شهری کاشان توسط نگارندگان).

امتداد دوم غربی شرقی از سمت دروازه‌فین، با عبور از درب‌ورده و گذر صالح‌بیگ به سمت مسجد و مدرسه آقابزرگ و سپس محله پامنار می‌رود. از پامنار به سمت گذر محتشم و محله پشت عمارت می‌رود و به درب‌عطا می‌رسد. یک انشعاب خروجی از پامنار به سمت شمال و گره ارتباطی مهم پاقیان می‌رود و یک انشعاب دیگر به سمت جنوب و دروازه‌اصفهان می‌رود. در میانه همین مسیر از طریق گذر درب‌اصفهان و گذر صدره به دروازه‌لتحر در جنوب غربی متصل می‌شود. این دو مسیر انشعابی از دروازه‌فین، به‌ویژه مسیری که شامل بازار و بخش مهمی از گذرها و بازارچه‌ها می‌شود، دو امتداد مهم و اصلی هدایت‌کننده جریان ارتباطی از غرب یعنی سمت کوهستان (نیاسر، نراق، بغداد و غیره) به شرق کاشان یعنی کویر (آران و بیدگل، خراسان و غیره) هستند (شکل ۱۳). با این حال پیگیری مسیر روی نقشه نشان می‌دهد که این امتداد یک راه پیوسته نیست بلکه از اتصال قطعاتی تشکیل شده که خود بخشی از مسیرهای منحنی پیرامونی هسته‌های شهری یا محلات هستند. مشاهدات میدانی نیز پیچ‌وتاب مسیر و انحناهای آن را تایید می‌کند. در امتداد شمالی جنوبی نیز یک مسیر ممتد پیوسته وجود ندارد، بلکه مسیر از قطعات کوتاه‌تری تشکیل شده که به‌طور مرتب توسط مسیرهای شرقی غربی قطع می‌شوند (شکل ۱۴).

شکل ۱۴- امتداد دروازه شمالی به جنوبی کاشان در داخل هسته تاریخی، چند مرتبه تغییر جهت و زاویه می‌دهد (ویرایش روی نقشه جامع شهری کاشان توسط نگارندگان).

در واقع کاشان شهری نیست که در امتداد یک راه یا مسیر به صورت خطی رشد کرده باشد، الگوی رشد شهری کاشان به صورت حلقه‌های سکونت است که رشد کرده و به هم متصل شده‌اند. این حلقه‌ها هم‌چنان که توضیح

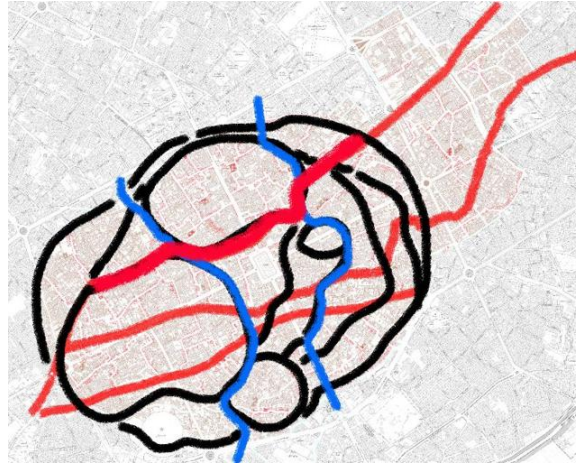
داده شد یا هسته‌های شهری هستند یا محلاتی که خود احتمالاً قلعه‌های زیستی بوده‌اند، در مواردی نیز گودی‌های طبیعی بستر دشت هستند. بافت درونی این حلقه‌ها به صورت شبکه تقریباً شطرنجی است در مواردی نیز خطوط شعاعی داخلی دیده می‌شود. یعنی ساختار غالب معابر کاشان به این صورت است که یک مسیر پیرامون یک محدوده را دور می‌زند و داخل آن محدوده شبکه‌ای از معابر، دسترسی ورودی بناها را تأمین می‌کند (شکل ۱۵). مسیر ارتباطی اصلی شمالی جنوبی (ری به اصفهان) با ورود به محدوده هسته تاریخی کاشان، کاملاً تابع سازمان فضایی معابر داخلی می‌شود و مسیر مستقیم شمال به جنوب نمی‌تواند بر شبکه ارتباطی داخلی غلبه کند. اما در امتداد غرب به شرق، اگرچه مسیر ارتباطی تابع سازمان فضایی معابر موجود می‌شود، با این حال چون این مسیر هم‌جهت با شیب زمین و جهت غالب جریان آب‌های زیرزمینی نیز هست، از طریق اتصال قطعات مسیرهای مجزا، در نهایت دو امتداد مهم غربی شرقی شکل گرفته است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که در جهت غربی شرقی شیب زمین و مسیر

آب بر سازمان فضایی درون‌گرای حلقه‌های مسکونی کاشان تأثیر گذاشته و بر آن غالب شده است (شکل ۱۶).

شکل ۱۵- الگوی رشد شهری کاشان به صورت حلقه‌های سکونی است که رشد کرده و به هم متصل شده‌اند. ساختار غالب معابر کاشان به این صورت است که یک مسیر پیرامون یک محدوده را دور می‌زند و داخل آن محدوده شبکه‌ای از معابر، دسترسی ورودی بناها را تأمین می‌کند (ویرایش روی نقشه جامع شهری کاشان توسط نگارندگان).

مقایسه مسیر، امتداد، طول و نظم ارگانیک و نقش عملکردی کوچه‌ها و گذرها در محدوده هسته تاریخی کاشان نشان می‌دهد که اگرچه ویژگی‌های طبیعی بستر و جهت راه‌های ارتباطی گذرنده از کاشان، هر دو عامل تأثیرگذار مهم در جهت‌گیری رشد و توسعه کاشان بوده‌اند، با این حال، ویژگی‌های طبیعی بستر شامل، شیب زمین، توپوگرافی، جهت باد، جهت و سطح دسترسی به جریان آب‌های زیرزمینی در اولویت قرار داشته و موقعیت قرارگیری در مسیر ارتباطی شمالی جنوبی کشور، عامل دوم تأثیرگذار بر جهت و ساختار معابر کاشان بوده است. با این حال نقش هیچ یک از این دو عامل را نمی‌توان نادیده گرفت، به نحوی که در بررسی کلی جهت تمام کوچه‌ها و گذرها یک زاویه تقریباً متعامد از دو جهت (جنوب غربی به شمال شرقی عمود بر جهت شمال غربی به جنوب شرقی) تکرار می‌شود. مهم‌ترین قسمتی از نقشه شهر کاشان هم که این شکست یا زاویه متعامد را که حاصل از تقاطع دو جهت اصلی و دو عامل اصلی توسعه در کاشان است، نشان می‌دهد، همان نقطه گره اصلی و محل شکست مسیر غربی شرقی بازار به سمت امتداد شمالی جنوبی در شمال محدوده پاقیان است.

شکل ۱۶- ساختار معابر تاریخی کاشان در سه جهت عمده سازمان یافته است: (۱) جهت جنوب غرب به شمال شرق (با رنگ قرمز روی نقشه) که جهت شیب زمین و جریان آب‌های زیرزمینی است، (۲) مسیرهای دوار مربوط به هسته‌های شهری، مراکز زیستی یا محوطه‌های گود (با رنگ مشکی روی نقشه) (۳) جهت شمال غرب به جنوب شرق در جهت راه‌های مهم ارتباطی (با رنگ آبی روی نقشه). جهت اول و دوم مربوط به ویژگی‌های طبیعی و شرایط زیست بستر دشت کاشان هستند و جهت سوم در ارتباط با مسیرهای مهم ارتباطی منطقه است (نگارندگان).

نتیجه‌گیری

در مجموع یافته‌ها نشان می‌دهند که سازمان فضایی معابر بافت تاریخی کاشان، مبین مجموعه‌ای از ویژگی‌های ساختاری است که در تعامل مستمر با زیست‌بوم منطقه شکل گرفته و در طول زمان تثبیت شده‌اند. مشاهده مسیرهای منحنی و دوار در پیمایش معابر، در ارتباط با مدل زیست حفاظت شده در حصار دیوارهای پیرامونی است که تلاش برای تعامل سازگار با شرایط طبیعی بستر را نشان می‌دهد. لزوم مدیریت منابع آبی و حفاظت در مقابل طوفان‌های گردوغبار و عوامل مهاجم انسانی، هم‌چنین تأمین آسایش حرارتی و شرایط پایدار زیست، منجر به الگوی مجتمع‌های زیستی پراکنده در کنار منابع آبی و محصور در دیواره‌ها شده است. از طرف دیگر پیچ‌وتاب و تغییر شیب مسیر که در مشاهدات میدانی ثبت شد، در ارتباط با شرایط زمین‌ریخت و توپوگرافی بستر و تحت تأثیر جهت جریان آب‌های زیرزمینی و عمق دسترسی به آب، جنس خاک، شیب و تقسیمات زمین است. به‌طور کلی شبکه معابر کاشان از یک نظم هندسی مشخص پیروی نمی‌کند، بلکه تحت تأثیر نظم ارگانیک و ویژگی‌های طبیعی زمین بستر است.

راه‌های منطقه‌ای نیز با ورود به محدوده شهری کاشان قدیم، تابع نظم پیچیده و ارگانیک موجود می‌شوند و از میان معابر پیچ‌درپیچ و شیب‌دار مسیر خود را ادامه می‌دهند. مسیر ارتباطی

شمالی جنوبی ری به اصفهان با ورود از دروازه حاجی جمال با تغییر جهت‌های متوالی به دروازه اصفهان می‌رسد. مسیر غرب به شرق، بغداد به خراسان از سمت کوه‌های زاگرس به سمت کویر، با ورود از دروازه ملک‌آباد با جهت غالب جریان آب و باد مطلوب و شیب زمین همراه می‌شود و معبر مهم بازار نیز در همین امتداد شکل می‌گیرد و گسترش پیدا می‌کند تا به دروازه شرقی دولت می‌رسد. علاوه بر این، سازمان کلی شبکه ارتباطی کاشان متشکل از حلقه‌های هسته‌های شهری در ادوار مختلف و محدوده‌های مرتبط با قلعه‌های مسکونی و کشاورزی است. بافت داخلی و تقسیمات درونی این محدوده‌ها به شکل خطوط تقریباً متعامد در دو جهت جنوب غرب به شمال شرق (جهت شیب زمین و جریان آب‌های زیرزمینی) و شمال غرب به جنوب شرق (جهت راه‌های مهم ارتباطی) شکل گرفته که نشان‌دهنده دو جهت ساختاری مهم در نظام معابر کاشان است. هم‌چنین گسترش و توسعه شهر از سمت غرب به شرق در طی دوره‌های مختلف تاریخی نشان می‌دهد، حتی نقش منزلگاهی و بین‌راهی کاشان نیز، در جهت جنوب غرب به شمال شرق به عنوان حد واسط کویر و کوهپایه، پررنگ‌تر بوده است؛ بنابراین ساختار و ویژگی‌های معابر هسته تاریخی کاشان، در درجه اول وابسته به شرایط طبیعی بستر دشت شکل گرفته و تکامل پیدا کرده است و در درجه دوم با مسیر راه‌های ارتباطی منطقه همراه شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. به عنوان نمونه ر.ک. (ملک‌شهمیرزادی ۱۳۸۱) و (گیرشمن ۱۳۷۹).
۲. به عنوان نمونه از محوطه‌ها و آثاری که به حدود دوره‌های تاریخی اشکانی و ساسانی تخمین زده می‌شوند: تپه قاضی، قلعه یزدان‌پا، الزگ، چوگان، طسمی‌جان، درب‌آتش، اشکالیون، محوطه کاروان‌سرای گبرآباد، خنچه، ارمک، چهارتاقی نیاسر، آتشکده خرم‌دشت، تپه‌قلعه قزآن، کهریز، کرسون، قلعه ترشاب، قلعه تپه گبرآباد (حیدری و ساروخانی ۱۳۹۵: ۲۳ و ۳۰). علاوه بر این مشهدی (۱۳۹۶) و کریمیان و جاوری (۱۳۸۸) با استناد به حفاری‌های اخیر در منطقه هراسکان و پیدا شدن پایه آتشدان که احتمالاً از دوره ساسانی است، احتمال شهرنشینی در آران و بیدگل را در این دوران مطرح می‌کنند.
۳. بر اساس کتب تاریخی در بسیاری شهرها، اعراب بنای مساجد را در قرون اولیه اسلامی بر روی آتشکده‌ها بنا می‌کردند، از جمله در کتاب تاریخ اصفهان و ری در مورد مسجد جامع عتیق اصفهان نوشته: «در قدیم آتشکده بوده، اعراب مسجد نمودند» (جابری انصاری ۱۳۲۲: ۱۰). هم‌چنین در تاریخ قم آمده که: «احوص از برای برادرش عبدالله مسجد عتیق به دزپل بنا نهاد. پیش‌تر از آن موضع آتشکده بود، آن را خراب کرد و بر جای آن مسجد بنا نهاد و گردبرگرد آن رواق‌ها بگردانید» (قمی، ۱۳۸۵: ۱۰۱-۱۰۲).

۴. مبنای دیگری که چنین فرضیه‌ای را تأیید می‌کند این است که مسجد جامع دقیقاً به سمت قبله نیست؛ بلکه جهت‌گیری کلی این سیستم با چرخش ۳۰ درجه به سمت شمال‌غربی - جنوب‌شرقی (و متعامدهای آن‌ها) در محدوده وسیعی از بافت شهری در داخل شهر قدیمی قابل بازخوانی است. اگر بپذیریم که در زمان ساسانیان کاشان یک مرکز شهری یک‌پارچه بوده و به این ترتیب شامل آتشکده یا یکی از نمادهای معماری شهرهای ساسانی بوده است، این مجموعه باید در مرکز بافت شهری یا نزدیک به آن قرار داشته باشد. با این حال هیچ یافته باستان‌شناسی دقیقی وجود بقایای معماری دوره ساسانی را در مکان مسجد جامع نشان نداده است. در این مسجد کهن‌ترین آثار معماری در محراب، مربوط به دوره سلجوقی است. فقط تناسبات و هندسه ایوان (تقریباً ۱۲×۱۲ متر) یادآور چهارطاقی‌های کشف‌شده در ایران است. بنابراین بر اساس فرضیه‌های مطرح‌شده در مورد ریخت‌شناسی شهری کاشان، احتمالاً این محدوده بر اساس قوانین برنامه‌ریزی ساسانی و نه بر اساس قوانین توسعه خودبه‌خودی سکونتگاه‌های کوچک (قلعه‌ها)، تأسیس شده است (Neglia 2018, 62-66).

۵. «کاشان از اقلیم چهارم است. زبیده‌خاتون منکوحه هارون‌الرشید ساخت به طالع سنبله، و بر ظاهر آن قلعه‌ای گلین است که آن را فین خوانند» (مستوفی قزوینی ۱۳۳۶، ۷۴). اهالی کاشان پس از فتح شهر و ویرانی آن توسط مسلمانان در دشت کاشان متفرق شده و در قرن دوم هجری قمری در محلی به نام چهل‌حصاران اقامت داشتند (ضرابی، ۱۳۷۸: ۶ و ۷)، ناحیه‌ای در دشت فین که اکنون اراضی جنوب‌غربی کاشان را در خارج از دروازه‌فین شامل می‌شود و بقعه معروف به ابولولو یا باباشجاع‌الدین در آن‌جا واقع است. چنان‌چه مشهور است به درخواست ساکنین کاشان و به همت زبیده‌خاتون حصاری به دور آن کشیده شد و خندق در پیرامون آن حفر گردید. از آن حصار و خندق اثری برجای نیست، احتمالاً در اثر زلزله‌ای که در سال ۲۳۹ هجری قمری اتفاق افتاده از بین رفته است (کریمی، ۱۳۶۸: ۲۰۹).

۶. با قراردادن شبکه آب‌انبارها بر بافت شهری مشخص می‌شود آن‌ها نیز، درست مانند بناهای مذهبی، قطب‌های اصلی بافت شهری را اغلب در نزدیکی دروازه‌ها، میدان‌ها یا هم‌گرایی مسیرها نشان می‌دهند و همیشه بر روی سیستم راه‌های اصلی بافت شهری قرار دارند و به نظر می‌رسد می‌توانند نشانه‌هایی از ساختار شهری عباسی را در اختیار قرار دهند. البته این محدوده بیضی‌شکل در مجاورت قلعه جلالی (استحکامات دوره سلجوقی) تغییر شکل داده و حالت فرورفته پیدا کرده است که احتمالاً ناشی از تغییرات ساختاری در دوره‌های بعدی است (Neglia 2018, 70-72).

۷. «خوانش بافت شهری در این ناحیه در اطراف قلعه جلالی، آثار بافتی شعاعی را نشان می‌دهد. مشخص نیست که آیا این یک هسته سکونت‌گاهی از قبل از دوره عباسی بوده است و بعداً تا حدی در داخل شهر بازسازی شده محصور شده است، یا بافت بیرونی در امتداد مسیرهای شعاعی که از دروازه‌ای باستانی خارج می‌شدند، ایجاد شده است. آثار نیمه دیگر این بافت را می‌توان در داخل مرزی که به‌عنوان دیوارهای دوره عباسی شناسایی شد پیدا کرد» (Neglia 2018, 71-72).

۸. احتمالاً بعد از تسلط آل‌بویه، شهر توسعه یافته و خرابی‌های ناشی از جنگ‌ها و زلزله‌ها مورد ترمیم و بازسازی قرار گرفته و حصار و باروی جدید بر گرد شهر بنا شده است. ولی امروز هیچ اثری از باروی آل‌بویه در شهر به چشم نمی‌خورد (بیرشک، ۱۳۹۹: ۷۶).

۹. با استناد به مرات‌القاسان، در قم نیز که دارای زیست‌بوم و زیست‌اقلیم نسبتاً مشابهی با کاشان است، الگوی سکونت به‌صورت قلعه‌های پراکنده در مجاورت منابع آبی بوده است. «آن‌چه محقق است در قدیم‌الایام کاشان جزء دارالایمان قم بوده و قم نیز در زمان بعثت حضرت محمد (ص) و قبل از آن ولایتی جداگانه نبوده است؛ بلکه گودالی که آبی در اطراف و جوانبش چمن و سبزه بسیار بوده و چند قلعه متفرقه در آن حدود موجود و آتش‌پرستان در آن قلاع وطن و مسکن داشتند» (ضرابی، ۱۳۷۸: ۴-۳). یا مورد دیگر این‌که: «قبل از هجرت از حصاربندی کاشان و قراء کویرات آثاری نبوده، مگر برخی از قراء و مزارع طسوجی که در دامنه‌های جنوبی و شرقی‌شمالی واقع و بعضی از قلعه‌جات و کذالک بعضی از قراء و مزارع سردسیرات» (همان، ۱۳۷۸: ۴۱۵). هم‌چنین مطالعات باستان‌شناسی نیز توزیع پراکنده جمعیت در کنار منابع آبی و چشمه‌ها از دوره‌های پیش از تاریخ تا دوره‌های اشکانی و ساسانی را در کاشان تایید می‌کنند. از جمله حیدری و ساروخانی (۱۳۹۵) اظهار می‌کنند که احتمالاً به علت خشکی نسبی منطقه، جوامع ساکن بیش‌تر متکی بر چشمه‌های متعددی بودند که حاشیه غربی دشت کاشان واقع شده بوده است. از سوی دیگر وجود محوطه‌های پارینه‌سنگی جدید سفیدآب نشان می‌دهد که در دوره مذکور نیز احتمالاً این الگوی استقرار وجود داشته است. جوامع ساکن فلات مرکزی بر خلاف ساکنان زاگرس با محیط نسبتاً متفاوتی (محیط دشت نسبت به کوهستان) از لحاظ اقلیمی و جغرافیایی و همین‌طور زیست‌بومی مواجه بوده‌اند که پاسخ‌های انطباقی خاص خود را می‌طلبیده است و نتیجه آن الگوی زیست حفاظت شده در تپه‌قلعه‌ها در مجاورت منابع آبی است.

۱۰. از جمله در ذکر تاریخ اصفهان و تاریخ قم از کاشان با عنوان رستاق کاشان یاد کرده است، اما در مورد قم و اصفهان عبارت خوره قم و خوره اصفهان را به‌کار برده است.

۱۱. بر اساس پژوهش‌های باستان‌شناسان، دسکرت کاخ یا دژ استواری بوده است که با دیوارهای محکم و حصین محافظت می‌شده است. در جای دیگر گفته شده که مقصود از دسکرت املاک دارای خانه‌ها و ساختمان‌هایی است که صاحب ملک می‌تواند در آن‌ها سکنی گزیند. دسکرت به‌عنوان ملکی که از سوی بردگان زراعت می‌شد، در بسیاری منابع از جمله نوشته‌های تلموژی آمده است. در نوشته‌های پهلوی سده‌های سوم تا پنجم میلادی واژه دسکرت به مفهوم دژ و پایگاه محکم و استوار آمده است. بعدها دسکرت به خانه‌های منفرد ساخته‌شده در یک محل و به بناهایی گفته می‌شود که به صورت دژ در می‌آمدند و از امکانات محافظت در برابر مهاجمان برخوردار بودند. در مواردی می‌توان دسکرت را اراضی مسکونی شامل خانه، کانال آبیاری، چاه و دیگر وسایل و ابنیه مربوط دانست (پیگولفسکایا، ۱۳۶۷: ۲۹۰-۲۸۶).

۱۲. گریشمن به موضوع مهم حفاظت در مقابل شن‌های روان در این منطقه پرداخته است: «توده‌ها و تپه‌های شنی در شرق کاشان یک محوطه بزرگ دوره اسلامی قرن‌های دوازدهم تا چهاردهم را در منطقه آران پوشانده‌اند. در زواره نیز محوطه‌ای قدیمی مربوط به دوره اعراب یا شاید هم دوره ساسانی است که از تپه‌های شن به ارتفاع چند متر پوشیده شده است. روستائیان این منطقه مجبور به ساختن دیوارهایی به ارتفاع ۶ تا ۷ متر هستند تا بتوانند خانه‌هایشان را در مقابل شن‌های روان حفاظت کنند» (۱۳۷۹، ۲۰).

۱۳. «و گویند که قاسان را نام نهادند به رودخانه که آن را در زبان عجم کاسه می‌گویند و گویند که قاسان دریا بوده است و آن را کاس‌رود خوانده‌اند و اول موضعی که آب باز خوشید موضع بطریده بود و ...» (قمی، ۱۳۸۵: ۲۱۷).

۱۴. بهنجوی که در کتاب مرآت‌القاسان نیز آمده است: «با وجود وزیدن بادهای گرم و خشک از صبح تا شام از دریای نمک و شوره‌زار به طرف کاشان و منتشر ساختن اجزای نمک که علت اصلی حرارت و یبوست هوا است، چنانچه بادهای جنوبی از سمت ییلاق و کوهستان به سمت جلگه کاشان نمی‌وزید و اعتدال را برقرار نمی‌کرد، زیست و سکون در این ناحیه دشوار و عذاب‌آور بود» (ضرابی، ۱۳۷۸: ۱۱۰).
۱۵. چشمه طبیعی و شادابی که از روزگار باستان مایه آبادانی ناحیه کاشان گشته، چشمه سلیمانیه فین بوده است. بعدها نیز قنوات و کاریزهای زیادی حفر شده و هفت رشته از آن‌ها نیز در کوی و برزن شهر جاری بوده است. هم‌چنین اضافه‌آب رودخانه‌های فصلی قمصر و قهرود نیز به وسیله دو سد معتبر که با سنگ و ساروج ساخته شده بود، به مصرف آبیاری مزارع حومه شهر می‌رسید. برای تأمین آب آشامیدنی اهالی هم، در فصل زمستان آب کافی در هفتاد برکه یا آب‌انبار عمومی شهر ذخیره می‌شد (نراقی، ۱۳۴۵: ۶). در تاریخ قم می‌نویسد: «و به کاشان رودخانه نبود، اما کاریز آن نسبت به کاریزهای آن ناحیت بیش‌تر بود» (قمی، ۱۳۸۵: ۲۱۷).
۱۶. در مورد تعداد و مسیر قنات‌های کاشان در دوره قاجار ر.ک. (ضرابی، ۱۳۷۸: ۹۴-۹۷ و ۱۳۱).
۱۷. در مورد بالابودن شیب معابر نزدیک بازار و حتی معبر خود بازار، این فرض مطرح می‌شود که بعد از وقوع زلزله ۱۱۹۲ و ویرانی‌های ناشی از آن و تعجیلی که در بازسازی و سرپا نگه داشتن اقتصاد شهر وجود داشته است، بنای جدید بازار را روی ویرانه‌های قبلی ساخته‌اند و به همین دلیل سطح آن بالاتر است. این فرض دور از واقعیت نیست، زیرا در موارد بسیاری که بر اثر بارش شدید باران یا عوامل دیگر، سطح کف سوراخ شده و ریزش کرده، فضاهای معماری در زیر سطح معابر هویدا شده است.
۱۸. علاوه بر این محل‌هایی در خارج هسته تاریخی کاشان نیز با نام چاله مصطلح هستند، مانند روستای گود چاله‌غره که در مسیر جاده قدیم کاشان به نظر قرار دارد و چاله‌قرصه در نوش‌آباد که طبق گفته دکتر مشهدی نوش‌آبادی در مصاحبه آزاد با ایشان چاله‌قرصه مکانی گود در نوش‌آباد است که مردم برای تهیه خاک قرص برای مصارف بنایی از آن استفاده می‌کنند. و مورد دیگر، چاله‌سنبک در کویر آران و بیدگل در شمال شرق کاشان است، محدوده‌ای که در زمین ماسه‌ای گود آن هندوانه‌های دیمی کشت می‌شود.
۱۹. پرتو بیضایی مکان چاله‌گرمه را اول جاده شوسه قم معرفی می‌کند و در جایی دیگری می‌گوید اول جاده شوسه قم، همان باغ پنبه است که گویا باغ پنبه نیز در همان محل کارخانه ریسندگی کاشان بوده است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۱۹۵-۱۹۴). بنابراین به نظر می‌رسد چاله‌گرمه در مکان فعلی میدان پانزده خرداد بوده است. محل چاله‌شترکشان نیز با توجه به توضیحات بیضایی در خارج دروازه‌فین در محله‌ای به نام درب‌عمله قرار داشته و مربوط به مراسم عید قربان بوده است (همان، ۱۴۴).
۲۰. به بیان بیرشک این محوطه به عنوان میدانی وسیع و مهم برای بازار، «در بیرون دروازه جنوب‌شرقی شهر و در حد فاصل راه کویری که به «راه خراسان» نیز معروف گشته و راهی که شاخه‌ای از آن به طرف اصفهان و شاخه دیگر آن به طرف یزد ادامه داشت، قرار گرفته است (۱۳۹۹، ۱۰۲).
۲۱. برای اثبات ارتباط گودبودن این محدوده‌ها با محل جمع‌شدن آب در زمان‌های دور، نیاز به مطالعات زمین‌شناسی و باستان‌شناسی گسترده است که در بضاعت پژوهش حاضر نیست. در این مقاله صرفاً فرض وجود رابطه بین محل‌های گود و چاله‌های انباشت آب که انگیزه‌های اولیه و اصلی سکونت در مجاور این چاله‌ها در دشت کاشان

بودند. را بر مبنای مشاهدات میدانی و تحلیل‌های تطبیقی با توصیف‌های تاریخی و نقشه‌ها و عکس‌های هوایی مطرح می‌کند.

۲۲. «از تهران به سمت قم و سپس کاشان در جاده‌ای که دریاچه نمک در طرف چپ آن قرار می‌گیرد، و به موازات سلسله‌جبال‌ی که از شمال‌غربی به جنوب‌شرقی در سمت راست جاده امتداد دارد، مسافر بر یکی از قدیمی‌ترین راه‌های ایران سوار است که شمال فلات ایران را به جنوب آن متصل می‌کرده است» (گیرشمن، ۱۳۷۹: ۱۷).

۲۳. از اصفهان تا برخوار (۳ فرسخ)، از برخوار تا رباطوز (۷ فرسخ)، از آن‌جا تا طرق (۷ فرسخ)، تا اصفاهه (۶ فرسخ)، تا دکان (۵ فرسخ)، تا باذ (۵ فرسخ)، سپس تا ابروز (۵ فرسخ)، از آن‌جا تا نوشاباد (۲ فرسخ)، سپس تا ورزآبان (۵ فرسخ)، تا مقطعه (۵ فرسخ)، از آن‌جا تا قارس (۹ فرسخ)، تا دزاه (۵ فرسخ)، سپس تا ری (۷ فرسخ) (ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۲۲۳ و ۲۲۴).

۲۴. بادرود و نوش‌آباد در حال حاضر نیز وجود دارند و مکان آن‌ها مشخص است، اما اطلاع درستی از مکان ابروز که در میانه این دو آبادی قرار داشته و از آن با عبارت دیه ابروز یا شق ابروز یاد شده است وجود ندارد. در تاریخ قم آمده که: «این دیه را [دیه ابروز] ویروز بن یزدجرد [احتمالاً پیروز یکم پسر یزدگرد پادشاه ساسانی] بنا کرده است، آن‌گاه که روی به یاطله [قوم هیاطله یا هپتالیان (هفتالیان)] آورده بود، و قصد ایشان کرد و این دیه را به‌نام خود نام نهاد، پس به‌مرور ایام گفتند ابروز» (قمی، ۱۳۸۵: ۲۲۳). در ذکر اخبار اصفهان و محاسن اصفهان آمده که در سال ۱۷۰ پیش از هجرت فیروزبن یزدجرد از حکیمی رومی خواست تا از میان شهرهای ایران، شهری را که در آن عناصر اربعه به حد کمال و در حالت اعتدال باشد انتخاب کند و آن حکیم، اصفهان را انتخاب کرد. بنابراین به آذر شاپوران دستور تجدید بنا و اتمام باروی شهر جی (که پیش از آن نیز وجود داشت اما رو به ویرانی بود) را صادر کرد تا مرکز پادشاهی از عراق به اصفهان منتقل شود. اما زمانی که آذرشاپوران دستور شاه را تمام‌وکمال به انجام رسانید، عزیمت پادشاه به اصفهان، به‌خاطر سفرش به سمت قوم هیاطله و هلاکتش در رویارویی با آنان انجام نگرفت (مافروخی، ۱۳۶۵: ۳۹؛ ابونعیم، ۱۳۶۹: ۵۶/۱).

اگر بپذیریم که ابروز به دستور پیروزبن یزدگرد پادشاه ساسانی بنا شده است، با توجه به آن‌چه در ذکر تاریخ اصفهان آمده است می‌توان این احتمال را مطرح کرد که پیروز، زمانی که از بغداد (غرب) به سمت قوم یاطله در شرق ایران در حرکت بوده است در مسیر خود از دشت کاشان عبور کرده و در یکی از توقف‌گاه‌های میانه مسیر، دستور بنای یک آبادی و آتشکده یا تجدید بنای آبادی قدیمی را صادر کرده که به نام ابروز مشهور شده است. در ذکر اخبار اصفهان گفته شده که «در سال ۲۱ هجری قمری (۷۳۱ میلادی)، ایرانیان شکست خوردند و باقی‌مانده آن‌ها با پیامی از مردم روستای واذنان [احتمالاً وادقان امروزی] در شهرستان براآن به یزدگرد [یزدگرد آباد؟] در قاسان بازگشتند» (ابونعیم، ۱۳۶۹: ۵۰/۱). هم‌چنین گفته شده: «یک دسته به فرماندهی مجاشع بن مسعود به قاسان رفت و آن را فتح کرد و مردم آن را اسیر گرفت» (همان، ۴۸). «مجاشع به قاسان رفت و هر دو قاسان را فتح کرد. او به قلعه ابروز آمد و افراد داخل آن را محاصره کرد و جنگجویان را کشت و زنان و کودکان را به اسارت گرفت» (همان، ۸۹).

هم‌چنین در منابع به دیه هراسکان ابروز بر نیم‌فرسنگی درام (در حال حاضر مزرعه درم یزدل در سمت شمال کاشان در نزدیکی کویر وجود دارد که احتمالاً بازمانده‌ای از محدوده شق درام است) و کاریز اسفذاب [سفیدآب] در دیه ابروز که به سمت دیه پین [پین] از شدت آن کاسته می‌شود (مافروخی، ۱۳۶۵: ۶۳ و ۶۲؛ ابونعیم، ۱۳۶۹: ۵۲/۱)

اشاره شده است. مشهدی (۱۳۸۵) و کریمیان و جاوری (۱۳۸۸) مکان استقرار آبادی هراسکان را به محوطه‌های باستانی آران و بیدگل در سمت شمال شرقی کاشان امروزی نسبت می‌دهند. موضوع دیگر این که در جنوب شرقی بافت تاریخی کاشان و نزدیک فین، محدوده‌ای با نام دشت‌افروز (مشابه نام ابروز) وجود دارد که به شکل تپه‌ای کم‌ارتفاع در سطحی بالاتر از محدوده اطراف قرار گرفته و در حال حاضر کاربری قبرستان دارد. صالح (۱۳۳۴) نیز با فرض این که دشت‌افروز امروزی باقی‌مانده ابروز باشد و با توجه به این که قنات سفیداب مشرف به دشت‌افروز است، مکان دیه هراسکان را در اراضی حد شرقی کاشان در نظر می‌گیرد. با توجه به موارد مذکور این احتمال مطرح می‌شود که ابروز جایی در محدوده کاشان امروزی قرار داشته و دشت بستر قرارگیری آن با نام دشت‌افروز اطلاق می‌شده است که اکنون بخش کوچکی از آن باقی مانده و نسبت هراسکان با ابروز مانند نسبت آران امروز با شهر کاشان بوده است. هم‌چنین این احتمال مطرح می‌شود که محدوده بیضی‌شکل شماره ۱ در شکل ۲ مقاله، همان مجموعه‌ای باشد که به دست پیروزی بن‌دگرد بنا شده و سپس توسط اعراب فتح شده است و در دوره‌های بعدی مسجد جامع شهر بر روی آتشکده بنا شده است. بررسی صحت این فرضیه قطعاً نیاز به مطالعات تطبیقی تاریخی دقیق‌تر و هم‌چنین کاوش‌های باستان‌شناسی دارد.

۲۵. کریمیان و جاوری (۱۳۸۸) نیز در بررسی ساختار شهری دو محوطه باستانی کشف‌شده در منطقه آران و بیدگل، که احتمال می‌رود از دوره ساسانی بنا شده و در قرون سوم و چهارم هجری قمری در اوج فعالیت خود بوده‌اند، همین جهت غالب جنوب غرب به شمال شرق را شناسایی می‌کند، ولی آن را به جهت قبله نسبت می‌دهد که با توجه به ریشه پیش از اسلام این شهرها دور از ذهن است و به نظر می‌رسد، عامل اصلی تأثیرگذار جهت شیب و جریان آب‌های زیرزمینی در دشت کاشان است.

منابع

- ابن‌رسته، احمد (۱۳۶۵). *الأعلاق النفیسه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- ابونعیم، احمد بن عبدالله (۱۳۶۹). *تاریخ اصبهان* (ذکر اخبار اصبهان)، به تحقیق سید حسن کسروی، جلد ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه، ناشر دیجیتال: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
- ابونعیم، احمد بن عبدالله (۱۳۶۹). *تاریخ اصبهان* (ذکر اخبار اصبهان)، به تحقیق سید حسن کسروی، جلد ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه، ناشر دیجیتال: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
- افسر، کرامت الله؛ و محمد پیرنیا (۱۳۷۰). *راه و رباط*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور و انتشارات آرمین.
- ایران‌منش، نسیم؛ محمدرضا پورجعفر؛ سید محمدرضا خطیبی؛ کرامت‌الله زیاری (۱۴۰۰)، «نقش آب در ریخت‌شناسی شهر تاریخی قزوین (دوره قاجار)»، *باغ نظر*، ۱۸ (۹۷): ۴۶-۳۱.

- بیرشک، ثریا (۱۳۹۹). چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ، تهران: سازمان عمران و بهسازی شهری، نسخه پی‌دی‌اف.
- پرتو بیضایی، حسین (۱۴۰۰). کاشانه دانش (در تاریخ، جغرافیا و تذکره شعرای کاشان)، به تصحیح حسن عاطفی و افشین عاطفی، تهران: ارمغان ادب.
- پیگولفسکایا، نینا ویکتوروونا (۱۳۶۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- توسلی، محمود (۱۳۶۵). شهرهای کویری تحلیل فضائی- بصری، در نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران: هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران (هما)، ۲۶۷-۲۸۳.
- جابری انصاری، محمد حسن (۱۳۲۲). تاریخ اصفهان و ری و همه جهان، اصفهان: حسین عمادزاده.
- جیحانی، حمیدرضا و ثمینه صابری (۱۳۹۸). آسیب‌شناسی و ارزیابی اصالت و یکپارچگی در محله طمقاچی‌های کاشان، نشریه کاشان‌شناسی، ۱۲ (۲): ۵۷-۸۴. دسترسی در kashan.2021.110998/۱۰/۲۲۰۵۲
- جیحانی، حمیدرضا؛ پریچهر شفیعی و سید جمال سیدهاشمی (۱۳۹۹). مطالعه جایگاه بازار در فرآیند تغییر ساختار فضایی شهر کاشان، معماری اقلیم گرم و خشک، ۱۱: ۷۷-۱۰۸. دسترسی در ahdc.2021.13679.1330/۱۰/۲۹۲۵۲
- جیحانی، حمیدرضا و ثمینه صابری (۱۴۰۱). ارزیابی یکپارچگی در محدوده‌های شهری تاریخی، با تکیه بر مطالعه محله سلطان‌امیر احمد کاشان و محدوده‌های پیرامون، نشریه مطالعات معماری ایران، ۱۱ (۲۲): ۵۵-۷۹. دسترسی در jias.2023.248282.1105/۱۰/۲۲۰۵۲
- حاجی‌نیل، الهام؛ اصغر محمدمرادی، و غلام‌حسین معماریان (۱۴۰۲). چارچوب حفاظت پویا از راه‌های تاریخی ایران، فصل‌نامه تحقیقات جغرافیایی، ۳۸ (۲): ۱۷۱-۱۸۰. دسترسی در <http://georesearch.ir/article-1-1457-fa.html>
- حیدری، احمد؛ و زهرا ساروخانی (۱۳۹۵). سفال و باستان‌شناسی کاشان (از دوره پارینه‌سنگی تا ورود اسلام)، تهران: پازینه.
- رحمدل، سمانه (۱۳۹۵). «منظر راه در جغرافیای تاریخی ایران؛ نگاهی به کتاب «راه و رباط» با رویکرد منظرین»، منظر، ۳۶: ۵۲-۵۷.

- دیزانی، احسان؛ و عیسی اسفنجاری کناری (۱۴۰۲). «بازشناسی نظام حاکم بر گذرها در شهر تاریخی قزوین»، منظر، ۱۵ (۶۴): ۲۸-۴۱. دسترسی در doi: 10.22034/manzar.2023.366194.2215
- سلطانزاده، حسین (۱۳۶۵). *مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران*، تهران: نشر آبی.
- سیرو، ماکسیم (۱۹۴۹م). *کاروان‌سراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها*، ترجمه عیسی بهنام، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- سیرو، ماکسیم (۱۳۵۷). *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها*، ترجمه مهدی مشایخی، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- شعله، مهسا؛ و سارا یوسفی مشهور (۱۳۹۸). «واکاوای گونه‌شناسانه عنصر گذر در بافت تاریخی شهرهای ایران مورد پژوهی بافت تاریخی شیراز»، دانش شهرسازی، ۳ (۳): ۸۳-۱۰۸.
- شفیعی، پرچهره؛ و حمیدرضا جیحانی (۱۳۹۷). ارزیابی تغییر ساختار فضایی محدوده شهری محتشم کاشان، کاشان‌شناسی، ۳۱: ۲۱-۴۸. ۱۱ (۲)، ۴۸-۳۱. دسترسی در doi: 10.22052/2.13.31
- ضرابی، عبدالرحیم بن محمد ابراهیم (۱۳۷۸). *مرآت القاسان*، به انضمام یادداشت‌هایی از اللهیار صالح، به کوشش ایرج افشار، تاریخ کاشان، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عالمی، بابک، و صدیقه کمالی زارچی (۱۴۰۰). بررسی سیر تحول تاریخی و شکل‌گیری مسجد جامع کاشان، نشریه علمی معماری اقلیم گرم و خشک، ۹ (۱۳): ۳۹-۵۷.
- عالمی، بابک؛ و صدیقه کمالی زارچی (۱۴۰۱). مطالعه محله میدان کهنه کاشان و بازخوانی مرکز محله تاریخی و مقایسه آن با محله میدان کهنه قم، نشریه علمی مرمت و معماری ایران، ۱۲ (۳۱): ۸۳-۹۹.
- عمرانی‌پور، علی؛ حمیدرضا جیحانی و ثمینه صابری (۱۴۰۳). مطالعه و بازنمایی محله تاریخی پنجه شاه کاشان، نشریه مطالعات معماری ایران، ۱۳ (۲۵): ۱۶۷-۱۹۱.
- فرهادی‌وند، آمنه؛ و حمیدرضا جیحانی (۱۴۰۱). مطالعه آسیب شناختی بازار پانخل کاشان، فصل‌نامه اثر، ۹۷: ۴۰۰-۴۲۶.
- قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵). *تاریخ قم*، ترجمه تاج‌الدین قمی در ۸۰۵-۸۰۵ ق، به تحقیق محمدرضا انصاری، ناشر چاپی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ناشر دیجیتال: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

کریمیان، حسن؛ و محسن جاوری (۱۳۸۸). شهرهای ویگل و هراسکان در انتقال از عصر ساسانیان به دوران اسلامی با اتکا به داده‌های باستان‌شناختی، نشریه مطالعات باستان‌شناختی، ۱ (۲): ۸۴-۶۳.

کریمی، فاطمه (۱۳۶۸). «کاشان»، در: محمدیوسف کیانی، شهرهای ایران (جلد سوم)، تهران: جهاد دانشگاهی، ۲۰۳-۲۳۳.

کیانی‌ده‌کیانی، غلام‌رضا (۱۳۹۴). «حفاظت از منظر شهری تاریخی: بازیابی نظم حاکم بر سازمان فضایی شهر اصفهان با ابتنای بر هندسه راه‌ها و فضاهای باز در دوره صفوی»، رساله دکتری، دانشگاه هنر اصفهان.

گیرشمن، رومن (۱۳۷۹). «سیلک» کاشان: جلد اول، ترجمه اصغر کریمی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

مافرخی، فضل‌بن سعده (۱۳۸۵). محاسن اصفهان، ترجمه حسین‌بن‌محمد آوری، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.

مستوفی قزوینی، حمدالله‌بن ابی‌بکر بن محمد نصر (۱۳۳۶). نزهه‌القلوب، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: طهوری.

مشهدی نوش‌آبادی، محمد (۱۳۸۵). معمای قریه هراسکان و ملاحظات دربارہ چند نام جغرافیایی در قصیده نونیه راوندی. نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه اصفهان)، ۴۴ و ۴۵ (۲): ۱۸۳-۱۹۴.

مشهدی نوش‌آبادی، محمد (۱۳۹۶). آران و بیدگل در منابع تاریخی، کاشان‌شناسی، ۱۰ (۲): ۳۳-۵۵.

نراقی، حسن (۱۳۴۵). تاریخ اجتماعی کاشان، ناشر: دانشگاه تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

Esfanjari Kenari, E. (2015). The longevity of Persian urban form: Meybod from late antiquity to the fifteenth century. *Urban Morphology*, 19(1), 57-71.

Gaube, H. (2018). The Location, the Hinterland, the Urban Morphology, the Water Supply, the Written Sources and the Inscriptions in Gaube, H., Neglia, G. A., Petruccioli, A., & Rafīpūr, F. Kashan: An Iranian City in Change. Berlin: EB-Verlag. 13-60.

Neglia, G. A. (2018). Water Channels, Routes and Urban Landscape. Interpreting the Urban Fabric of the Traditional City of Kashan in Gaube, H., Neglia, G. A., Petruccioli, A., & Rafīpūr, F. Kashan: An Iranian City in Change. Berlin: EB-Verlag. 61-105.

- Petralla, S. (2018). The Bazar of Kashan. in Gaube, H., Neglia, G. A., Petruccioli, A., & Rafipūr, F. Kashan: An Iranian City in Change. Berlin: EB-Verlag. 171-189.
 URL₁: Dehkhoda Dictionary Institute. (n.d.). <https://dehkhoda.ut.ac.ir>
 URL₂: Kashan County map. (2024). <https://en-gb.topographic-map.com/map-9qbd5k/Kashan-County>
 URL₃: Kashan aerial photo. (1925/2018). <https://doi.org/10.3932/ethz-a-000274558>

References

- Abū Nu‘aym, A. ibn ‘A. al-Isfahānī. (1990). *Tārīkh Isfahān: Dhikr Akhbār Isfahān* (S. H. Kasravi, Ed., Vol. 1). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. Digital edition: Qā’imiyyah Computer Research Center, Isfahan. [In Arabic]
 Abū Nu‘aym, A. ibn ‘A. al-Isfahānī. (1990). *Tārīkh Isfahān: Dhikr Akhbār Isfahān* (S. H. Kasravi, Ed., Vol. 2). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. Digital edition: Qā’imiyyah Computer Research Center, Isfahan. [In Arabic]
 Afshar, K., & Pirmia, M. K. (1991). *Rāh va Robāt*. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization & Armin Publications. [In Persian]
 Alami, B., & Kamali Zarchi, S. (2021). The historical evolution and formation of the Jameh Mosque of Kashan. *Journal of Hot and Dry Climate Architecture*, 9(13), 39–57. [In Persian]
 Alami, B., & Kamali Zarchi, S. (2022). A study of the Maidan-e Kohneh neighborhood of Kashan and reinterpretation of the historic urban center compared with Maidan-e Kohneh of Qom. *Iranian Architecture Restoration and Architecture Journal*, 12(31), 83–99. [In Persian]
 Birashk, S. (2020). *The Evolution and Development of the City of Kashan in Its Historical Context*. Tehran: Urban Development and Revitalization Organization. PDF edition. [In Persian]
 Dizani, E., & Esfanjari Kenari, I. (2023). Re-identifying the governing system of passages in Qazvin. *Manzar*, 15(64), 28–41. <https://doi.org/10.22034/manzar.2023.366194.2215> [In Persian]
 Esfanjari Kenari, E. (2015). The longevity of Persian urban form: Meybod from late antiquity to the fifteenth century. *Urban Morphology*, 19(1), 57–71.
 Farhadivand, A., & Jihani, H. (2022). A pathological study of Panakhil Bazaar in Kashan. *Asar Quarterly*, 97, 400–426. [In Persian]
 Gaube, H. (2018). The location, the hinterland, the urban morphology, the water supply, the written sources and the inscriptions, in Gaube, H., Neglia, G. A., Petruccioli, A., & Rafipūr, F. *Kashan: An Iranian City in Change*. Berlin: EB-Verlag. 13-60.
 Girshman, R. (2000). *Sialk of Kashan* (Vol. 1) (A. Karimi, Trans.). Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization. [In Persian]
 Hajineili, E., Mohammadradi, A., & Memarian, G. (2023). Dynamic conservation of Iran’s historical roads. *GeoRes*, 38(2), 171–180. [In Persian]
 Heidari, A., & Sarukhani, Z. (2016). *Pottery and Archaeology of Kashan*. Tehran: Pazineh. [In Persian]
 Ibn Rustah, A. (1986). *Al-A‘lāq al-Nafīsa* (H. Qarachanlou, Trans.). Tehran: Amirkabir. [In Persian]

- Iranmanesh, N., Pourjafar, M. R., Khatibi, S. M. R., & Ziyari, K. (2021). The contribution of water to the morphology of the historic city of Qazvin (Qajar era). *Bagh-e Nazar*, 18(97), 31–46. doi:10.22034/BAGH.2020.226317.4513. [In Persian]
- Jaberi Ansari, M. H. (1963). *History of Isfahan, Rey and the Whole World*. Isfahan: Hossein Emadzadeh. [In Persian]
- Jayhani, H., & Saberi, S. (2019). Pathological study and evaluation of integrity and authenticity of Tamghachiha neighborhood in Kashan. *Kashan Studies Journal*, 12(2), 57–84. https://doi.org/10.22052/kashan.2021.110998. [In Persian]
- Jayhani, H., & Saberi, S. (2022). Integrity evaluation in historic urban areas: The study of Sultan Amir Ahmad neighborhood and its surroundings in Kashan. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 11(22), 55–79. 10.22052/jias.2023.248282.1105. [In Persian]
- Jayhani, H., Shafiei, P., & Seyedhashemi, S. J. (2020). Study on the effect of bazaar on the transformation process of the spatial structure of Kashan. *Architecture in Hot and Dry Climate*, 11, 77–108. 10.29252/ahdc.2021.13679.1330. [In Persian]
- Karimi, F. (1989). Kashan. In M.-Y. Kiani (Ed.), *Cities of Iran* (Vol. 3, pp. 203–233). Tehran: Jihad University Press.
- Karimiyan, H., & Javeri, M. (2009). Vigol and Haraskān, two cities: A study based on archaeological data in transformation from Sassanid era to the Islamic period relying upon archeological data. *Archaeological Studies Journal*, 1(2), 63–84. [In Persian]
- Kiani-Dehkiani, G. (2015). *Conservation of Historical Urban Landscape (HUL) Retrieving the Order to Dominate Spatial Organization of Isfahan on the Basis of Urban Passage- way and Open Spaces Geometry: The Safavied period*. University of Art of Isfahan). [In Persian]
- Māfarrūkhī, M. b. S. (2006). *Maḥāsin Isfahān* [The Beauties of Isfahan] (H. b. M. Āvī, Trans.; 'A. Eqbāl Āštīyānī, Ed.). Isfahan: Municipal Cultural and Recreational Organization. [In Persian]
- Mashhadi Nowshabadi, M. (2006). The mystery of the village of Haraskan and notes on several geographical names in Ra'vandi's Nuniyya ode. *Journal of the Faculty of Letters and Humanities*, 44–45(2), 183–194.
- Mashhadi Nowshabadi, M. (2017). Aran and Bidgol in historical sources. *Kashan Studies Journal*, 10(2), 33–55. [In Persian]
- Mostowfi Qazvini, H. ibn A. B. (1957). *Nuzhat al-qulub [Hearts' Bliss]* (M. Dabir-Siyaqi, Ed.). Tehran: Tahouri Publishing House. [In Persian]
- Naraqī, H. (1965). *The Social History of Kashan*. Tehran: University of Tehran.
- Neglia, G. A. (2018). Water channels, routes and urban landscape. Interpreting the urban fabric of the traditional city of Kashan in Gaube, H., Neglia, G. A., Petruccioli, A., & Rafīpūr, F. *Kashan: An Iranian City in Change*. Berlin: EB-Verlag. 61-105.
- Omranipour, A., Jihani, H., & Saberi, S. (2025). A study and representation of the historic Panjeh Shah neighborhood of Kashan. *Iranian Architecture Studies Journal*, 13(25), 167–191. [In Persian]
- Partow Bayzaei, H. (2021). *Kāshāneh-ye Dānesh: Dar tārīkh, jughrāfiyā va tTazkirah-yi Shu'arā-yi Kāshān* (H. Atefi & A. Atefi, Eds.). Tehran: Armaghan Adab. [In Persian]

- Petralla, Stefania. (2018). The bazaar of Kashan. in Gaube, H., Neglia, G. A., Petruccioli, A., & Rafīpūr, F. *Kashan: An Iranian City in Change*. Berlin: EB-Verlag. 171-189.
- Pigulevskaya, N. V. (1988). *Cities of Iran in the Parthian and Sasanian Periods* (E. Reza, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Qomi, H. ibn M. (2006). *Tarīkh-e Qom* [History of Qom] (T. Qomi, Trans.; M. R. Ansari, Ed.). Tehran: Marashi Najafi Library; Qaimiyah Computer Research Center of Isfahan. [In Persian]
- Rahmdel, S. (2016). Landscape of roads in historical geography of Iran. *Manzar*, 36, 52–57. [In Persian]
- Sholeh, M., & Yousefi Mashhoor, S. (2019). A typological exploration of the pathways in the historic urban fabric of the Iranian cities case study of the historic urban fabric of Shiraz (Iran). *UPK*, 3(3), 83–108. [In Persian]
- Shafiei, P., & Jihani, H. (2018). Spatial structure changes in Mohtasham urban area of Kashan. *Kashan Studies Journal*, 21, 31–48. [In Persian]
- Siroux, M. (1949). *Caravanserais of Iran and Small Roadside Buildings* (E. Behnam, Trans.). Tehran: National Organization for the Protection of Ancient Monuments of Iran. [In Persian]
- Siroux, M. (1978). *Ancient Roads of the Isfahan Region and Their Associated Monuments* (M. Mashayekhi, Trans.). Tehran: National Organization for the Protection of Ancient Monuments of Iran. [In Persian]
- Sultan-Zadeh, H. (1986). *Introduction to Urban History in Iran*. Tehran: Abi Publications.
- Tavasoli, M. (1985). Desert cities spatial-visual analysis. In *Urbanization in Iran* (pp. 267–283). Tehran: HOMA.
- Zarrābī, 'A. R. (1999). *Tārīkh-e Kāshān* (History of Kashan; originally Mir'āt al-Qāṣān) (A. Salih, notes; Ī. Afshār, ed.). Tehran: Amir Kabir.
- URL₁: Dehkhoda Dictionary Institute. (n.d.). <https://dehkhoda.ut.ac.ir>
- URL₂: Kashan County Map. (2024). <https://en-gb.topographic-map.com/map-9qbd5k/Kashan-County>
- URL₃: Kashan Aerial Photo. (1925/2018). <https://doi.org/10.3932/ethz-a-000274558>

Jarmqāsān and Sardqāsān: Kashan in Ancient Sources

Hosein Imanian Bidgoli

Associate Professor, Department of Languages and Literature, University of Kashan, Kashan, Iran. Email: imanian@kashanu.ac.ir

Received: 22/09/2024

Accepted: 14/02/2025

Abstract

The region of Kashan, due to its location along major routes of the Iranian central plateau and its possession of both desert and mountainous areas, among other factors, has always been considered a valuable territory. Discovering the reason for its naming as "Kāshān" will lead us into generally unclear conclusions, a point that has been mentioned in the research and statements of others. In the early Islamic centuries and mostly in Arabic-language sources, Kashan is referred to as the two rustāqs (districts) of "Jarmqāsān" and "Sardqāsān." Since these two terms are first found in the writings of Rōzbeh Irāni (Ibn al-Moqaffa'), who was a translator of part of the Pahlavi texts, it can be presumed that this nomenclature was also prevalent in Iran before the Arab conquest. Roughly from the 4th and 5th centuries AH (10th-11th CE), the single name "Kāshān" was applied to both its warm and cold parts, replacing the two aforementioned names. A look at medieval sources shows that Kashan was no longer considered a rustāq among the rustāqs of Isfahan or Qom, but rather a madīna (city) encompassing several qarya (villages), and was counted as having a congregational mosque (jāmeḥ) and pulpit (minbar), a madrasa, a governor (hākem), and fortifications (borj wa bārū). This article, using a descriptive-analytical method and based on the examination of Arabic and Persian sources from the second to the sixth centuries AH (8th-12th CE), seeks to clarify the period and the reasons for this transformation. It can be surmised that water scarcity in the warm-climate villages during the first few Islamic centuries, the merger of several surrounding villages with Kashan, the spread of Shiite Islam in the central part of Kashan, and its economic prosperity in the fourth and fifth centuries AH (10th-11th CE) caused the two warm and cold rustāqs of Kashan to transform into the madīna of Kashan—a central city encompassing several villages.

Keywords: Qāsān, Kāshān, Garmsir (warm region), Sardsir (cold region), Rustāq (district), Madīna (city)

Extended Abstract

Introduction

Because of its position along the routes of the Iranian central plateau and its composition of desert and mountainous terrains, Kashan has been for long a strategic place in the political geography of Iran. In the early Islamic era, this area, particularly in Arabic writings, was described either as the rustaqs of Jarm-qasān or as Šard-qasān. It is plausible that these terms were already in circulation in pre-Islamic Iran. Down to the fourth and fifth centuries AH, references to the Kashan region employed these two designations. The term rustaq, roughly corresponds to “district,” typically comprising a number of villages (qaryāh). From the fourth century AH onwards, the two compound toponyms were gradually replaced with the single name, “Kashan.” A review of the sources from Islamic middle centuries shows that Kashan is no longer merely a rustaq subordinate to Isfahan or Qom but a town or madīna encompassing several villages.

Method and Materials

Drawing on a descriptive–analytical method and a close reading of Arabic and Persian texts from the second to the sixth centuries AH, this study seeks to determine both the chronology and the causes of the onomastic shift from Jarm-qasān and Šard-qasān to the unified name “Kashan.” After examining the etymology of jarm and šard in Persian and Arabic languages and referring to several regions in Iran that are divided into warm and cold sectors, this article turns to historical and geographical works in order to address three interrelated questions: from what period onward were the compound names Jarm-qasān and Šard-qasān—which referred to the warm and cold zones of Kashan—supplanted by “Kashan”? What factors underlay this change? And which villages were included under each of these two administrative units? Most of the sources consulted are in Arabic. Ibn al-Muqaffa’ appeared to be the first writer who employed these terms. Although his original text is not existing, the writer of *Tārīkh Qom* preserved his report. To establish the period during which the two names Jarm-qasān and Šard-qasān were replaced by “Kashan,” this study examined relevant written sources in chronological order.

Research Findings

The early Arabic and Persian sources indicated that in the second and third centuries AH, two rustaqs of Isfahan are designated as Jarm-qasān and Šard-qasān. From the mid-fourth century AH, however, these terms gradually diminished in prominence and were replaced by references to “the rustaq/town of Kashan.” The hypothesis was that this onomastic shift reflected a change in the geographical and administrative status of the warm-zone part of Kashan; that is, over time, the locality known as “Kashan” acquired greater prestige and expanded in territory; thus, its specified name was applied to refer to both warm and cold divisions of the region. It was also likely that the elevation of the village of Kashan—originally one of the villages within either Jarm-qasān or Šard-qasān—to the rank of madīna was connected with the spread of Shi‘ism and the patronage extended by Buyid rulers to this area.

During the first three centuries AH, the terms Jarm-qasān and Šard-qasān were used far more frequently, and these two rustaqs seemed to include all the villages of the wider Kashan region. Consequently, the individual constituent villages were rarely named in the sources of this period. It was inferred that the division of the

greater Kashan region into warm and cold sectors, both before and after Islam, served primarily to facilitate tax collection. From the time when Kashan was introduced in sources as a *rustaq* or *ṭasūj* of Qom—approximately from the mid-fourth century AH—writers began to mention all or some of its villages and subordinate sections. As a result, the designations *Jarm-qasān* and *Ṣard-qasān* fell out of use, and the name “Kashan” was applied to both of the former large rural districts. It further appeared that, owing to the superior importance and status of the village of Kashan in the Sasanid period and after Islam, its name was extended to apply to entire warm and cold regions. Given the geographic position and the warm climate of present-day Kashan, the village of Kashan in the Sasanid and early Islamic periods could reasonably be regarded as belonging to the *Jarm-qasān* sector.

Despite later political subdivisions of the former *Jarm-qasān* and *Ṣard-qasān*—especially in the recent decades when the area has been divided into several counties—the region as a whole continued to exhibit largely homogeneous religious, ritual, and linguistic characteristics. In this sense, the current label of “the cultural region of Kashan” is well founded.

Conclusion

It may be argued that the incorporation of several surrounding villages into Kashan, the expansion of Shi’ism—particularly in central Kashan—and the economic prosperity of the area collectively contributed to the abandonment of the dual *rustaqs* of warm and cold Kashan in favor of the single name of “Kashan,” signifying a town comprising multiple villages. Ibn al-Muqaffa’ appears to have been the first to employ the terms *Jarm-qasān* and *Ṣard-qasān*. Since he translated Pahlavi works, it is plausible that these names were already current in the pre-Islamic period, perhaps as part of an administrative system aimed at facilitating tax collection. It is also likely that the spread of Shi’ism in central Kashan, in contrast to the surrounding villages, enhanced its prosperity and standing in the eye of the Shi’i regime of the Buyid, thereby turning Kashan into a *madīna* that overshadowed its rural hinterland. This development seemed to have coincided with Kashan’s economic flourishing and the expansion of its textile production and trade, a concurrence that played a decisive role in its transformation from two *rustaqs* into a relatively large *madīna*.

دو فصل‌نامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۴

دوره ۱۸، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، صفحات: ۶۹-۴۲

مقاله علمی پژوهشی

جرم‌قاسان و سردقاسان: کاشان در منابع کهن

حسین ایمانیان *

چکیده

منطقه کاشان از برای جای‌گیری در میان راه‌های فلات میانی ایران و برخورداری از دو بخش بیابانی و کوهستانی و مگر این‌ها، همواره جایگاهی ارزشمند در جغرافیای سیاسی ایران داشته است. یافتن چرایی نام‌گذاری این پهنه به «کاشان» ما را به بیابان‌های تاریک گمانه‌زنی خواهد کشاند. در سده‌های نخست هجری و بیش‌تر در نوشته‌های تازی از این پهنه با دو فرنام رُستاق «جرم‌قاسان» و «سردقاسان» یاد شده است. از آن‌جاکه نخستین بار ابن‌مقفع (درگذشته ۱۴۲هـ) دو زبانزد (اصطلاح) بالا را گزارش می‌کند، توان پنداشت که این نام‌گذاری در ایران پیش از یورش تازیان نیز کاربرد داشته است. از منطقه کاشان تا سده چهارم و پنجم هجری هم‌چنان با همین دو نام یاد می‌شود. «رُستاق» برابر «ناحیه» یا بخشی کوچک‌تر از «کوره» و دربردارنده چندین «قریه» بوده است. رفته‌رفته از سده چهارم هجری، به جای این دو نام آمیخته، از نام یگانه «کاشان» بهره گرفته می‌شود. نگاه به نوشته‌های سده‌های میانی نشان می‌دهد که کاشان، دیگر نه رُستاقی از رُستاق‌های اصفهان یا قم، بلکه مدینه‌ای دربردارنده چندین قریه و دارای مسجد جامع و منبر، مدرسه، حاکم، برج و بارو به‌شمار می‌آید. جستار پیش‌رو به روش توصیفی تحلیلی و بر پایه خوانش و بررسی نوشته‌های تازی و پارسی سده‌های دوم تا ششم هجری می‌کوشد روزگار این دگرگونی و چرایی آن را روشن نماید. توان پنداشت که پیوستن چند قریه پیرامون کاشان به آن، گسترش مذهب تشیع به‌ویژه در بخش مرکزی کاشان، و شکوفایی اقتصادی آن‌جا سبب شده است از دو «رُستاق» گرم‌کاشان و سردکاشان، با نام «کاشان» یعنی «شهر»ی دربردارنده چند «دیه» یاد شود.

کلیدواژه‌ها: قاسان، کاشان، گرم‌سیر، سردسیر، رُستاق، مدینه.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. imanian@kashanu.ac.ir

۱. درآمد

در نوشته‌های تاریخی از دو قاسان نام برده می‌شود: یکی شهری در ماوراءالنهر که آن را عربی شده «کاسان» می‌دانند و دیگری «قاسان» یا «قاشان»ی که عربی شده «کاشان» یا همان شهر مورد نظر ما در این جستار است و اکنون در شمال استان اصفهان قرار دارد. برخی نوشته‌ها گویا به اشتباه از سه قاسان یاد می‌کنند، برای نمونه مرتضی الزبیدی در *تاج‌العروس* (۱۹۹۴)، زیر ریشه قوس) می‌نویسد: یک قاسان در ماوراءالنهر است و دیگری ناحیه‌ای در سی‌فرسنگی اصفهان؛ سپس می‌گوید این دومی غیر از قاشان است که با قم از آن یاد می‌شود (همان‌جا؛ نیز نک: الذهبی، ۱۹۹۷: ج ۲/۴۲). بر پایه آن‌چه در بیش‌تر منابع آمده، «کاشان»ی که در فاصله سی‌فرسنگی اصفهان بوده، همان است که اکنون در کنار قم از آن یاد می‌شود (برای نمونه، نک: ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۹۰؛ ابن‌ناصرالدین دمشقی، ۱۹۹۳: ج ۷/۲۶) و جالب است که خود زبیدی در چند سطر پس از گفته پیشین، به نقل از ذهبی، قاشان کنار قم را در سی‌فرسنگی اصفهان می‌داند. پس بهتر است بگوییم که دو قاسان در ایران بوده است: یکی در ماوراءالنهر که بیش‌تر از آن با عنوان «کاسان» یاد شده و دیگری در اصفهان و نزدیک قم که از آن با عنوان «قاسان» یا «قاشان» و در منابع تازه‌تر با قرنام «کاشان» یاد شده است.^۱

کاشان، منطقه‌ای استراتژیک و برخوردار از دو بخش گرم‌سیر و سردسیر بوده است، سوی جنوبی و باختری‌اش بلند و کوهستان و سوی شمالی و خاوری‌اش هموار و دشت و بیابان؛ از این‌رو به گفته حسن‌بن محمد قمی (۱۳۸۵: ۲۱۷) «کویند قاسانرا نام نهاده‌اند به رودخانه‌ای که او را به زبان عجم کاسه می‌کویند و کویند که قاسان دریا بوده است و آنرا کاس‌رود خوانده‌اند، و اول موضعی که از آن آب باز خروشید، موضع بطریده بوده و این بطریده بلندترین موضع است... و بعد از آن موضع درم ظاهر شد». گویا کاشان چنان به این ویژگی آوازه داشته که برای نام بردن از آن بایسته دانسته‌اند این دو صفت را در کنار نام کاشان به شیوه ترکیب وصفی مقلوب آورده، بگویند: گرم‌کاشان و سردکاشان؛ و چون این ترکیب در متن‌های عربی به کار رفته، از همین شیوه پیروی شده، واژه‌های «کاشان، گرم و سرد»، شکل عربی گرفته است و گفته‌اند: «جرم‌قاسان» و «سردقاسان».

هرچند جاهایی دیگر نیز برخوردار از این ویژگی دوگانه بوده و برای نمونه مقدسی در *أحسن‌التقاسیم*، اقلیم فارس (پارس) را مانند شام پنداشته که به دلیل داشتن دو بخش سردسیر و

گرم‌سیر، میوه‌های متفاوت گرم‌سیری و سردسیری را هم‌زمان دارد (مقدسی، بی‌تا: ۴۲۱)، ولی گویا تنها منطقه کاشان بوده است که در نام‌گذاری‌اش نیز به این ویژگی نگریسته‌اند.

در جستار پیش‌رو، پس از ریشه‌شناسی واژه‌های «جرم» و «سرد» در زبان پارسی و تازی، با نگاه به کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی، اشاره شده که آمیخته‌نام‌های جرم‌قاسان و سردقاسان که به دو بخش گرم‌سیر و سردسیر کاشان نگاه دارد، از چه روزگاری به کاشان یا کاشان دگرگون شده؟ چرایی نهادن این نام یک‌پارچه بر دو بخش سرد و گرم آن چه بوده؟ و در پایان، قریه‌ها یا دیه‌هایی زیر مجموعه این دو بخش کدام‌ها بوده‌اند؟

این پژوهش نشان می‌دهد که با وجود تقسیم‌بندی‌های سیاسی در جرم‌قاسان و سردقاسان به‌ویژه در سالیان کنونی که آن را به چند شهرستان بخش‌بندی نموده، همه این منطقه برخوردار از برخی ویژگی‌های باوری، آیینی و زبانی کمابیش همانند است و از این‌رو فرنام «منطقه فرهنگی کاشان» که در این سال‌ها کاربرد یافته دور از راستی نیست.

درباره این موضوع تاجایی که می‌دانیم پژوهشی گسترده انجام نشده، تنها دکتر محمد مشهدی نوش‌آبادی در یادداشت‌های ویژه خود با بهره‌مندی از چند نوشته نگاهی کوتاه انداخته است. مگر این تنها در نوشته‌های کهن بیش‌تر نگاشته‌شده به تازی، از کاشان گرم و سرد یاد شده و ما به پشت‌گرمی همین‌ها جستار پیش‌رو را سامان داده‌ایم. برای این‌که روشن سازیم در کدام روزگار دو نام جرم‌قاسان و سردقاسان به قاسان دگرگون شده است، به‌ناچار در اشاره به منابع، چینش تاریخی را پیش گرفته‌ایم.

۲. مبانی نظری

۲-۱. جرم و سرد در زبان عربی

از آن‌جا که نخستین‌بار در منابع نوشته‌شده به زبان عربی است که از دو عنوان «جرم‌قاسان» و «سردقاسان» یاد می‌شود، به‌کوتاهی اشاره می‌کنیم که از چه روزگاری واژه‌های گرم و سرد پارسی به این زبان راه یافته و رنگ و رخ واژه‌های عربی گرفته‌اند. با این‌که در عربی برای گرم و سرد واژه‌های «حَارَّ» و «بَارِد» نیز دیده می‌شود، ولی کاربرد دو واژه پارسی مُعَرَّب (جرم و سرد) از همان روزگار پیش از اسلام میان عربی‌زبان‌ها گسترش داشته، به برخی ضرب‌المثل‌های فولکلور راه یافته و در متونی که از تفاوت آداب و رسوم، خوی و سرشت، خوراک و پوشاک و رفتار مردم گرم‌سیر و سردسیر نیز سخن آمده، به‌کار رفته است. آن‌ها از این دو واژه ساخت‌هایی

چون اسم فاعل، صفت مشبّهه و جمع عربی اشتقاق کرده‌اند. ابن‌قتیبه الدینوری (۱۹۸۸: ۳۲۸) در میان واژه‌های پارسی‌عربی‌شده از دو واژه صرد و جرم یاد می‌کند. زبیدی «جرم» را واژه‌ای پارسی و عربی‌شده «گرم» و جمع آن را «جُروم» می‌داند. وی از جناب لیث گزارش کرده که جرم متضاد «صرد» و هر دو غیرعربی است؛ در عربی می‌گوییم: هذه أرضٌ جَرْمٌ و هذه أرضٌ صَرْدٌ (الزبیدی، ۱۹۹۴، زیر ریشه جرم؛ نیز نک: ابن‌منظور، ۱۹۹۹: زیر جرم).

فرهنگ‌نویسانی چون ابن‌فارس برای واژه «جرم» و «صرد» چندین معنا آورده‌اند و تنها یکی از این معانی زمین بسیار گرم و سرد است (ابن‌فارس، ۱۹۷۹: ج ۳/۳۴۸؛ نیز نک: الدقیقی، ۱۹۸۵: ۲۳۷). ابن‌فارس (همان‌جا) عبارت «صَرَدَ الْقَلْبُ عَنِ الشَّيْءِ» را به معنای دل‌سردی از یک چیز می‌داند. در بیت زیر از نابغه ذبیانی (۱۹۹۶: ۱۱)، سراینده روزگار جاهلی، «صرد» در قافیه بیت و به معنای سرد پارسی آمده است:

فَارْتَاعَ مِنْ صَوْتِ كِلَابٍ فَبَاتَ لَهُ طَوَعَ الشَّوَامِتِ مِنْ خَوْفٍ وَمِنْ صَرَدٍ
و از این نیک‌خواهی که عربی بادیه‌نشین بر زبان آورده است «صَرَدَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْمَشْرَبَ» [خداوند آب نوشیدنی‌ات را سرد بگرداند] (التوحیدی، ۱۹۸۸: ج ۹/۱۲۷) روشن می‌شود که دو واژه پارسی بالا، پیش از اسلام و آمیزش گسترده‌تر ایرانی‌ها و عرب‌ها، به زبان و فرهنگ عرب‌های شبه‌جزیره و پیرامون آن راه یافته است.

اخفش اصغر (۱۹۸۴: ۵۰۷) اشاره می‌کند که از واژه صرد، اسم فاعل «صارَد» [به معنی سرمازده] به‌کار رفته و خفاف‌بن ندبه آن را در بیت زیر به‌کار برده است:

عَبِلُ الذَّرَاعَيْنِ، سَلِيمُ الشُّطْرَيْنِ كَالسَّيِّدِ تَحْتَ الْقَرَّةِ الصَّارِدِ
ابن‌درید (۱۹۹۱: ۲۸۹) «صارَد» را در یک بیت، برگرفته از «صَرَدَ الرَّجُلُ مِنَ الْبَرْدِ» [از سرما یخ زد] یا «صَرَدَ السَّهْمُ» [تیر به هدف خورد] و مرزوقی (۱۹۹۶: ۲۶۳) «صارده» را به معنای ابرهای سرماآور نه باران‌زا می‌داند. ابن‌سیده ساخت‌های «صَرَد» و «مِصْرَاد» را به معنای کسی می‌داند که نمی‌تواند سرما را تاب بیاورد (۱۹۹۶: ج ۲/۴۰۸) و به اصطلاح امروز ما «سرمایی» است. جاحظ گزارش کرده که در نهاوند به علت سرمای زیاد، الاغ وجود ندارد و الاغ، سرمایی است یا سرشت و طبع گرم دارد (لأنَّ الحمارَ صَرَدَ) (الجاحظ، ۲۰۰۳: ج ۴/۳۱۳). وی پس از این‌که از ضرب‌المثل عامیانه «الحمارُ لَا يَدْفَأُ فِي السَّنَةِ إِلَّا يَوْمًا وَاحِدًا» [الاغ تنها یک روز سال، احساس گرمی می‌کند] به‌عنوان گواهی بر سرشت سرد الاغ بهره می‌گیرد و می‌نویسد: این ضرب‌المثل درباره برخی جانداران دیگر مانند ملخ و مار نیز به‌کار می‌رود و می‌گویند: أَصَرَدُ مِنْ جَرَادَةٍ وَأَصَرَدُ مِنْ حَيَّةٍ

[سرمایی تر از ملخ و مار] (الجاحظ، ۱۹۹۵: ۱۲۰؛ نیز نک: العسکری، ۱۹۸۸: ج ۱/۴۸۰ و ۴۸۱ و البیوسی، ۱۹۸۱: ج ۲۵۲/۳ و برداشت حمزه اصفهانی در: البکری، ۱۹۳۶: ج ۱/۴۷۹).

جغرافی نویسان مسلمان مانند ابن حوقل در *صورة الأرض* (بی تا: ج ۲/۴۶۷) از سرزمین‌های سردسیر و گرم‌سیر ایران با نام «صُرود» و «جُروم» یاد کرده‌اند (نیز نک: الشریف‌الادریسی، ۱۹۸۹: ج ۱/۴۲۶). ابن‌سیده (۱۹۹۶: ج ۳/۹۳)، از ابوحنیفه گزارش می‌کند که به سرزمین سردسیر واژه «صرد» نهاده می‌شود و به سرزمین گرم‌سیر گفته می‌شود «جرم». اصطخری (۱۹۲۷: ۱۳۶ و ۱۳۷) در هم‌سنجی ویژگی‌های جسمی، رفتاری و خوی مردم گرم‌سیر و سردسیر از دو آمیخته «أهل الجُروم» و «أهل الصُرود» بهره می‌گیرد. بااین‌همه، افزوده‌هایی که برخی نویسندگان روزگار اسلامی درباره واژه «صرد» آورده‌اند، نشان می‌دهد که این واژه برای برخی خوانندگان عربی‌زبان ناشناخته بوده است. برای نمونه ابن‌قتیبه (سده سوم) در *الجرائیم* (۱۹۹۷: ج ۱/۴۵۸) اشاره می‌کند که این واژه به معنای «سرما» است.

۳. بحث

۳-۱. از «جرم‌قاسان و صردقاسان» تا «قاشان»

نگاه به منابع کهن تازی و پارسی نشان می‌دهد که کمابیش در نوشته‌های سده‌های دوم و سوم هجری از دو رستاق اصفهان با نام‌های جرم‌قاسان و صردقاسان یاد می‌شود و از میانه سده چهارم هجری و پس از آن، اندک‌اندک این دو زبانزد (اصطلاح) کم‌اعتبار شده، جای خود را به عنوان «رستاق/مدینه قاشان» می‌دهد. گمان ما این است که این دگردیسی به علت دگرگونی وضعیت جغرافیایی کاشان گرم بوده است که رفته‌رفته به آن نقطه‌ای که «قاشان» نامیده می‌شده، اعتبار داده و بر گستره‌اش افزوده و اندک‌اندک این نام یگانه بر هر دو بخش کاشان گرم و سرد نهاده شده است. نیز می‌توان پنداشت که اعتباریافتن قریه کاشان (به‌عنوان یکی از قریه‌های جرم‌قاسان) و تبدیل شدن آن به مدینه، به علت گسترش تشیع و پشتیبانی امیران آل‌بویه از این بخش بوده است. پس از این در این باره سخن می‌گوییم.

چه‌بسا از آن‌جاکه در سه سده نخست هجری بیش‌تر از اصطلاح جرم‌قاسان و صردقاسان بهره گرفته شده و این دو رستاق دربرگیرنده همه قریه‌های منطقه کاشان بوده، از قریه‌های زیرمجموعه این دو قاسان در این سده‌ها کمتر یاد شده است، مگر این‌که به مناسبتی هم‌چون یادکردن از منزلگاه‌های میان‌راهی یا گزارشی تاریخی، نامی از برخی قریه‌های کاشان نیز آمده باشد. ولی از

میانه سده چهارم هجری و پس از آن که کاشان به رُستاق یا طسوج قم و سپس به شهر یا مدینه‌ای جدا تبدیل می‌شود، از قریه‌های آن نیز جسته‌گریخته سخن به میان می‌آید.

برای این که دریابیم تا چه روزگاری از دو زبانزد جرم‌قاسان و صردقاسان بهره گرفته شده و چه هنگام نام فراگیرتر قاشان بر آن نهاده شده است، باید به کتاب‌های ویژه اصفهان یا جغرافیای سرزمین ایران در سده‌های نخستین هجری نگاهی بیندازیم. نوشته‌های تاریخی و عمومی‌تر ریزی‌بنی و وسواس زیادی در این باره نداشته و تنها از نام قاشان بهره گرفته‌اند. برای نمونه بلاذری (۱۹۸۷: ۴۳۸ و ۴۳۹) با این که در آغاز سده سوم زیسته است، از عنوان قاشان بهره برده و طبری در پایان سده سوم به مناسبتی همین نام را آورده (الطبری، ۱۹۶۷: ج ۴۰۵/۷) و به همین گونه ابن‌اعثم کوفی (درگذشته کمابیش ۳۲۰ق) از یورش عرب‌ها به قم و «قاشان» سخن گفته است.

منابعی که ما بدان دست یافته‌ایم و دو اصطلاح جرم‌قاسان و صردقاسان را به کار برده‌اند، مربوط به سده دوم تا هفتم هجری است. پس از این اشاره می‌شود که منابع سده پنجم و ششمی که از این دو زبانزد یاد کرده‌اند نیز گزارش‌های خود را به نقل از منابع سده‌های پیشین آورده‌اند. گویا نخستین بار ابن‌مقفع است که از دو زبانزد بالا یاد می‌کند. نوشته ابن‌مقفع در دسترس ما نیست و این نویسنده تاریخ قم است که گفته وی را گزارش می‌کند. از آن جاکه ابن‌مقفع بیش‌تر سرگرم ترجمه نوشته‌های پهلوی میانه بوده، گمان می‌رود که دو اصطلاح جرم‌قاسان و صردقاسان در ایران پیش از اسلام نیز گسترش داشته و او به نقل از نوشته‌ای پهلوی از این دو اصطلاح یاد کرده است؛ ضمن این که گویا نوشته ابن‌مقفع مانند ترجمه او از *خدا/ینامه* تا سده چهارم و روزگار حسن‌بن محمد قمی در دسترس بوده است. به هر روی، حسن‌بن محمد قمی (۳۸۵: ۲۱۶) از ابن‌مقفع [درگذشته ۱۴۲ هجری] گزارش می‌کند: «هر دو قاسانرا به دو قاسان، پسران خراسان نام کرده‌اند و چنین کویند که: قاسان اکبر ابن‌الضحاک است که او را بیوراسف می‌خوانند و قاسان اصغر پسر افریدون است». مصحح کتاب در پی نوشت همین صفحه گمان کرده که منظور ابن‌مقفع قاسان ایران و ماوراءالنهر است (همان‌جا) و این نمی‌تواند درست باشد، زیرا حسن‌بن محمد در این جا از رُستاق‌های قم سخن می‌گوید و همان گونه که اشاره می‌شود دو اصطلاح جرم‌قاسان و صردقاسان در همین سده‌ها گسترش داشته است؛ پس بهتر است خواسته یا نگرش ابن‌مقفع را از «دو قاسان»، دو رستاق قاسان گرم و قاسان سرد در کوره اصفهان بپنداریم. افزون بر این، گزارش ابونعیم اصفهانی (بی تا: ۶۳): «مجاحش بن مسعود در سال ۲۱ هجری به کاشان آمده و دو

کاشان را گشوده ... سپس به راوند [در] جرم‌قاسان رفته با آن‌ها صلح کرده است»^۲، نیز نشان از آن دارد که دو کاشان، همین گرم‌سیر و سردسیر کاشان اصفهان است. در *المسالک و الممالک* ابن‌خردادبه (نگاشته‌شده در آغاز سده سوم میان ۲۳۰ تا ۲۳۴ هجری)، از دو رُستاق جرم‌قاسان و سردقاسان نام برده شده که به همراه قم و چند رستاق دیگر در شمار رستاق‌های اصفهان بوده است (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵).

پس از این ابن‌الفقیه از دو اصطلاح بالا یاد می‌کند. وی کتاب خود را کمابیش در سال ۲۹۰ هجری نگاشته است. در نوشته ابن‌الفقیه، اصفهان کوره‌ای بزرگ و مساحتش هشتاد در هشتاد فرسنگ معرفی می‌شود که دربردارنده هفده رستاق است و در هر رستاق، افزون بر قریه‌های تازه‌ساز، ۳۶۰ قریه کهن وجود دارد. نام رُستاق‌های آن بدین ترتیب است: جی، ماربین، لنجان، براءان، برخوار، رویدشت، اردستان، کروان، بُرزاوند، دارک، فریدین، قهستان، قامدار، جرم‌قاسان، سردقاسان، ارزنان، تیمره صغری و کبری^۳ (ابن‌الفقیه: ۱۳۰۲: ۲۶۳).

کمابیش هم‌هنگام با وی، ابن‌رسته اصفهانی در *الأعلاق النفیسه* که «گفته‌اند به سال ۲۹۰ هـ یا ۳۱۰ هـ به نگارش درآمده» (۱۳۶۵، مقدمه مترجم: ۵) از این دو زبانزد یاد می‌کند. وی شمار رُستاق اصفهان را بیست می‌داند: «جی، ماربین، انجان، براآن، طسوج‌الروذ، رویدشت، اردستان، برزاوند، برخوار، جرم‌قاسان، سردقاسان، ایران، تیمره کبری، تیمره صغری، خیز انار، راز، فریدین، کروان، قهستان، قمدان»؛ سپس می‌نویسد: «هر رستاق دربردارنده شمار زیادی قریه یا ضیعه است» (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۵۲-۱۵۴). او خود اصفهان را کور می‌نامد (همان: ۱۵۲). بنابراین طبق تقسیم‌بندی وی فرنام جای‌ها از بزرگ به کوچک چنین می‌شود: کور، رستاق، قریه (= ضیعه). در این جا به دو نکته‌ای اشاره می‌شود که از یادداشت ابن‌رسته برداشت می‌شود: نخست این‌که چون وی از رُستاق جرم‌قاسان یا همه بخش‌های گرم‌سیری کاشان یاد می‌کند، نمی‌تواند منظور وی از «رُستاق ایران» (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۵۴) «قریه» آران باشد، آن‌گونه که برخی گمان می‌کنند (برای نمونه نک: فیروزی آرانی، ۱۴۰۰: ۴۵)، زیرا آران تنها یکی از «قریه‌های زیرمجموعه رُستاق» جرم‌قاسان بوده و «ایران» رُستاقی هم‌ردیف رُستاق‌های شانزده‌گانه اصفهان. ما نمی‌دانیم «ایران» دقیقاً کجاست ولی اگر ابن‌رسته رستاق‌ها را بر پایه جایگاه جغرافیایی و به ترتیب آورده باشد، باید جایی میان سردقاسان (سردسیر کاشان) و تیمره (کمابیش خُمین کنونی در استان مرکزی) و شاید همان روستای کنونی «واران» پیرامون «دلیجان» باشد. نکته دیگر این‌که ابن‌رسته در بیان راه اصفهان به ری (۱۳۶۵: ۲۲۳) از فاصله پنج‌فرسنگی «باذ» [بادرود] تا «ابروز»

و فاصله دو فرسنگیِ ابروز تا «نوشاباذ» یاد می‌کند که همگی قریه‌هایی از بخش گرم قاسان و نشان‌دهنده ارزش بیش‌تر این بخش است.

جیهانی (درگذشته پیش از ۳۲۰ق) و اصطخری (درگذشته کمابیش ۳۴۰ق) کاشان را مانند کرج و جریقان و اردستان و مگر این‌ها، از شهرهای کوچک جبال به‌شمار می‌آورند (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۳؛ اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۰۱ و ۲۰۵).

ابوالشیخ اصفهانی (درگذشته ۳۶۹ق) در *طبقات المحلّثین* (۱۹۹۲: ج ۱/۳۳۳) که در نیمه سده چهارم نوشته شده است، یک جا از به‌زور گشودن جرم‌قاسان سخن می‌گوید و در جای دیگر می‌نویسد: مجاشع پس از خراسان، به قاشان آمد و هر دو قاشان را گشود و به دژ ابروز آمد و آن‌جا را محاصره کرد (همان: ج ۱/۲۶۲). از آن‌جا که وی پس از گشودن دو قاشان از ابروز (گویا دشت‌افروز کنونی)^۴ نام می‌برد، روشن می‌شود که منظورش از دو قاشان، جرم‌قاسان و صردقاسان است. و احتمال این‌که وی گزارش‌هایش را از نوشته‌های پیش از خود آورده باشد زیاد است، چراکه او در این کتاب از کاشان بیش‌تر با فرنام «رُستاق» یاد می‌کند (همان: ج ۱/۱۵۹) به همان معنایی که در تاریخ قم آمده است، یعنی بخشی که قریه‌ها و شق‌هایی گوناگون را در برمی‌گیرد. ابن‌حوقل در *صورة الأرض* (نوشته‌شده در میانه سده چهارم) از قم و قاسان به‌عنوان دو مدینه باشکوه و پُرخیّر و برکت [البته قاسان را کوچک‌تر از قم می‌داند] یاد می‌کند (بی‌تا: ج ۲/۳۶۱ و ۳۵۸) و دیگر نامی از جرم‌قاسان و صردقاسان نیست. به همین گونه است در *أحسن التقاسیم* (نوشته‌شده به سال ۳۷۵ قمری) جایی که مقدسی از نام یگانه «قاسان» بهره می‌گیرد، درحالی‌که آمیخته‌های جرم‌سیر و سردسیر را هم‌چنان برای سرزمین‌های دیگر به‌کار می‌برد و برای نمونه می‌گوید: «درقان نیمی از آن گرم‌سیر و نیم دیگر سردسیر است» (مقدسی، ۱۳۶۲: ج ۲/۶۹۰) یا «جروم» و «سرود» را بر بخش‌های گرم‌سیری و سردسیری یک سرزمین می‌نهد (همان: ج ۲/۶۹۱). مقدسی بخش‌بندی سرزمین‌های اسلامی را به‌ترتیب از بزرگی یا پهناوری تا کوچکی به نام‌های «اقلیم، خوره، مصر، قصبه [گاه مصر و قصبه را یکی دانسته است]، مدینه و قریه» می‌شناساند (همان: ج ۱/۶۷)^۵.

مقدسی، اصفهان را خوره (همان: ج ۲/۵۷۳)، یهودیه را مصر [= قصبه] و در یک جا کاشان را به‌مانند سمیرم و اردستان و ... «مدینه» یا شهری از شهرهای یهودیه (همان: ج ۱/۷۴ و ج ۲/۵۷۹ و ۵۸۱) و در جای دیگر «ناحیه» آن‌جا می‌داند (بی‌تا: ج ۱/۳۸۵). مقدسی رویکرد یکسان و ریزینی زیادی در به‌کارگیری این اصطلاح‌ها ندارد؛ از این‌روست که کاشان را یک جا مدینه

می‌داند و یک جا ناحیه که به گفته او «بزرگ‌تر از قصبه و مدینه است» (همان، ۴۶۰). به هر روی، نزد مقدسی دیگر سخنی از جرم و سرد قاسان نیست.

در تاریخ قم حسن بن محمد قمی (نگاشته شده در ۳۷۸ق) قاسان، رُستاق یا طسوج قم به‌شمار آمده (۱۳۸۵: ۱۷۲ و ۳۱۴) که هر دو کمابیش یکسان هستند. وی درباره رُستاق نوشته است: «و تفسیر رُستاق به حیازه کرده است، یعنی دو سه ناحیت که به جنب یکدیگر باشند و اسم رُستاق بر مجموع آن جاری کردند و تفسیر طسوج به ناحیت کرده‌اند»^۶ (همان: ۱۷۳). دیگران درباره واژه طسوج یا تسوج گفته‌اند: «معرب تسوک در زبان پهلوی است و در فارسی به صورت تسو به‌کار رفته است. جغرافی‌نویسان متقدم اسلامی این اصطلاح را معمولاً برابر ناحیه (یا رستاق) در تقسیمات ارضی سرزمین سواد به‌کار برده‌اند یاقوت، تسوج را جزئی از یک کوره (استان) که کوچک‌تر از رستاق و متشکل از چند روستا بوده، تعریف کرده است...» (احمدی: ۱۳۸۷: ج ۳۳۱/۱۵).

کسانی چون حافظ ابونعیم اصفهانی، مافروخی، ادریسی، سمعانی و یاقوت حموی که نوشته‌هایشان را پس از این نگاشته‌اند، به دلیل این که دست‌کم بخشی از یادداشت‌هایشان را از نوشته‌های پیش از خود گزارش کرده‌اند، گاه از قاشان به عنوان رُستاق یاد کرده و گاه هم‌چنان اصطلاح جرم قاسان و سردقاسان را به‌کار برده‌اند. این در حالی است که دیدیم کمابیش از میانه سده چهارم نام قاشان جای دو نام کهن‌تر جرم قاسان و سردقاسان را گرفته و به‌عنوان رُستاقی از رُستاق‌های اصفهان یا قم به‌کار رفته است. چنین می‌نماید که حافظ ابونعیم و دیگران، برخی یادداشت‌های خود را از کتاب اصفهان حمزه اصفهانی (زیسته در سده سوم هجری) گرفته‌اند و از این رو هم‌چنان در پایان سده چهارم و سده پنجم از دو فرنام جرم قاسان و سردقاسان بهره می‌گیرند و ما دیدیم که در *أحسن التقاسیم* مقدسی که هم‌روزگار با کتاب ابونعیم نگاشته شده، از کاشان با نام مدینه یاد می‌شود. به‌هر روی، ابونعیم اصفهانی (۳۳۶-۴۳۰ق) از کاشان به‌عنوان «رُستاق» یاد (بی‌تا: ۳۲) و از راویان پیشین گزارش می‌کند که جرم قاسان را احنف بن قیس به‌زور یا جنگ گشوده و وثّاب، برده آزاد کرده عبدالله بن عباس را که نسل وی اکنون در اصفهان هستند، در آن‌جا به اسارت گرفته‌اند (همان: ۲۹، ۳۰، ۵۰، ۲۲۵ و ۲۶۹). او در جایی دیگر می‌نویسد که مجاشع بن مسعود در سال ۲۱ هجری به کاشان آمده و دو کاشان را گشوده، سپس به قلعه آبروز (گویا دشت افروز کنونی) آمد، آن‌جا را محاصره کرده و کسانی را که با وی جنگیده‌اند کشته است، سپس مجاشع به راوند [در] جرم قاسان رفته با آن‌ها صلح کرده است (همان: ۶۳).

مافروخی (۲۰۱۰: ۶۴-۶۶) در محاسن/صفهان (نوشته شده در سال‌های میان ۴۶۵ تا ۴۸۵ق) قاشان را به عنوان یک رُستاق که دارای قریه‌ها و شق‌ها و ناحیت‌هاست نام می‌برد. هرچند او در یک جا از «رُستاق صردقاشان» نیز بهره می‌گیرد و می‌نویسد: در روستای صردقاشان نزدیک قریه موغار^۷ [درست: کرمند؛ نک: ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۱۸۷] چشمه آبی است که همه سفال‌ها و گل‌ولای‌ها و کلوخ‌های آن باهم آمیخته و به سنگ تبدیل می‌شود ... (همان: ۶۷).

ادریسی (در نیمه نخست سده ششم هجری) هرچند کاشان را مانند قم مدینه یا شهر می‌نامد، ولی در هم‌سنجی با قم، شهری کوچک و آباد می‌داند که کارگاه‌ها و صنایعی دارد و سازه‌هایش خشتی است (ادریسی، ۱۹۸۹: ج ۲/۶۷۶ و ۶۸۴). هنوز در آغاز سده ششم کاشان شهری کوچک بوده و گویا روزگار زیادی از زمانی که شهری مستقل شده، نگذشته است. در همین سده سمعانی (۱۹۶۲: ج ۱۰/۲۹۷) کاشان را بلده یا مدینه‌ای شیعه‌نشین به‌شمار می‌آورد.

یاقوت حموی (۱۹۷۷: ج ۴/۲۹۶) نیز در سده هفتم کاشان را شهری نزدیک اصفهان می‌داند که با قم از آن یاد می‌شود و همه مردمانش شیعه امامی هستند. بگذریم از این که در جای دیگر، جرم‌قاشان را یکی از شانزده روستای اصفهان بداند (۱۹۷۷: ج ۱/۲۰۷)؛ زیرا این گزارش نیز مانند گزارش دوم مافروخی و با کمی دگرگونی، همان چیزی است که نویسندگان پیشین چون ابن‌رسته آورده‌اند. به‌ویژه این که با بهره‌گیری از فعل گذشته، اشاره می‌کند که مساحت اصفهان هشتاد فرسنگ بوده و شانزده رستاق را در برمی‌گرفته است: کانت مَسَاحَةُ أَصْبَهَانَ ثَمَانِينَ فَرَسَخًا فِي مِثْلِهَا وَهِيَ سِتَّةَ عَشَرَ رُستاقًا (همان‌جا).

از گزارش‌ها و برداشت‌های بالا روشن می‌شود تا زمانی که کاشان رُستاقی از رُستاق‌های اصفهان بوده است، از دو رُستاق جرم‌قاسان و صردقاسان یاد شده، از قریه‌های زیرمجموعه آن کم‌تر سخن می‌رود، و چون رُستاق یا طسوج قم معرفی شده (کمابیش از میانه سده چهارم هجری)، از همه یا برخی قریه‌ها یا بخش‌های زیرمجموعه آن نیز یاد می‌شود، و از این‌رو دیگر از فرنام جرم‌قاسان و صردقاسان بهره گرفته نمی‌شود و گویا بر همه این دو روستای بزرگ پیشین، نام یگانه قاشان (کاشان) نهاده می‌شود. این‌ها نشان می‌دهد که دگردیسی منطقه کاشان از قریه‌هایی کمابیش در عرض یک‌دیگر در سده‌های نخستین و گویا پیش از اسلام که از آن با نام‌های جرم‌قاسان و صردقاسان یاد شده به رُستاق و مدینه، کمابیش در میانه سده چهارم رخ داده است. اگر جغرافی‌دانی چون مقدسی نیز از کاشان با نام «مدینه» یاد می‌کند، مدینه در

تقسیم‌بندی او جایی کوچک‌تر از اقلیم، خوره، مصر و قصبه و بزرگ‌تر از قریه است و این برابر همان رُستاق یا طسوج در تاریخ قم است.^۸

نگاه به نوشته‌های سده پنجم و پس از آن، به‌روشنی نشان می‌دهد که کاشان دیگر رستاقی از رُستاق‌های اصفهان و قم به‌شمار نمی‌آید، بلکه به شهری جامع هم‌سو با بخش‌بندی شهرهای روزگار اسلامی تبدیل می‌شود. برای نمونه در کتاب *النقص* (نگاشته‌شده کمابیش در ۵۶۰ق) کاشان دارای مسجد جامع، مدرسه و ... شناخته می‌شود (رازی قزوینی، ۱۳۳۱: ۱۶۹). قزوینی در *آثار البلاد* (نگاشته‌شده در میانه سده هفتم)، کاشان را شهری میان قم و اصفهان می‌داند (بی‌تا: ۴۳۲). هندوشاه نخجوانی نیز کاشان را در سال ۶۷۴ق دارای حاکم می‌داند (هندوشاه، ۱۳۶۲: ۳۱۹) و این نشان از شهر بودن آن‌جاست. در *نزهة القلوب* مستوفی (نگاشته‌شده در ۷۴۰ق)، از کاشان هم‌چون قم، به‌عنوان شهری دارای چندین دیه یا روستا نام برده شده است (مستوفی، ۱۳۸۱: ۶۷ و ۲۲۲).

می‌دانیم که «داشتن مسجد جامع و منبر در قرن‌های نخستین هجری، از ویژگی‌های حقوقی مهم شهرها بود و بر پایه تعریف فقها، سکونت‌گاهی شهر محسوب می‌شد که از نظر جمعیت و نهادهای اجتماعی و مذهبی در حدی بود که می‌توانست مسجد جامع و منبر داشته باشد» (سلطان‌زاده، ۱۳۶۷: ۲۲۹). در تأیید این نکته می‌توان از سخن شریف ادریسی در سده ششم هجری یاد کرد که اصفهان را دارای دو مدینه یا شهر «یهودیه» و «شهرستان» می‌داند و یادآور می‌شود که در هریک از آن دو شهر منبر وجود دارد (۱۹۸۹: ج ۲/۶۷۷)؛ گویا وجود منبر به وجود مسجد جامع در هر شهر اشاره داشته است. به‌هرروی، توان پنداشت که ساخت مسجد جامع «مدینه» کاشان نیز باید کمابیش در سده پنجم هجری رُخ داده باشد، همان‌گونه که «تاریخ نگاشته‌شده بر روی مناره آجری مسجد جامع کاشان در میدان کهنه ۴۶۶ هجری است»^۹ (نک: نراقی، ۱۳۶۵: ۵۵) و گویا بارویی که مجدالدین کاشانی، درگذشته ۵۳۵ هجری (الراوندی، ۱۳۳۴: ۱۶۶)، پیرامون کاشان کشیده و دیگر سازه‌های نیکو و ارزشمندی چون رباط‌ها، خان‌ها، قنات‌ها، چاه‌ها و ... که برای کاشان ایجاد کرده (همان: ۸۶، ۱۹۷، ۲۳۱)، جملگی پس از چندین دهه‌ای بوده که کاشان از رُستاق وابسته قم، خود به مدینه‌ای دارای حاکم، مسجد جامع و دیه‌های گوناگون تبدیل شده است و «آن‌چه در افواه اهالی این بلد درباره نام گذشته این ولایت به چهل‌حصاران و نداشتن قلعه‌بندی ویژه مشهور است» (کلاتر ضرابی، ۲۵۳۶: ۶) می‌تواند نشان‌دهنده همین نکته باشد که کاشان پیش از اسلام، ساختار معروف شهرهای ساسانی و متشکل

از کهن‌دژ، شارستان و ربض یا سواد (حومه)^{۱۰} را نداشته بلکه منطقه‌ای بوده است متشکل از قریه‌های پُرشمار و شاید هم‌ردیف^{۱۱}. این در حالی است که برخی شهرها در سده‌های نخستین هجری ویژگی یا ساختار بالا را داشته‌اند، برای نمونه، ابن‌حوقل در *صورة الأرض* (بی‌تا: ج ۲/۲۸۱) چون از کوره داراب‌جرد نام می‌برد از مدینه‌ای (شهری) یاد می‌کند که دارای دژ، خندق و ربض بوده و بازارهایش در همین ربض وجود داشته است. پس گزارشی که می‌گوید پس از اسلام برج و بارو و خندق کاشان را ساخته‌اند، نمی‌تواند دور از راستی باشد؛ هرچند اکنون نمی‌خواهیم درباره درستی یا نادرستی نسبت این کار به زبیده زن هارون‌الرشید سخن بگوییم، ولی بر پایه این گزارش وی در برابر گرمی‌داشتی که از سوی یکی از قلعه‌جات چهل‌حصاران دیده بود، به خواست مردم، دستور داد مهندسان و معماران طرح برج و بارو و خندق را بریزند (کلانتر ضرابی، ۲۵۳۶: ۷)^{۱۲}.

۳-۲. علت دگردیی کاشان از دو رُستاق به یک مدینه

اکنون که دانستیم پهنه و گستره کاشان از چه روزگاری، از دو رُستاق دارای قریه‌های گوناگون، به یک مدینه با شماری قریه تبدیل شد، بهتر است به دنبال گمانه‌زنی درباره چرایی این مهم باشیم؛ هرچند گفته‌های پیش‌کشیده‌شده تنها بر پایه نشانه‌هایی چند و در اندازه گمانه‌زنی‌های نیازمند به پژوهش‌های تاریخی، باستان‌شناسی، زمین‌شناسی و مگر این‌هاست.

اگر بپذیریم که با درون‌شدن تشیع به منطقه کاشان، کمابیش در سده چهارم هجری، بخشی از مردم منطقه (به‌ویژه جایی که اکنون به‌عنوان شهر کاشان شناخته می‌شود) تشیع را پذیرفته و بخش‌های دیگر یعنی روستاهای آن بر همان مذهب سنت باقی مانده^{۱۳} و چه‌بسا قریه‌هایی چون هراسکان هم‌چنان بر زرتشتی‌گری خود پافشاری کرده‌اند، توان گفت از برای پشتیبانی معنوی دولت شیعی مذهب آل‌بویه، بخش مرکزی کاشان شکوفایی و رونق یافته و از ارزش بخش‌های پیرامون کاسته شده است. توان پنداشت که این دگرگونی با رونق اقتصادی کاشان و به‌ویژه ابریشم‌بافی و فروش پارچه به جاهای دیگر، هم‌گاه گشته و به شکوفایی بیش‌تر شهر کاشان افزوده است. مصطفی صادقی (۱۳۸۶: ۵۳) که پژوهشی ارزنده درباره تشیع در کاشان انجام داده است، می‌نویسد: «در قرن سوم، محدثانی از شیعه امامیه در کاشان حضور داشته و از آن‌جا برخاسته‌اند»^{۱۴}. از همین دوره گرایش به تشیع در آن‌جا جدی بوده و زمینه‌های آن فراهم شده است، به‌گونه‌ای که می‌توان گفت: در ابتدای سده چهارم هجری، مذهب غالب در کاشان تشیع

بوده است». وی در جای دیگر، با بیان اختلاف گزارش‌های جیهانی و ابن‌حوقل که یکی مردم کاشان را در قرن چهارم شیعه و دیگری آن‌ها را بر مذهب حشویه می‌داند، نتیجه می‌گیرد که هرچند کاشان از قرن سوم به تشیع گرایید، اما این مذهب در آن رواج جدی نیافته و به اوج خود نرسیده بود (همان: ۱۲۹ و ۱۳۰).

همو می‌نویسد: «در اصفهان تا قرن چهارم شیعه اقلیت به‌شمار می‌رفت ... صاحب‌بن عبّاد نمونه‌ای است که شاید آل‌بویه او را برای مقابله با مردم اصفهان منصوب کرده بودند» (همان: ۱۲۱). گویا همین صاحب، که خود متهم به رافضی‌گری بوده، در روزگاری به کاشان آمده و در همان‌جا سخن شناخته‌شده خود را درباره عقرب‌های این شهر نگاشته است: كَتَبْتُ مِنْ قَاشَانَ وَقَدْ قَاسَيْتُ مِنْ خَوْفِ عَقَارِبِهَا مَا يُقَاسِيهِ شَيْخُنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مِنْ عَقَارِبِ الْأَصْدَاغِ (الثعالبي، ۲۰۰۳: ۳۴۹) [این نامه را از کاشان می‌نویسم، درحالی‌که از ترس کژدم‌هایش رنج می‌برم، آن‌گونه که استاد ما ابوعبدالله از کژدم زلف‌ها رنج می‌برد]. برخی مهاجرت‌ها مانند مهاجرت خاندان عبدالجبار طوسی و سادات راوندی از ری نیز موجب گسترش تشیع در این شهر شده است (صادقی، ۱۳۸۶: ۱۳۳). این‌ها نشان از هم‌هنگامی گسترش تشیع در خود کاشان و دگرگونی منطقه از دو رُستاق گرم و سرد به یک مدینه و چند قریه دارد.

و نمی‌دانیم آیا می‌توان پنداشت که در چند سده نخست هجری منابع آبی قریه‌های گرم‌سیر کاشان کم شده و ساکنان آن قریه‌ها به خود قریه کاشان – که به سرچشمه‌های آبی مانند چشمه قریه فین نزدیک بوده – روی آورده‌اند و رفته‌رفته چند قریه پیرامون آن مانند آبروز و فین بدان وابسته و پیوسته شده، پنهاوری یافته و ساختاری آمیخته از یک شهر مرکزی با روستاهایی در چند سو را گرفته است، پرسشی است که نیاز به پژوهشی جداگانه دارد.

پیش از این آمد که از دیدگاه فقیهان مسلمان به سکونت‌گاهی که دارای جمعیتی زیاد و منبر و مسجد جامع بوده، نام شهر (مدینه) نهاده می‌شده است. بنابراین از سده چهارم هجری است که کاشان از پهنه‌ای آمیخته از دو رُستاق به مدینه‌ای با ساختار ویژه شهرهای اسلامی و دربردارنده چند قریه تبدیل می‌شود. و گویا به علت ارزش و جایگاه فزون‌تر قریه کاشان در روزگار ساسانی و سده‌های نخست اسلامی، نام آن‌جا بر همه منطقه نهاده شده است، همان‌گونه درباره اردستان نوشته‌اند: اردستان یکی از رستاق‌های اصفهان باشد و در آن‌جا ضیعه‌ای (قریه) بدین نام است و به‌خاطر شکوه و ارزشمندی‌اش همه رستاق بدان نامیده شده است (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۵۳).

اکنون که دانستیم دو نام جرم‌قاسان و سردقاسان، که ابن‌مقفع چه‌بسا به گزارش یا ترجمه از متون پهلوی آورده، در روزگار ساسانی نیز آوازه و همه‌گیری داشته، می‌توان گفت که تقسیم‌بندی منطقه بزرگ کاشان به این دو بخش برای آسان کردن گردآوری باج و خراج بوده است، همان‌گونه که در روزگار اسلامی نیز چنین شالوده‌ای بوده است؛ برای نمونه نویسنده تاریخ قم (حسن‌بن محمد، ۱۳۸۵: ۴۹ و ۵۰) دربارهٔ ثیمره می‌نویسد: «نواحی و رساتیقی که خارج از ثیمره بودند، مجموع داخل ثیمره کردانیدند - تا غایت که دیوان خراج از فارسی با عربی کردند- [و می‌گفتند]: من رُستاق قاسان، من شِقّ درام و من شِقّ آبروز و دگر نواحی که با ثیمره ضمّ کرده بودند، مجموع یاد نمی‌کردند، بلکه بر یکی اقتصار می‌کردند و مجموع را بدان نسبت می‌کردند». این‌که بُن و ریشه نام‌واژه قاسان (کاسان، کاشان) از چه بوده، خود سخنی دیگر است.

بخش‌بندی کاشان به دو بخش گرم‌سیر و سردسیر - ولی نه به این نام‌ها - تا روزگار نزدیک ما نیز گسترش داشته است. کلانتر ضرابی در تاریخ کاشان (نگاشته‌شده در نیمه دوم سده سیزدهم هجری) از این دو بخش با فرنام «بلوک» یاد کرده، هریک را دارای شماری قریه و مزرعه می‌داند (کلانتر ضرابی، ۲۵۳۶: ۱۳۳). وی گستره گرم‌سیر کاشان را دربردارنده چند قریه در مشرق، جنوب و مغرب شهر و بیش‌تر در شمال کاشان می‌داند (همان: ۱۳۶-۱۴۳) و گستره سردسیر را در دو سوی جنوبی و غربی آن (همان: ۱۴۴-۱۵۷). در سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه (نوشته‌شده در پایان سده سیزدهم و آغاز سده چهاردهم هجری) نیز از دو بخش گرم‌سیر و سردسیر کاشان یاد می‌شود: «ولایت کاشان ولایتی است کوچک و آباد، سردسیر و گرم‌سیر دارد. خود آبادی شهر در گرم‌سیر واقع است. طرف جنوبش کوه و سنگلاخ، سمت شمالش بیابان و کویر. دهات و مزارع خوب دارد» (سلطان‌محمد میرزا، ۱۳۶۴: ۳۵۲).

و چون دانستیم که همه قریه‌های منطقه کاشان زیرمجموعه دو رُستاق جرم‌قاسان و سردقاسان بوده‌اند، باید پرسید که خود قریه قاسان (جایی که اکنون به شهر کاشان شناخته می‌شود) در سده‌های نخستین هجری و پیش از آن، زیرمجموعه کدام یک از دو رُستاق بوده است؟ با نگاه به جایگاه جغرافیایی کاشان کنونی و آب‌وهوای گرم‌سیری‌اش، باید قریه کاشان را در روزگار ساسانی و آغاز اسلامی، قریه‌ای از قریه‌های جرم‌قاسان پنداشت. یادداشت پیشین سیف‌الدوله قاجاری نیز آن را تأیید می‌کند.

در هم‌سنجی ارزش دو بخش جرم‌قاسان و سردقاسان نیز می‌توان با یقین گفت که جرم‌قاسان از ارج و ارزش فزون‌تری برخوردار بوده است. نخست به این دلیل که خود قریه کاشان، بخشی

از «جرم» بوده است؛ دوم این‌که در سده‌های میانی تا روزگار ما هم‌چنان قریه‌ها یا روستاهای گرم‌سیری کاشان از ارزش بالاتری برخوردار بوده و هستند. افزون‌براین، ابن‌حزم در جمهره *أنساب العرب* (۱۹۸۳: ج ۱/۵۱۲)، جرم‌قاشان را در کنار کسکر، سرفقان و اصطخر، جایگاه دهقانان و بزرگ‌زادگان ایرانی (بیوتات الفرس) می‌داند^{۱۵} و در *الأعلاق* ابن‌رسته چون از منزلگاه‌های میان اصفهان و ری سخن به میان می‌آید، از قریه‌هایی چون باد و آبروز و نوش‌آباد یاد می‌شود که زیرمجموعه جرم‌قاسان بوده‌اند و این نشان می‌دهد که کاروان‌سراهای (منازل) میان‌راهی این پهنه جغرافیایی، نه در بخش‌های کوهستانی یا سردسیر بلکه در بخش‌های دشتی و هموارش بوده است.

در این چند دهه نزدیک به روزگار ما و پس از گذشت کمابیش هزار سال دوباره بخش گرم کاشان از برای پهناوری، گسترش مردمان و مگر این، از خود کاشان و بخش سردسیرش جدا شده است، ولی دیگر نه به نام جرم‌قاسان یا گرم‌سیر کاشان، بلکه با فرنام شهرستان «آران و بیدگل» شناخته می‌شود و مهم‌ترین قریه‌های جرم‌قاسان گذشته یعنی ابوزیدآباد، هراسکان، بیدگل، آران و نوش‌آباد، زیرمجموعه این شهرستان به شمار می‌آیند. بخش‌هایی از جرم‌قاسان گذشته مانند آبروز (دشت‌افروز)، فین و راوند پاره تن کاشان به‌شمار می‌آیند و بخشی چون باد (بادرود) زیرمجموعه شهرستان نطنز شده است. بیش‌تر بخش‌های سردقاسان مانند کرمند، قالهر، ورکان، قهرود، نیاسر، قمصر و برزک هم‌چنان در حوزه جغرافیایی شهرستان کاشان قرار دارند.

۴. نتایج

- نخستین بار ابن‌مقفع است که از دو زبانزد جرم‌قاسان و سردقاسان بهره می‌گیرد و از آن‌جا که وی مترجم نوشته‌های پهلوی بوده، گمان می‌رود این نام در روزگار پیشااسلامی نیز و چه‌بسا برای آسان‌سازی گردآوری باج و خراج گسترش داشته است.

- در نوشته‌های سده‌های دوم و سوم هجری، از همه کاشان به‌عنوان دو رستاق اصفهان و با نام‌های جرم‌قاسان و سردقاسان یاد می‌شود و از میانه سده چهارم هجری و پس از آن، اندکان‌اندک این دو اصطلاح، کم‌ارزش شده، جای خود را به فرنام یگانه «رستاق قاشان» می‌دهد.

- چه‌بسا گسترش تشیع در مرکز کاشان برخلاف روستاهای پیرامونش، بر رونق و ارزش آن نزد حکومت شیعه‌مذهب آل‌بویه افزوده و چنین مرکزیتی، کاشان را به‌عنوان مدینه‌ای فراتر از قریه‌های پیرامون قرار داده است. توان پنداشت که این پدیده با شکوفایی اقتصادی کاشان و پیشه

پارچه‌بافی و فروش پارچه به جاهای دیگر، هم‌گاه شده و کاشان را از دو «رُستاق» به «مدینه» ای کمابیش بزرگ دگرگون کرده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای توضیح گسترده‌تر در این باره، نک: صادقی، ۱۳۸۶: ۳۷-۳۳.
۲. منظور بلاذری (۱۹۸۷: ۴۳۶) در سده سوم از این‌که می‌گوید احنف بن قیس به «قاشان» یورش آورد و آن‌جا را به‌زور بگشود، یا محمد بن حسن قمی که می‌گوید «قاسان دریا بوده و آن را کاس‌رود می‌نامیدند»، همه منطقه کاشان (گرم‌سیر و سردسیر) است و اصولاً ترکیب مقلوب «جرم‌قاسان» و «سردقاسان» را باید کاشان گرم و کاشان سرد ترجمه و معنا کنیم و نه گرم‌سیر یا سردسیر وابسته به کاشان.
۳. در کتاب کاملی *البلدان* (ابن‌الفقیه، ۱۹۹۶: ۵۳۱)، برزاوند به شکل برزاریذ ضبط شده، از سردقاسان نامی نیامده و به جای رُستاقی به نام مکاهن الداخله را می‌بینیم که بر ما روشن نگشت نام کجاست.
۴. درباره شایدهی و روایی یکسانی ابروز و دشت‌افروز، نک: مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۸۵: ۱۸۹ و ۱۹۰ و راستگو، ۱۴۰۳: ۲۵۵-۲۵۳.
۵. مقدسی (۱۳۶۲: ج ۱/ ۶۷ و ۶۸) می‌نویسد: «ما أمصار را به‌مانند پادشاهان می‌نگریم، قصبات را چون پرده‌داران‌شان، مُدن را چون سپاهیان و قریه‌ها را چون پیاده‌نظام. گفته‌اند مصر، شهری است جامع که حد در آن اجرا می‌شود و امیری در آن بنشیند و هزینه‌هایش را برآورده و روستاهایش را اداره کند. زبان‌دان‌ها مصر را به جایی گویند که میان دو منطقه واقع شود مانند بصره و رقه و ارجان و نزد عوام به شهرهای بزرگی چون ری، موصل و رمله، مصر گفته می‌شود، ولی من مصر را به‌معنای شهری می‌دانم که سلطان اعظم بدان درآید و دیوان‌ها در آن‌جا جمع شده باشد و والیان از آن‌جا تعیین شوند و شهرهای (مُدن) اقلیم یا منطقه، بدان وابسته باشند، مانند دمشق، قیروان و شیراز. چه بسا مصر یا قصبه، خود چند ناحیه داشته باشد و هر ناحیه چند مدینه یا شهر... اقلیم‌ها چهارده تا هستند، هر اقلیم چند خوره (کوره) دارد و هر خوره، چندین قصبه و هر قصبه، چندین شهر (مدینه)... هر مصر به نام خوره آن خوانده می‌شود».
۶. به دیگر سخن، مدینه دربردارنده چند رُستاق و هر رُستاق دارای چند طسوج و هر طسوج دارای شماری دیه یا قریه بوده است.
۷. موغار، از بخش‌های مهاباد اردستان است و نمی‌تواند درست باشد. با نگاه به الأعلام النقیسه، به قریه درست (کرمند) اشاره شد.
۸. به‌گفته حسین سلطان‌زاده (۱۳۶۷: ۲۲۸)، منطقه‌بندی آبادی‌های کشور با وجود آن‌که بر پایه قواعد و روایی کمابیش مشابه صورت می‌پذیرفته است، اما هیچ‌گاه در یک دوره طولانی از نظام واحدی تبعیت نمی‌کرده است.
۹. حسن نراقی (۱۳۶۵: ۳۸) بدون یادکردن از منبعی و بدون آوردن چرایی شکوفایی کاشان در سده‌های چهارم و پنجم، این شکوفایی را به روزگار آل‌بویه برمی‌گرداند، می‌نویسد: «در سده چهارم هجری به‌روزگار فرمانروایی پادشاهان شیعی مذهب آل‌بویه و به‌خصوص در عهد عضدالدوله دیلمی، همین‌که برای نخستین‌بار پس از استیلای تازیان سرتاسر ایران به‌زیر لوای پادشاهی ایرانی‌نژاد گردآمد، کاشان نیز رو به رونق و آبادانی نهاد...».

۱۰. «یکی از بخش‌های مهم شهرهای اداری سیاسی پیش از اسلام، کهن‌دژ یعنی جایگاه و سکونت‌گاه پادشاه، حکام و درباریان بود... بخش دیگر شهر موسوم به شارستان یا شارسان، سکونت‌گاه دیوانیان، اشراف و سپاهیان بود. این بخش نیز [مانند کهن‌دژ] دارای حصار و دیگر استحکامات لازم بود... اما سواد به روستاها و سکونت‌گاه‌های پیرامون شهرها که جهت کشاورزان و گاه پیشه‌وران احداث شده بود، گفته می‌شد» (سلطان‌زاده، ۱۳۶۷: ۶۷ و ۶۸).

۱۱. مصطفی صادقی با این سخن که کاشان در آغاز قلعه‌هایی پراکنده بود و پس از فتح اسلامی، طرح به هم پیوستگی قلعه‌ها مطرح شد و چهل حصاران نام گرفت، هم‌ساز نیست و می‌نویسد (صادقی، ۱۳۸۶: ۱۱۶): کاشان در آن زمان، موقعیتی داشته و شهر محسوب می‌شده است. وی می‌افزاید (همان: ۱۱۷): روشن نیست تعبیر چهل حصاران و قلعه بودن کاشان چگونه و از کجا مطرح شده و به برخی کتب متأخر راه یافته است. همو در جای دیگر (همان: ۵۵) گویی این سخن را نقض می‌کند و می‌نویسد: «اگر در مواردی، منابع تاریخی از شخصی به عنوان حاکم اصفهان یا قم نام برده‌اند - به ویژه اگر هر دو نام در کنار هم آمده باشند - به احتمال قوی، می‌توان او را حاکم کاشان هم دانست؛ زیرا این شهر استقلال سیاسی و حاکم اختصاصی نداشته است». و این درست است؛ زیرا در منابع سده‌های نخستین معمولاً از کاشان در کنار قم یاد می‌شود؛ ابن اعثم چندین بار هنگام یادکردن از یورش تازیان، از این دو منطقه در کنار هم یاد کرده است؛ از جمله می‌نویسد: «چون نامه عمر به عروه بن زید رسید، از شهر ری، سوی «قم و قاشان» شد و چون این خبر به وسنان، صاحب (حاکم) قم رسید، از قم سوی قاشان گریخت و کم‌تر از یک روز در آنجا ماند، سپس به نزد یزدگرد در اصفهان رفت...» (ابن اعثم، ۱۹۹۱: ج ۳۱۳/۲). از این متن روشن است که قم، شهری بوده دارای حاکم و منطقه قاشان (گرم و سرد آن)، زیرمجموعه قم به‌شمار می‌آمده است.

۱۲. به گفته صادقی (۱۳۸۶: ۸۸): این مطلب در کتب جدید شهرت دارد؛ اما قدیم‌ترین منبعی که بنای این شهر را به زییده نسبت می‌دهد نزهه القلوب مستوفی است: کاشان... زییده منکوحه هارون الرشید بساخت بطالع سنبله.

۱۳. وصاف بیدگلی در این باره می‌نویسد: اهالی بیدگل قبل از سلطنت سلاطین صفوی، سنی و مالکی مذهب بوده‌اند البته شیعه و درویش نیز داشته‌اند (وصاف، ۱۳۵۸: ۱۴). از پسوند حنفی ریاضی‌دان بیدگلی سده هشتم و نهم هجری، قوام‌الدین (نک: قوام‌الدین، ۱۳۹۸: ۹ و ۱۸) نیز سنی بودن بخشی از مردم این بخش کاشان، روشن می‌شود. در نزهه القلوب مستوفی (۱۳۸۱: ۱۱) (نگاشته شده در حدود ۷۴۰ق) نیز آمده است که بیش‌تر دهات کاشان، سنی - مذهب‌اند: مردم کاشان شیعه اثنا عشری‌اند و اکثرشان حکیم‌وضع و لطیف طبع... و در ولایتش کمابیش هجده پاره دیه است و اکثرش معظم و اهل ولایت، سنی‌اند. در خلاصه البلدان میرزاصفی قمی، نوشته شده در سال ۱۰۷۹ قمری، هم چنان یاد می‌شود که «الحال نیز مردم دو سه قریه کاشان که نصرآباد و غیره باشد، همان سنی‌اند» (حسینی قمی، بی تا: ۲۸۰).

۱۴. در این دوره هم چنان محدثان اهل تسنن نیز در کاشان حضور داشتند و جو حاکم با آنان بود. به نظر می‌رسد گرایش به تشیع هم از این زمان‌ها رواج بیش‌تری گرفته است.

۱۵. هرچند یعقوبی (۱۴۲۲: ج ۸۸/۱) می‌گوید: دهقانان بزرگ در هر دو قاسان (جرم و سرد) ساکن‌اند. محمدی ملایری (۱۳۷۴: ۵۸) می‌نویسد: در کتاب‌های عربی که از منابع ساسانی گرفته شده در ذکر حوادث تاریخی ایران بسیار به عنوان‌هایی از قبیل «أهل البيوتات»، «العظماء» و «الأشراف» برمی‌خوریم و به گفته کریستن سن این عبارات

ترجمه تحت اللفظی اصطلاحات پهلوی «واسپوهران» و «وزرگان» و «آزادان» است. این طبقات در دوره اسلام هم باقی ماندند و تا قرن‌های سوم و چهارم هم از آن‌ها در جامعه اسلامی نشان‌ها می‌یابیم.

شایسته است پاک‌دلانه از دوستان گرامی، دکتر اسدالله جودکی، دکتر جواد حسین‌زاده ساداتی (دو سرپرست پیشین سایت باستانی ویگل) و دکتر محمد مشهدی نوش‌آبادی که نکته‌هایی ارزشمند را به این کمینه یادآوری کردند، سپاس‌گزاری کنم.

منابع

- ابن‌اعثم الکوفی. (۱۹۹۱م). کتاب الفتح. تحقیق علی شیری. ط ۱. بیروت: دار الأضواء.
- ابن‌حزم، علی بن أحمد. (۱۹۸۳م). جمهره أنساب العرب. تحقیق لجنة من العلماء. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن‌حوقل النصیبی، أبوالقاسم. (بی‌تا). صورة الأرض. لاط. بیروت: دار صادر.
- ابن‌خردادبه. (۱۳۷۱خ). مسالك و ممالك. ترجمه سعید خاگرد. چ ۱. تهران: میراث ملل.
- ابن‌درید، محمد بن الحسن. (۱۹۹۱م). الاشتقاق. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. ط ۱. بیروت: دار الجیل.
- ابن‌رسته، أحمد بن عمر. (۱۸۹۲م). الأعلام النفیسه. لاط. لیدن: مطبعه بریل.
- ابن‌رسته، أحمد بن عمر. (۱۳۶۵خ). الأعلام النفیسه. ترجمه حسین قره‌چانلو. چ ۱. تهران: امیرکبیر.
- ابن‌سیده، علی بن إسماعیل. (۱۹۹۶م). المنخصص. تحقیق خلیل إبراهيم جفال. ط ۱. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابن‌فارس، أحمد. (۱۹۷۹م). معجم مقاییس اللغة. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. لاط. بیروت: دار الفكر.
- ابن‌القیه، أحمد بن محمد. (۱۹۹۶م). کتاب البلدان. تحقیق یوسف الهادی. ط ۱. بیروت: عالم الکتب.
- ابن‌القیه، أحمد بن محمد. (۱۳۰۲ق). مختصر کتاب البلدان. لیدن: مطبعه بریل.
- ابن‌قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۹۸۸م). أدب الکاتب. تحقیق علی فاعور. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن‌قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۹۹۷م). الجرائیم. تحقیق محمد جاسم الحمیدی. لاط. دمشق: وزاره الثقافه.

- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۹۹۹م). *لسان العرب*. تحقیق أمين محمد عبد الوهاب و محمد الصادق العبيدي. ط ۳. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- ابن ناصرالدين الدمشقي، محمد بن عبدالله. (۱۹۹۳م). *توضيح المشتبه*. تحقيق محمدنعيم العرقوسي. لاط. بيروت: مؤسسه الرساله.
- أبو الشيخ الأنصاري، عبدالله بن محمد. (۱۹۹۲م). *طبقات المحاضرين بأصبهان و الواردين عليها*. تحقيق عبدالغفور عبدالحق حسين البلوشي. ط ۱. بيروت: مؤسسه الرساله.
- أبونعيم اصفهاني، حافظ أحمد بن عبدالله. (بی تا). *ذكر أخبار اصبهان*. ط ۱. بی جا: دار الكتاب الإسلامي.
- احمدی، محسن. (۱۳۸۷خ). مقاله «تسوج» در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. چ ۱. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- الأخفش الأصغر. (۱۹۸۴م). *الاختیارین*. تحقيق فخرالدين قباوه. ط ۲. بيروت: مؤسسه الرساله.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهيم. (۱۹۲۷م). *مسالك الممالك*. تصحيح ثودور نولدكه. لاط. ليدن: مطبعة بريل.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهيم. (۱۳۷۳خ). *ممالك و مسالك*. ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستري. به كوشش ايرج افشار. چ ۱. تهران: بنياد موقوفات افشار.
- البكري الأونبي، أبو عبيد. (۱۹۳۶م). *سمط الآلى*. تحقيق عبدالعزيز الميمنى. لاط. القاهرة: لجنة التأليف و الترجمة و النشر.
- البلاذري، احمد بن يحيى. (۱۹۸۷م). *فتوح البلدان*. تحقيق عبدالله أنيس الطباع و عمر أنيس الطباع. لاط. بيروت: مؤسسه المعارف.
- التوحيدي، أبوحيان. (۱۹۸۸م). *البصائر و الذخائر*. تحقيق و داد القاضي. ط ۱. بيروت: دار صادر.
- الثعالبي، عبدالملك بن محمد. (۲۰۰۳م). *ثمار القلوب فى المضاف والمنسوب*. ط ۱. بيروت: المكتبة العصريه.
- الجاحظ، عمرو بن بحر. (۲۰۰۳م). *الحيوان*. ط ۲. بيروت: دار الكتب العلميه.
- الجاحظ، عمرو بن بحر. (۱۹۹۵م). *القول فى البغال*. تحقيق شارل پلّا. ط ۱. بيروت: دار الجيل.
- جيهانى، ابوالقاسم بن احمد. (۱۳۶۸خ). *اشكال العالم*. ترجمه على بن عبدالسلام كاتب. تصحيح فيروز منصوري. چ ۱. تهران: انتشارات آستان قدس رضوى.

- حسن بن محمد اشعری قمی. (۱۳۸۵خ). تاریخ قم. ترجمه تاج‌الدین حسن خطیب. تصحیح محمدرضا انصاری. چ ۱. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- حسینی قمی، صفی‌الدین. (بی‌تا). خلاصه البلدان. به کوشش حسین مدرّسی طباطبائی. بی‌جا. قم: چاپ‌خانه حکمت.
- حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۹۷۷م). معجم البلدان. لاط. بیروت: دار صادر.
- الدیقی المصری، سلیمان بن بنین. (۱۹۸۵م). اتفاق المبانی و افتراق المعانی. تحقیق یحیی عبدالرؤف. ط ۱. الأردن: دار عمار.
- الذهبی، شمس‌الدین محمد. (۱۹۹۷م). تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری. ط ۱. بیروت: دار الكتاب العربی.
- رازی قزوینی، نصیرالدین عبدالجلیل. (۱۳۳۱خ). بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض معروف به نقض. تصحیح محدث ارموی. بی‌جا. بی‌جا: چاپخانه سپهر.
- راستگو، سید محمد و سید محمدفرید راستگو. (۱۴۰۳خ). غزلهای باقر خردۀ کاشانی. چ ۱. تهران: میراث مکتوب.
- الراوندی القاسانی، ضیاء‌الدین أبوالرضا. (۱۳۳۴خ). الديوان. تصحیح جلال‌الدین محدث ارموی. ط ۱. طهران: مطبعة مجلس.
- الزیدی، محمدمرتضی. (۱۹۹۴م). تاج العروس من جواهر القاموس. لاط. بیروت: دار الفکر.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۷خ). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. چ ۲. تهران: امیرکبیر.
- سلطان‌محمد میرزا قاجار (سیف‌الدوله). (۱۳۶۴خ). سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه. تصحیح علی اکبر خداپرست. چ ۱. تهران: نی.
- السمعانی، عبدالکریم بن محمد. (۱۹۶۲م). الأنساب. تحقیق عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی. ط ۱. حیدرآباد: مجلس دائره المعارف العثمانیه.
- الشریف الإدریسی، محمد بن محمد. (۱۹۸۹م). نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق. لاط. بیروت: عالم الکتب.
- صادقی، مصطفی. (۱۳۸۶خ). کاشان در مسیر تشیع. چ ۱. قم: شیعه‌شناسی.
- الطبری، محمد بن جریر. (۱۹۶۷م). تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق محمد أبوالفضل إبراهیم. بیروت: روائع التراث العربی.

- العسکری، الحسن بن عبدالله. (۱۹۸۸م). *جمهره الأمثال*. تحقیق أحمد عبدالسلام و محمد سعید بن بسیونی زغلول. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- فیروزی آرانی، حسن. (۱۴۰۰خ). *آران و بیدگل در آیینۀ تاریخ*. ج ۱. کاشان: سورۀ تماشا.
- القزوینی، زکریابن محمد. (بی تا). *آثار البلاد و أخبار العباد*. لا ط. بیروت: دار صادر.
- قوام‌الدین حنفی بیدگلی. (۱۳۹۸خ). *رساله در علم حساب*. تصحیح محمدرضا عرشی. چ ۱. کاشان: ارمغان ادب.
- کلاتر ضرابی، عبدالرحیم. (۲۵۳۶ شاهنشاهی). *تاریخ کاشان به انضمام یادداشت‌هایی از اللهیار صالح*. به کوشش ایرج افشار. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- المافروخی الأصفهانی، المفضل بن سعد. (۲۰۱۰م). *محاسن أصفهان*. تحقیق عارف أحمد عبدالغنی. ط ۱. دمشق: دار کنان.
- محمّدی ملایری، محمد. (۱۳۷۴خ). *فرهنگ ایران پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی و ادبیات عربی*. چ ۳. تهران: توس.
- المرزوقی، أحمد بن محمد. (۱۹۹۶م). *الأزمنه والأمكنه*. تحقیق خلیل المنصور. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۸۱خ). *نزهة القلوب*. تصحیح محمد دبیرسیاقی. بی جا. قزوین: حدیث امروز.
- مشهدی نوش آبادی، محمد. (۱۳۸۵خ). *معمای قریه هراسکان*. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان. دوره ۲، ش. ۴۴-۴۵، صص. ۱۸۳-۱۹۴.
- مقدسی، محمد بن احمد. (بی تا). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*. لا ط. بیروت: دار صادر.
- مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۶۲خ). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*. ترجمۀ علینقی منزوی. چ ۱. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- الناغیه الذبیانی. (۱۹۹۶م). *الديوان*. شرح عباس عبدالساتر. ط ۲. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- نراقی، حسن. (۱۳۶۵خ). *تاریخ اجتماعی کاشان*. چ ۲. تهران: علمی و فرهنگی.
- وصاف بیدگلی، محمدرضا. (۱۳۵۸خ). *رساله چراغان*. مجله فرهنگ ایران زمین. ش. ۲۴، صص. ۱-۱۶۴.
- هندوشاه بن سنجر نخجوانی. (۱۳۶۲خ). *تجارب السلف در تواریخ خلفا و وزرای ایشان*. تصحیح گای لیسترانج. چ ۱. تهران: دنیای کتاب.

اليعقوبى، احمد بن اسحاق. (١٤٢٢ق). *البلدان*. ط ١. بيروت: دار الكتب العلميه.
اليوسى، الحسن بن مسعود. (١٩٨١م). *زهر الأكم فى الأمثال و الحكم*. تحقيق محمد حجبى و
محمد الأخضر. ط ١. المغرب: دار الثقافه و دار البيضاء.

References

- Abu al-Shaykh al-Ansari, A. (1992). *Tabaqat al-Mohaddetin be-Isfahan*. (A, al-Balushi). Beirut: al-resalah. [In Arabic].
- Abu Naim Isfahani, H. (n.d). *zikr Aqbar Isfahan*. N.p: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic].
- Ahmadi, M. (2008). *Tasuj*, in *Encyclopaedia Islamica*. Tihiran: Center of Encyclopaedia Islamica. [In Persian].
- Al-Akhfash al-Asghar. (1984). *al-Ikhtiyarayn*. (F, Qabawah, Edit). Beirut: al-Resalah. [In Arabic].
- Al-Askari, H. (1988). *Jamharat al-Amthal*. (A, Abdossalam and M, Zoghulul, Edit). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Al-Bakri, A. (1936). *Semt al-Laali*. (A, al-Meymani). Al-Qahirah: Lojnah al-Talif. [In Arabic].
- Al-Balazori, A. (1987). *Fotuh al-Buldan*. (A, al-Tabba and O, al-Tabba). Beirut: al-Maarif. [In Arabic].
- Al-Daqqi al-Mesri, S. (1985). *Ittefaqh al-Mabani*. (Y, Abd al-Raouf, Edit). Jordan: Dar Ammar. [In Arabic].
- Al-Jahiz, A. (2003). *Al-Hayawan*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- (1995). *Al-Biqal*. (Ch, Pellat). Beirut: Dar al-Jil. [In Arabic].
- Al-Mafarrukhi, M. (2010). *Mahasin Isfahan*. (A, Abdalghani, Edit). Demashq: Dar Kinan. [In Arabic].
- Al-Marzuqi, A. (1996). *Al-Azmanah Wa al-Amkanah*. (Kh, al-Mansur, Edit). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Al-Nabigha al-Dhubyani. *Al-diwan*. (A, Abd al-Satir, Edit). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Al-Qazwini, Z. (n.d). *Athar al-Bilad wa Akhbar al-Ebad*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Al-Samani, A. (1962). *Al-Ansab*. (A, al-Yamani, Edit). Haydarabad: Majles Daerah al-Maarif al-Osmani. [In Arabic].
- Al-Rawandi al-Qasani, Z. (1995). *al-Diwan*. (J, Mohadeth Armawi). Tehran: Majles. [In Arabic].

- Al-Tabari, M. (1967). *Tarikh al-Omam Wa al-Molouk*. (M, Ibrahim, Edith). Beirut: Rawae al-Torath al-Arabi. [In Arabic].
- Al-Sharif al-Idreesi, M. (1989). *Nuzhat al-Mushtaq*. Beirut: Alam al-Kotob. [In Arabic].
- Al-Tawhidi, A. (1998). *al-Basair wa al-Zakhair*. (W, al-Qazi). Bwirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Al-Thalabi, A. (2003). *Thimar al-Qulub*. Veirut: al-Maktabah al-Asriyah. [In Arabic].
- Al-Yaqoobi, A. (2001). *Al-Buldan*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Al-Zahabi, Sh. (1997). *Tarikh al-Islam*. (O, Tadmori, Edit). Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Al-Zobaydi, M. (1994). *Taj al-Aroos*. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic].
- Al-Yoosi, H. (1981). *Zahr al-Akam Fi al-Amthal Wa al-Hikam*. Morocco: Dar al-Thaqafah Wa Dar al-Bayza. [In Arabic].
- Firouzi Arani, H. (2021). *Aran Wa Bidgol Dar Ayeneh Tarikh*. Kashan: Sooreh Tamasha. [In Persian].
- Hamawi, Y. (1977). *Mujam al-Buldan*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Hasan Ibn Mohammad. (2006). *Tarikh Qom*. (T, Khatib, Trans). Qom: Kitabkhane Marashi. [In Persian].
- Hendushah Nakhjawani. (1983). *Tajarib al-Salaf*. (G, Le Strange, Edit). Tehran: Donyaye Kitab. [In Persian].
- Hoseini Qomi, S. (n.d). *Kholasah al-Buldan*. (H, Tabatabai, Edit). N.p: Hikmat. [In Persian].
- Ibn Atham Kufi. (1991). *Kitab al-Fotuh*. (A, Shir, Edit). Beirut: Dar al-Azwa. [In Arabic].
- Ibn Durayd. (1991). *al-Ishtiqaq*. (A, Haroon, Edit). Beirut: Dar al-Jil. [In Arabic].
- Ibn Faqih. (1996). *Kitab al-Buldan*. (Y, Al-hadi). Beirut: Alam al-kotob [In Arabic].
- (1984). *Mukhtasar Kitab al-Buldan*. Leiden: Brill. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1979). *Mujam Maqayis al-lughah*. (A, Haroom). Beirut: Dar Al-fikr. [In Arabic].
- Ibn Hazm, A. (1983). *Jamhara Ansab al-Arab*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Ibn Houqal, A. (n.d). *Surat al-Arz*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Ibn Khordadbeh. (1992). *Masalik Wa Mamalik*. (S, Khakrand, Trans). Tehran: Mirath Melal. [In Persian].

- Ibn Manzur, M. (1999). *Lesan al-Arab*. (A, Abdolwahhab and m, al-Obaydi). Beirut: Dar Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Ibn Nasir al-din al-demashqi, M. (1993). *Tawdih al-mushtabah*. (m, al-arghoosi, Edit). Beirut: al-resalah. [In Arabic].
- Ibn qutaybah al-Dinawari, A.(1989). *Adab al-Katib*. (A, Faour, Edit). Beirut: Dar al-Kotob al-elmiyah. [In Arabic].
- Ibn qutaybah al-Dinawari, A. (1997). *al-Jarathim*. (m, al-Hamidi, Edit). Dimashq: Vezarah al-Thiqafah. [In Arabic].
- Ibn Rustah, A. (1982). *al-Alaq al-Nafisa*. Leiden: Brill. [In Arabic].
- Ibn Rustah, A. (1982). *al-Alaq al-Nafisa*. (H, Gharehchanlou, Trans). Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Ibn Sidah, A. (1996). *al-Mukhassas*. (KH, Jefal, Edit). Beirut: Dar Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Istakhri, A. (1927). *Masalik al-Mamalik*. (T, Noldeke, Edit). Leiden: Brill. [In Arabic].
- (1994). *Mamalik wa Masalik*. (M, Tostari, Trans). Tehran: Bonyad Afshar. [In Persian].
- Jeyhani, A. (1989). *Ashkal al-Alam*. (A, Katib, Trans). Tehran: Astan Qods Razawi. [In Persian].
- Kalantar Zarrabi, A. (1997). *Tarikh Kashan*. (I, Afshar, Edit). Tehran: Farhang Iranzamin. [In Persian].
- Maqdasi, M. (n.d). *Ahsan al-Taqaqsim*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Maqdasi, M. (1983). *Ahsan al-Taqaqsim*. (A, Monzawi, Trans). Tehran: Shrrkat Moalaffan Wa Motarjaman Iran. [In Persian].
- Mashhadi Nushabadi, M. (2006). Moamma Qaryeh Haraskan. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, 44/45, 183-194.
- Mohammadi Malayeri, M. (1995). *Farhang Iran*. Tehran: Tus. [In Persian].
- Mostawfi Qazwini, H. (2002). *Nuzhat al-Qulub*. (M, Dabirsiaqi). Qazwin: Hadith Imruz. [In Persian].
- Naraqi, H. (1986). *Tarikh Ijtemai Kashan*. Tehran: Elmi Wa Farhangi. [In Persian].
- Qawam al-Don Hanafi Bidgoli. (2019). *Risaleh Dar ilm Hisab*. (M, Arshi, Edit). Kashan: Armagha. [In Persian].
- Razi Qazwini, N. (1952). *Baz Mathaleb al-Nawaseb*. (M, Armawi, Edit). N.p: Seehr. [In Persian].
- Rastgoo, M. (2024). *Ghazalhaye Bagher Khordeh Kashani*. Tehran: Mirath Maktoob. [In Persian].
- Sadeghi, M. (2007). *Kashan Dar Masir Tashayyo*. Qom: Shiehshenasi. [In Persian].

- Soltanmohammad Mirza, S. (1985). *Safarnameh Seyfadauleh*. (A, Khodaparast, Edit). Tehran: Ney. [In Persian].
- Soltanzadeh, H. (1988). *Moghademh Bar Tarikhe Shahr wa Shahrneshini*. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Wassaf Bidgoli, M. (1979). Resalah cheraghan. *Journal of Farhang Iranzamin*, 24, 1-164. [In Persian].

Ali Maryam and the Amin al-Dowleh Timcheh: A Misattribution

Mohammad Mashhadi Nooshabadi

Associate Professor, Department of Religions and Philosophy, Faculty of Literature, University of Kashan.
Email: mmn5135@kashanu.ac.ir

Received: 21/03/2025

Accepted: 15/08/2025

Abstract

One of the important Qajar-period buildings in Kashan is Amin al-Dowleh Timcheh, for which, as is the case with many other buildings, there is no reliable and definitive information concerning its architect. Given the widespread circulation of the incorrect claim attributing the construction of this building to Muhammad Ali, a Kashani architect known as Ali Maryam, and its extensive dissemination across various websites, social media platforms, and even some scholarly writings, it was necessary to develop a coherent and well-documented text to correct this misconception and critically evaluate the aforementioned attribution based on the available evidence. To this end, the present article, adopting an analytical approach and drawing upon documentary and field sources—including interviews with experts and relevant individuals, among them the first person to put forward this claim—along with an examination of the historical and chronological feasibility of the attribution through evidence such as the inscription on his gravestone and an assessment of the architectural quality of buildings attributed to Ali Maryam, arrives at the conclusion that Ali Maryam was one of Kashan's architects and that he was responsible for the construction of several relatively unremarkable buildings. However, attributing the construction of the Amin al-Dowleh Timcheh and Kashan's well-known historic houses to him is untenable, both in terms of chronology and in light of the extent of his architectural capabilities. Nevertheless, it is possible that, during his adolescence or youth, he participated in the construction of Amin al-Dowleh Timcheh as a laborer or assistant to the master builder. At the same time, the claim that the building was constructed by Ramadan Ali Tupchi, another Kashani architect, warrants further investigation.

Keywords: Amin al-Dowleh Timcheh of Kashan, Ali Maryam, Qajar-period architecture, Kashan Bazaar, architectural attribution

Extended Abstract

Introduction

Although the builder of the Amin al-Dowleh Timcheh—one of Kashan's most significant Qajar-period monuments—remains unknown, Seyfollah Aminian attributed its construction, along with several other important historic buildings in Kashan, to Ali Maryam without presenting any documentary evidence. The publication of this claim in *Asar Journal* caused Ali Maryam to be widely recognized as the architect of the Timcheh and several other distinct Qajar houses in Kashan. However, this reputation lacked a reliable historical foundation and distorted the scholarly understanding of Qajar architecture in Kashan. To address the need to correct these misconceptions, this study aims to examine the competing views regarding the builders of these buildings. Alongside that, this study introduces Ali Maryam and reviews the buildings attributed to him in Kashan. Drawing upon historical documents, oral accounts, and critical analyses, this study evaluates the claim that Ali Maryam is the builder of the Amin al-Dowleh Timcheh.

The Amin al-Dowleh Timcheh

Kashan is one of the most important historical cities in Iran and contains numerous valuable monuments from different historical periods. Among them, the Kashan Bazaar complex is one of the most significant monuments of the Islamic period in Iran. In addition to its several-kilometer-long main bazaar axis, it encompasses dozens of valuable historical structures. The Amin al-Dowleh Timcheh is the most magnificent timcheh in the Kashan Bazaar and one of the outstanding monuments of the Qajar era in the city. It was constructed in (1868–1870 CE) by the order of Farrokh Khan Amin al-Dowleh (1813–1871 CE). This monumental architectural work consists of a grand domed central hall, an entrance vestibule, and numerous chambers arranged on three levels, including shops, upper rooms, and basement spaces. Several European travelers, Qajar-era historians from Kashan, and Hasan Naraghi during the Pahlavi period praised the artistic and architectural excellence of this remarkable building.

Ali Maryam

One of the major challenges in the architectural history of Kashan is that the builders of many of its most important monuments—including Kashan's renowned historic houses such as the Borujerdi, the Tabatabaei, the Abbasian, and the Ameri houses—have remained unknown. Likewise, the architects of major structures within the bazaar, including its timchehs and particularly the Amin al-Dowleh Timcheh, have not been verified with certainty. Nevertheless, some writers have attributed these buildings to Ali Maryam. Mohammad Ali Memarian, better known as Ali Maryam, son of Mohammad Sadeq, was a Qajar-period master builder who died in CE 1931. A limited number of works, attributed to him, have survived.

Assessing the Attribution of the Amin al-Dowleh Timcheh to Ali Maryam

1. Examining views based on oral traditions

Aminian was the first to identify Ali Maryam as the builder of the Amin al-Dowleh Timcheh, relying solely on an oral tradition. He also attributed the Tabatabaei House, the Borujerdi House, and the Amin al-Dowleh Timcheh to Ali Maryam, although he presented no supporting evidence. The architect, Akbar Helli, who conducted extensive research on the oral history of Kashan's architecture, argued that Ali

Maryam lacked the expertise required to construct such outstanding buildings and that these monuments predated his active professional life. Interestingly, after Helli presented this view, Aminian himself withdrew his earlier claim that Ali Maryam had built the Timcheh and the famous historical houses of Kashan.

2. Evaluating the architectural works attributed to Ali Maryam

Another criterion for assessment is the architectural quality of the buildings attributed to Ali Maryam—namely, the Saleh Beyk Water Reservoir, the Mausoleum of Seyyed Mohammad Alavi Borujerdi, and the rasmibandi decoration of the Golcheghaneh shrine. Field investigations of these three monuments indicated that they possessed only limited architectural and artistic significance. This stands in marked contrast to the hundreds of monumental Qajar-period buildings in Kashan, which display refined architectural elements and sophisticated decorative features. By comparison, the buildings attributed to Ali Maryam exhibit none of these distinctive characteristics and contain no noteworthy architectural ornamentation.

3. Examining Ali Maryam's lifetime and the construction date of the Amin al-Dowleh Timcheh

Unlike plenty of unreliable information that concerned Ali Maryam, largely based on oral traditions, the date of his death is documented and unequivocal. Indeed, the only surviving written evidence relating directly to Ali Maryam is his gravestone, which records the year of his death as CE 1931. For a better understanding of the subject, it is useful to compare the chronology of Ali Maryam's life with that of the construction date of the Amin al-Dowleh Timcheh, which was completed in 1868 CE. Ali Maryam died in 1931 CE, approximately sixty-five years after the completion of the Timcheh. Although his exact birth date is unknown, oral traditions generally suggested that he lived between eighty and eighty-five years, placing his birth around 1848-1853 CE. If this estimate were correct, he would be about fifteen years old when the construction of the Amin al-Dowleh Timcheh began. Even if it were assumed that Ali Maryam lived to around ninety years of age, he would still be only in his early twenties during its construction. It, thus, seems highly unlikely that this building could have been designed by Ali Maryam, in his early twenties—a building which, according to Zarabi, was unparalleled in Iran and in which "master builders of extraordinary skill, like the legendary Sinimmar, erected a single roof that leaves all observers astonished."

4. Reconciling the different accounts: The actual relationship between Ali Maryam and the Amin al-Dowleh Timcheh

Bayza'i, who had personally met Ali Maryam, writes that he had worked under the master builder responsible for the Amin al-Dowleh caravanserai. It is likely that Bayza'i obtained this information directly from Ali Maryam himself. This account is consistent with Ali Maryam's age and resolves the historical inconsistencies discussed above. Although no definitive conclusion can be reached, this interpretation offers a plausible explanation for the widespread belief that Ali Maryam was the builder of the Amin al-Dowleh Timcheh. Furthermore, according to some oral investigations, the principal architect or builder of the Amin al-Dowleh Timcheh was Ramadan Ali Tupchi. No reliable documentary evidence concerning Tupchi or his works has survived, except that he is generally identified as the father of Master Ja'far Mi'mar.

Conclusion

In conclusion, the following points are emphasized:

1. The claim that the Amin al-Dowleh Timcheh was built by Ali Maryam has been rejected by specialists in the field, and even the individual who originally advanced this attribution subsequently withdrew his claim.
2. No reliable historical source has identified or confirmed Ali Maryam as the architect of the Timcheh.
3. The buildings attributed to Ali Maryam are relatively ordinary structures and are by no means comparable to the architectural masterpiece represented by the Amin al-Dowleh Timcheh.
4. From a historical perspective, it is highly improbable that Ali Maryam was of sufficient age and professional standing to have been entrusted with the construction of such a monumental building.
5. The same considerations apply, to varying degrees, to the attribution of several of Kashan's well-known historic houses to Ali Maryam. For the reasons discussed above, he cannot reasonably be regarded as their builder.
6. Nevertheless, it remains entirely possible that, as Bayza'i records, Ali Maryam served as an apprentice to the builder of the Timcheh during his adolescence or early adulthood or that he later participated in restoration work on the building.
7. The alternative claim that Ramadan Ali Tupchi was the architect of the Timcheh cannot be dismissed outright; however, it requires further investigation should additional documentary evidence or historical corroboration become available.

دو فصل نامه علمی کاشان شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۴
دوره ۱۸، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، صفحات: ۹۹-۷۰
مقاله علمی پژوهشی

علی مریم و تیمچه امین الدوله؛ انتسابی نابہ جا

محمد مشهدی نوش آبادی*

چکیده

یکی از بناهای مهم دوره قاجاری کاشان تیمچه امین الدوله است که مانند بسیاری از بناها از معمار آن اطلاع موثق و قطعی در دست نیست. با توجه به رواج ادعایی نادرست مبنی بر نسبت دادن ساخت این بنا به محمدعلی معمار کاشانی (علی مریم) و بازتاب گسترده آن در برخی پایگاه‌های اینترنتی، شبکه‌های اجتماعی و حتی پاره‌ای نوشته‌های پژوهشی، ضرورت داشت متنی منسجم و مستند برای رفع این برداشت شکل گرفته و انتساب مذکور بر پایه شواهد موجود مورد ارزیابی نقادانه قرار گیرد. این مقاله بدین هدف با رویکردی تحلیلی و با استفاده از منابع اسنادی و میدانی، اعم از مصاحبه با صاحب‌نظران و افراد ذی‌ربط، از جمله اولین مطرح‌کننده این ادعا و هم‌چنین بررسی امکان تاریخی و زمانی این انتساب از طریق اسنادی مانند محتوای کتیبه سنگ قبر وی و بررسی کیفیت معماری ساخته‌های منسوب به علی مریم به این نتیجه می‌رسد که علی مریم یکی از معماران کاشان است که ساخت برخی بناهای نه‌چندان شاخص کار اوست، اما انتساب ساخت تیمچه امین الدوله و خانه‌های تاریخی معروف کاشان به وی هم به لحاظ زمانی و هم به لحاظ میزان توانایی‌هایش منتفی است، گرچه ممکن است در نوجوانی یا جوانی به‌عنوان کارگر و کمک‌دست بنا در ساخت تیمچه امین الدوله مشارکت داشته باشد. درعین حال ادعای ساخت این بنا توسط رمضان‌علی توپچی معمار دیگر کاشانی قابل بررسی است.

کلیدواژه‌ها: تیمچه امین الدوله کاشان، علی مریم، معماری دوره قاجار، بازار کاشان، انتساب معماری.

* دانشیار گروه ادیان و فلسفه، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. mmn5135@kashanu.ac.ir

مقدمه

یکی از بناهای مهم و شاخص دوره قاجاری بازار کاشان تیمچه امین الدوله است. از چالش‌ها و ابهامات درباره این بنا، معمار یا به تعبیری سازنده اصلی آن است. هیچ سند و شاهی در دست نیست که براساس آن سازنده این بنای مهم و باشکوه را شناسایی کنیم. برخی براساس روایت‌های شفاهی رمضان علی توپچی، از معماران قاجاری کاشان، را سازنده این بنای معرفی کرده‌اند، اما هیچ نشانه دیگری جز همان روایت شفاهی در دست نیست. در این میان سیف‌الله امینیان، یکی از مدیران سابق میراث فرهنگی، بدون ارائه شواهد و مدارک، ساخت این بنا و چند بنای مهم تاریخی دیگر کاشان را به علی مریم، یکی از معماران دوره قاجاری کاشان نسبت داده است. این در حالی است که صاحب‌نظران و پژوهشگران تاریخ معماری کاشان انتساب این بنا به علی مریم را به کلی رد می‌کنند. با این اوصاف انتشار مقاله وی در مجله «اثر» و نشر گسترده این پندار در فضای مجازی، پایگاه‌های اینترنتی و اقوال فعالان گردشگری و علاقه‌مندان به میراث فرهنگی و حتی کتاب‌ها و مقالات علمی، باعث شده که امروزه علی مریم به عنوان سازنده این تیمچه و بسیاری از خانه‌های مهم قاجاری کاشان شهرت پیدا کند (از جمله حیدری سورشجانی، ۱۳۹۳: ۱۱ و ۱۳)، درحالی که این شهرت کاذب است و فهم علمی و واقعی از آثار معماری دوره قاجار کاشان را با خدشه مواجه می‌سازد. لذا برداشتن ابهام و رفع اشتباهی جاافتاده درباره این بناهای ارزشمند و طرح دیدگاه‌های متعارض در این زمینه ضروری است، ضمن این که در این مقاله علی مریم معرفی و به آثار منسوب به وی در کاشان اشاره می‌شود. درواقع مقاله در پی آن است که ادعای ساخت این بنا توسط علی مریم را مورد سنجش قرار داده، صحت و سقم آن را بررسی کند؛ از این رو با گویندگان و نویسندگان این دیدگاه‌ها گفت‌وگو شده و دقیق‌تر این مسئله مورد پرس و جو قرار گرفته است. این جست‌وجوی میدانی فهم درست و دقیق‌تری از نظریات متقابل را به دست داده و سوء تفاهمات موجود را رفع می‌کند، سرانجام با توجه به دیدگاهی که مستقیماً از علی مریم نقل شده است، این انتساب نفی و منشأ طرح چنین خطایی مشخص می‌شود. در چارچوب گردآوری داده‌های پژوهش، دیدگاه‌های مطرح‌کننده این انتساب نیز مورد واکاوی قرار گرفته و نظر وی درباره این موضوع نیز پرسیده شده است.

پیشینه تحقیق

درباره علی مریم پژوهش‌هایی انجام شده و در برخی منابع دوره معاصر کاشان از وی نام برده شده است. از جمله حسین پرتو بیضایی، از نویسندگان دوران قاجاری و پهلوی، در کتاب *کاشانه دانش* (۱۴۰۰)، ذیل عنوان معماران اواخر دوره قاجار، به کوتاهی علی مریم را معرفی و از دیدارش با وی یاد کرده است. هم‌چنین سیف‌الله امینیان در مقاله‌ای با عنوان «استاد علی مریم معمار کاشانی» (۱۳۷۵) سعی دارد تا بر مبنای تکرار وایتی شفاهی، با واسطه و فاصله دو نسل، ساخت تیمچه امین‌الدوله و چند اثر دیگر را به وی منسوب کند.

اکبر حلی و فاطمه موسی‌نژاد در سلسله مصاحبه‌هایی که با معماران قدیم کاشان و بازماندگان آن‌ها انجام داده‌اند، اطلاعات قابل توجهی از آن‌ها و آثارشان ارائه و در سایت موزه هنرمندان کاشان ثبت کرده‌اند، از جمله آن‌هاست اطلاعاتی مختصر درباره علی مریم و آثاری که در کاشان به وی منسوب است که بیش‌تر این اطلاعات با مدعیات امینیان هم‌خوانی ندارد. در این تحقیق که با مصاحبه از فروغ‌زمان معماریان (نوه علی مریم و فرزند عباس مریم) و برادرش استاد محمد انجام شده، ساخت خانه‌های تاریخی و تیمچه امین‌الدوله توسط علی مریم نفی شده است. هم‌چنین علی‌اصغر شاطری در کتاب *مزارات کاشان* (۱۴۰۰)، ضمن معرفی علی مریم و محل دفن وی، بر پایه اطلاعات سنگ قبر و مصاحبه با علی‌اصغر تسلط، از معماران کاشان، انتساب ساخت تیمچه امین‌الدوله و خانه‌های مهم تاریخی کاشان به وی را نفی می‌کند.

بازار کاشان

کاشان به‌عنوان یکی از شهرهای مهم تاریخی ایران دارای بناهای شاخص، مشهور و ارزشمندی از دوره‌های مختلف تاریخی است. از آن میان مجموعه بازار کاشان یکی از مهم‌ترین آثار دوره اسلامی ایران است که به‌جز راسته چند کیلومتری اصلی، ده‌ها اثر باارزش تاریخی در آن قرار دارد. در راسته اصلی چند بازار بزرگ قرار دارد که عبارتند از بازار مسگرها، بالابازار، بازار میانه‌چال (قیصریه) و گذر نو، بازار پانخل، هم‌چنین بازارچه‌ها و کاروان‌سراها و تیمچه‌های متعدد پیرامون آن؛ به‌جز آن آثار مذهبی مهمی نیز در مجموعه بازار هست که اهمیت تاریخی و فرهنگی دارد که از جمله آن می‌توان به مسجد عمادی (بازمانده از دوره تیموری)، مدرسه و مسجد سلطانی (از دوره فتح‌علی‌شاهی)، زیارتگاه‌های شاه‌یلمان و درب‌زنجیر (از پیش از صفویه و اوایل صفوی) اشاره کرد (تصویر ۱).

تصویر ۱: عکس هوایی محدوده بازار کاشان و خیابان‌های اطراف سال ۱۳۳۵ خورشیدی

بازار کاشان بنا بر اسناد موجود لااقل تا دوره ایلخانی قدمت و شهرت داشته است و به احتمال زیاد اصل آن از دوران سلجوقی (حاج قاسمی و دیگران، ۱۳۸۳: ۷۷) و ماقبل آن است. در دوره قاجاری بازار کاشان دستخوش تحولات زیادی می‌شود، گویا بسیاری از بناها در زلزله دوره زندیه خراب و فضاهای جدید متناسب با شرایط و امکانات و ضروریات زمانه ایجاد می‌شود. از جمله ایجاد کاروان‌سراها، سراها و تیمچه‌های بزرگ که به شکل گسترده‌ای مورد توجه قرار می‌گیرد. برخی آن‌ها عبارتند از کاروان‌سراهای گمرک، سرای نو، زغالی، غفارپور، میرپنج، نراقی‌ها، قمی‌ها، چهارگوش، ملک و تیمچه‌های برقی، صباغ، بخشی و امین الدوله. معمولاً به تیمچه‌ها کاروان‌سرا یا سرا هم می‌گویند، گرچه به نظر می‌رسد که شاخص تعیین تیمچه از کاروان‌سرا در بازار کاشان مسقف بودن فضای میانی در تیمچه است. گاهی تیمچه را به عنوان کاروان‌سرای کوچک در مقابل تیم به عنوان کاروان‌سرای بزرگ آورده‌اند و گاه در معنای کاروان‌سرا و سرای سرپوشیده که در حجره‌ها و غرفه‌های متعدد آن بازرگانان به کسب و کار اشتغال دارند (تصویر ۲). این واژه در متون کهن نیز در مقابل تیم آمده است «و تیمچه‌های بازار و مدرسه فارجک و تیم کفشگران بسوخت» (بهشتی و قیومی بیدهندی، ۱۳۸۸: ۱۵۰). به هر روی در کاشان این اصطلاح برای کاروان‌سرا یا سراهای سرپوشیده معمول بوده است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۱۲۱) با این اوصاف این بنا به عنوان کاروان‌سرا و سرا هم نامبردار بوده است، چنان‌که ضرابی از آن به عنوان تیمچه و کاروان‌سرا نام می‌برد (ضرابی، ۱۳۴۱: ۴۲۶) و عبدالرسول مدنی دیگر نویسندۀ دوره قاجار با عنوان «سرای امین الدوله (مدنی کاشانی، ۱۳۷۸: ۵۳).

فرخ‌خان امین‌الدوله و ساخت و سازهای وی در بازار کاشان

فرخ‌خان از دولت‌مردان بزرگ و بانفوذ دوره قاجاری در دوران سلطنت محمدشاه و ناصرالدین‌شاه، که علاوه بر صدارت و وزارت مدتی نیز در کنار دیگر مسئولیت‌هایش، حکومت کاشان را بر عهده داشته است. وی از خاندان برجسته غفاری است که از اواخر دوره صفوی تا اواخر دوره قاجاری جایگاه سیاسی، علمی و هنری قابل‌ملاحظه‌ای داشته و هنرمندانی مانند صنیع‌الملک و کمال‌الملک از آن خاندان برخاسته‌اند. امین‌الدوله در کاشان دست به اقدامات زیادی زده است، بسیاری از قنات‌ها و مزارع کاشان به دستور وی حفر و ایجاد و بناهای متعددی ساخته و یا مرمت شده است.

باغ و عمارت فرح‌آباد در نزدیکی روستای برزآباد، که رو به ویرانی است، یکی از آثار اوست. در بازار شهر نیز به دستور وی ساخت‌وسازهای گسترده‌ای انجام گرفته است، از جمله بازار نو مسگران در راستای بازار مسگران کنونی و چارسوقی بزرگ در محل فعلی میدان دروازه‌دولت. بر اساس گزارش ضربی این بازار که امین‌الدوله تقریباً هم‌زمان با تیمچه مورد بحث ساخته است از میدان دروازه‌دولت و چارسوق بلند آن تا وسط میدان سنگ ادامه داشته و دارای راسته‌ای عریض و ارتفاعی بلند بوده، چنان‌که بر بالای ۱۲۰ دکان آن بالاخانه فرنگی‌ساز داشته است. هم‌چنین در فواصل بازار و در فاصله حدود پنجاه‌متری از هم دو کاروان‌سرا روبه‌روی یک‌دیگر ساخته شده که در آن نیز عمل مسگری انجام می‌شده است (ضربی، ۱۳۷۷: ۲۲۷ و ۲۲۸). نراقی ذکر می‌کند که این بازار بعد از مرگ فرخ‌خان (۱۲۸۸) رو به ویرانی نهاد و چارسو و بازار به دلیل ایجاد میدان دروازه‌دولت و ساخت خیابان رضاعباسی در اوایل دوره پهلوی از بین رفته است (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۰۴). از چهارسوی دروازه‌دولت اطلاع درستی نداریم، اما ممکن است در عظمت هم‌ردیف تیمچه امین‌الدوله بوده باشد، عبدالحسین سپهر از نویسندگان اواخر دوره قاجاری درباره آن می‌نویسد: «و یکی دیگر چهارسویی پنجاه‌قدم به دروازه دولت از قدیم ساخته شده که سی‌وچهار ذرع شاه در سی‌وچهار ذرع می‌باشد که به قول معمارهای کارکرده کاشان در هیچ مملکتی چنین چهارسوی ساخته نشده و قوه هیچ معماری در ایران نبوده» (سپهر، ۱۳۷۸: ۳۶).

تیمچه امین‌الدوله زیباترین تیمچه بازار کاشان و یکی از آثار شاخص دوره قاجاری کاشان است که در شرق چارسوق قیصریه و در جنوب تیمچه بخشی در سال‌های ۱۲۸۵ و ۱۲۸۶ قمری به دستور فرخ‌خان امین‌الدوله (۱۲۲۹-۱۲۸۸ ق.) ساخته شده و به نام وی شهرت یافته

است. این اثر معماری باشکوه شامل بنای گنبدخانه اصلی و یک هشتی و حجره‌های متعدد شامل دکان، بالاخانه و فضای زیرزمینی است که سه طبقه را تشکیل می‌دهند.

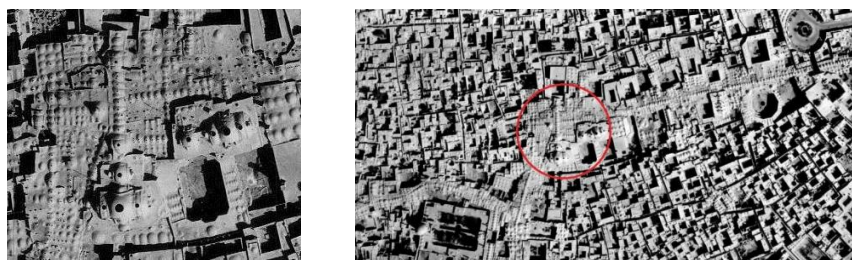

تصویر ۲: بازار قیصریه در محل تلاقی دو محور اصلی: خط‌های آبی‌رنگ (محور اول)، خط‌های قرمز رنگ (محور دوم)، خط بنفش‌رنگ (هم‌پوشانی دو محور)، عرصه سبز رنگ (بازار قیصریه) (مأخذ: جیحانی و صفیان: ۱۴۰۵)

تیمچه امین‌الدوله در گره اصلی بازار

تیمچه امین‌الدوله در مهم‌ترین گره بازار کاشان حول محور بازار قیصریه قرار داشته که گویا بنایی چهارسو و تیمچه‌مانند بوده است، اما بعد از خرابی به صورت چهارسویی چهاربازار درآمد، اطراف این ساختار گرهی پیچیده از بازارچه‌ها را به وجود آورده است. در این نقطه قانونی دو مسیر مهم شهر تلاقی دارد؛ یکی از سمت دروازه دولت، میدان‌سنگ و بالابازار به جانب بازار گذر نو، بازار پانخل و سرانجام دروازه فین و دیگری از دروازه سابق حاج جمال، محله تمقاچی‌ها (خیابان باب‌الحوائج) و ورودی مسجد تبریزی‌ها به سمت درب‌زنجیر، محله محتشم و دروازه اصفهان (تصویر ۲). از این جهت در دوره قاجاری بناهای تاریخی ارزشمندی در این محدوده ساخته شد، از جمله دو تیمچه بخشی (حاج محمدحسین ملک‌التجار) و

امین‌الدوله که با هم شباهت‌هایی دارند و در مجاورت هم قرار گرفته‌اند (تصویر ۳). با توجه به این‌که تیمچه امین‌الدوله از تیمچه بخشی جدیدسازتر است، باید سبک ساخت و تزئینات آن از تیمچه بخشی الهام گرفته شده باشد، با دهانه‌ای وسیع‌تر و ساختار و نمایی بهتر و باشکوه‌تر.

تصویر ۳: موقعیت گره قیصریه (میان‌چال)، تیمچه‌های امین‌الدوله و بخشی در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ خورشیدی

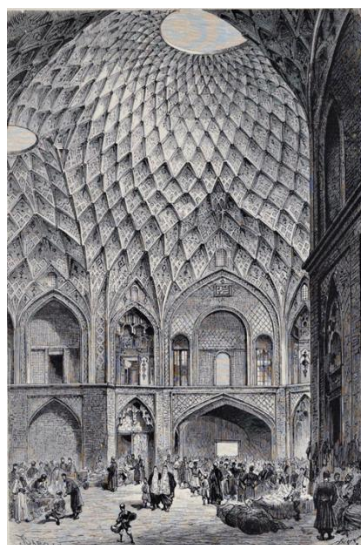

تصویر ۴: موقعیت گره میان‌چال و تیمچه امین‌الدوله عکس هوایی ۱۳۹۷ خورشیدی

گرچه در برخی منابع و سفرنامه‌ها به این تیمچه اشاره شده، اما اولین و بهترین توصیف این بنا از عبدالرحیم ضرابی است که خود، هنگام ساخت بنا در کاشان بوده و آن را دیده است. بنایی که به گفته وی هنوز در قسمت درب بازار کفش‌دوزان تکمیل نشده و درب آن باز نشده بوده است. وی در عنوان ابنیه و عمارات عالیۀ کاشان می‌نویسد: «یکی از بناهای مرتفعۀ عالیۀ منیعۀ تیمچه و کاروان‌سرای است که جناب جلالت‌مآب امین‌الدوله دو سال قبل در جنب چهارسوق بازار کاشان از گچ و آجر تراش و سنگ تراش و کاشی الوان احداث نموده و انواع نجاری‌ها و حجاری‌ها و نقاشی‌ها در آن به کار رفته، تیمچه سرپوشیده آن به‌همه‌جهت پیرایۀ اتمام پذیرفته، عمارات تحتانی و فوقانی آن به‌وضع‌های خوب و طرح‌های مرغوب است و استادان چرب‌دست

سنمآر نشان یک سقفی بر روی آن زده اند که عقل ناظرین حیران است. گمانم آن است که امروز در تمام ایران سقفی به آن عرض و طول و ارتفاع و خوبی دیده نمی شود و از دروب عالی گشوده شود یکی به وسط چهارسوق شهر و یکی محاذی معبر بازار ریسمان فروشان. و کاروان سرای سرگشوده و متفرعات هنوز ناتمام است، پس از اتمام یک درب آن در وسط بازار کفش دوزها گشوده خواهد شد» (ضرابی، ۱۳۴۱: ۴۲۶).

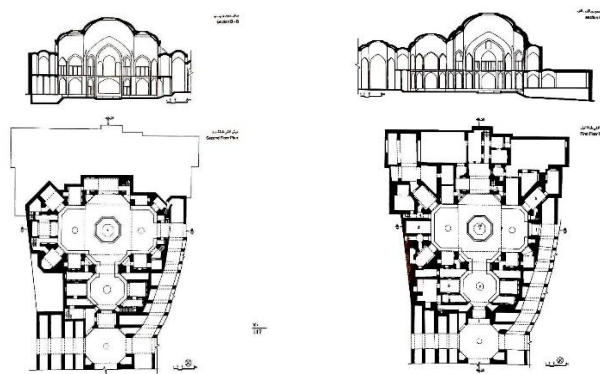

تصویر ۵: تیمچه امین الدوله در سال ۱۲۹۸ ق

(Dieulafoy 1887, 195)

مادام ژان دیولافوا (۱۸۸۱) ضمن توصیف بازار کاشان و کاروان سراهای آن، کاروان سرایی را توصیف می کند که باید کاروان سرای امین الدوله باشد، زیرا از میان تیمچه ها تنها عکس این تیمچه را منتشر کرده و توصیفاتش نیز با آن تطبیق می کند (تصویر ۵). وی می نویسد: «یکی از بهترین نمونه های آن ها کاروان سرای تازه است که تجار ساخته اند. شکل آن مانند منشور مربع القاعده است (تصویر ۶). در دو طرف آن درب ورودی دارد. تمام بنا از آجر ساخته شده و در سقف و دیوارهای آن آجرهایی به کار رفته که کنار آن ها مانند کاشی لعاب دار برجسته است و نمایش قشنگی دارد. در سقف آن هم سه روزنه بزرگ است که به قدر کافی محوطه را روشن می کند. این بنای مهم که پر از مال التجاره گران بهاست بهتر از هرگونه احصائیه و محاسبه ای اهمیت تجاری و آبادی و ترقی شهر را نشان می دهد» (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۹). هم چنین توصیفی که پیرلوتی از کاروان سرایی می کند که خراب و ویران ولی به قدری با عظمت است که هیچ دهلیز

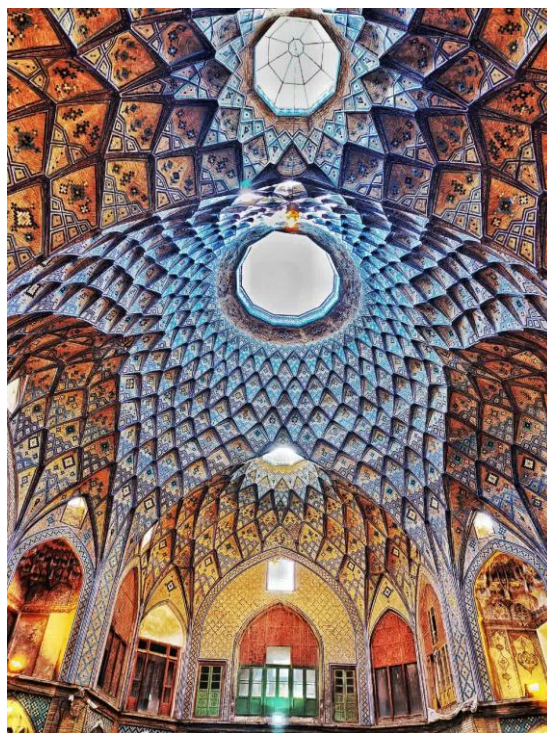
کلیسایی را از لحاظ بزرگی ابعاد نمی‌توان با آن مقایسه کرد، باید همین کاروانسرای امین‌الدوله باشد چون بلافاصله می‌افزاید «سردر این کاروانسرا را با کاشی‌های آبی‌رنگ مزین کرده‌اند» (ساطع، ۱۳۸۹: ۳۴۳). پرتو بیضایی به همین اندازه بسنده می‌کند که تیمچه تاریخی فرخ‌خان امین‌الدوله از حیث صنعت معماری در عداد ابنیه تاریخی این شهر به‌شمار می‌رود (بیضایی، ۱۴۰۰: ۱۲۱). حسن نراقی در دوره پهلوی ضمن توجه به بنا و استحکام آن پس از یک‌صدسال، تزئینات دل‌پسند و مطبوع هندسی سقف و مقرنس‌های آجر و کاشی آن را توصیف می‌کند و با توجه به نظر کارشناسان فنی این کاروانسرا را یکی از بهترین شاه‌کارهای برازنده معماری اصیل ایران در نیمه دوم قرن سیزدهم و نماینده فنون گوناگون می‌داند (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۰۰).

تصویر ۶: پلان طبقه اول و دوم تیمچه امین‌الدوله (حاجی‌قاسمی و دیگران، (ج ۱۰) ۱۳۸۳: ۶۹ و ۷۰)

این تیمچه یک هشتی و یک فضای میانی دارد و حجره‌ها در دو طبقه در پیرامون آن استقرار یافته‌اند (تصویر ۶). فضای میانه که مهم‌ترین بخش بناست قاعده‌ای منظم دارد، اما شکل آن از اشکال معمول هندسی نیست، بلکه شکل کشکولی است که محور طولی آن در جهت محور ورودی تیمچه، شمالی‌جنوبی است و دو نیم‌هشت به طرف شرقی و غربی دارد (حاجی‌قاسمی و دیگران، (ج ۱۰) ۱۳۸۳: ۶۶-۷۳؛ تصویر). فضای سه‌بخشی طاق گنبدگون و مدور و بخش میانی مرتفع‌تر است. یزدی‌بندی‌های طاق با آجر و کاشی‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، مشکی، سفید و زرد همراه با نقوش گیاهی در پرتو نور طبیعی سه روزن طاق میانی و روزن‌های قوس جناغی پای طاق، شکوه بی‌مثال و چشم‌گیری به هندسه و رنگ‌بندی سقف می‌دهد. طاق بروی دیوار طبقه دوم می‌نشیند و طرح ستون‌وار آن ارسی‌های حجره‌های بالایی را در بر گرفته به نمای آجری ستون‌ها می‌رسد (تصویر ۷).

همچنان که تزئینات کاشی مُعَقَّلی در لچکی‌های حجره‌های پایین و مقرنس‌های گچی در سقف ایوان‌چه‌های چهارگوشه با نقاشی‌های گل و بوته و همچنین مقرنس‌های گچی ورودی‌های منتهی به طبقه دوم کار را چشم نوازتر می‌کند. ازاره‌های بنا امروزه آجری است و گویا در دوره‌ای جایگزین سنگ شده است. کف‌فرش بنا از سنگ است و حوض هشت ضلعی میانی طراوت بنا را کامل می‌کند. هشتی طاق مدور منتهی به بازار میانه‌چال، دارای تزئینات گچی شامل یزدی‌بندی و آجرنمای گچی است و حجره‌های دوطبقه آن هم‌راستا با دیگر حجره‌های مجموعه است. این هشتی به منزله آستان ورود به فضایی شاهانه است.

تصویر ۷: سقف و طبقه دوم تیمچه امین الدوله

تا حدود نیم قرن پیش در غرفه‌های بالایی نقشه‌کشی قالی و خیاطی انجام می‌شده، دکان‌های پایینی محل تجارت فرش بوده و از غرفه‌های زیرین نیز به عنوان انباری استفاده می‌شده است (گزارش ثبتی، ۱۳۵۲). امروز نیز با این که تیمچه امین الدوله مانند دیگر تیمچه‌ها اهمیت تجاری و بازرگانی خود را تا حدود زیادی از دست داده است، اما هنوز به عنوان یکی از زیباترین عناصر

بازار کاشان مورد توجه اهالی شهر و گردشگران است و هر روز جمعیت زیادی از این بنای باشکوه و چشم‌نواز دیدن می‌کنند. دادوستد بیش‌تر حجره‌های این تیمچه به سمت تأسیسات گردشگری مانند صنایع دستی، چای‌خانه، عتیقه و کهنه‌فروشی سوق پیدا کرده است که مورد توجه گردشگران است. با این اوصاف هنوز هم چند تجارت‌خانه فرش دست‌باف کاشان در این تیمچه مستقر است. برخی دکان‌ها و به‌ویژه بالاخانه‌ها بسته شده و مورد استفاده نیست. تعداد معدودی اُرسی از بنای اولیه هم‌آوا با بقیه عناصر باقی مانده و در بیش‌تر موارد درهای فلزی جای آن را گرفته است (تصویر ۸). این تیمچه در ایام محرم و به‌ویژه تاسوعا و عاشورا مقصد و مرکز ثقل حرکت دسته‌های عزاداری شهر است و عموم هیئت‌های مذهبی در آن به سینه‌زنی و نوحه‌خوانی می‌پردازند. تیمچه امین‌الدوله با شماره ۱۰۱۶ در تاریخ ۱۳۵۲/۱۰/۲۹ به ثبت آثار ملی ایران درآمده است.

تصویر ۸: تیمچه امین‌الدوله، سمت راست از منظر ورودی و هشتی غربی؛ سمت چپ از منظر ورودی جنوبی

معماران کاشان

درباره معماران دوره قاجاری کاشان اطلاعات زیادی نداریم، باین‌که ضربی در تاریخ کاشان بزرگان همه مشاغل اعم از تجار و صاحبان صنعت و اهل زراعت را نام می‌برد، اما هیچ معرفی‌ای از صنف بنیان و معماران ندارد (ضربی، ۱۳۷۷: ۲۳۶-۲۴۱)، با این اوصاف برخی معماران دوره قاجاری را پرتو بیضایی معرفی اجمالی کرده است. هم‌چنین معماران دوره قاجاری و پهلوی و آثار برجای‌مانده از ایشان را حلی و موسی‌نژاد براساس مصاحبه شفاهی از خود معماران و یا بازماندگان معرفی و در سایت اینترنتی «خانه هنرمندان» بارگذاری کرده‌اند.

از جمله استاد حسین کاشانی که بنابر نقل بیضایی بر اساس کتاب *المآثر و الآثار* جزو معماران دربار ناصرالدین شاه بوده است. هم‌چنین استاد نصرالله آباد که در کاشان و تهران کار می‌کرده و

استاد حسین علی آباد (۱۳۸۲-۱۳۸۰ش) فرزند وی که در تهران کار می‌کرده است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۷؛ قس حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰)؛ استاد ماشالله پامناری از ماهرترین معماران کاشان که آثاری در کاشان و خارج از کاشان ساخته است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۷-۹۸؛ حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰)؛ استاد حسین مهندس معروف به حسین فرج (۱۳۸۵-۱۳۶۵ش) و فرزند وی حبیب‌الله (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰)؛ استاد محمد حسن آبادی که در انواع فنون ماهر است و قریه وی حسن آباد نیز بناهای زبردست داشته و اکثر معماران کاشان از آن‌جا بوده‌اند؛ استاد حسین استادشعبان؛ استاد حسین علی تسلط؛ استادجعفرخان (که کاسه‌سازی باشکوهش در مدرسه سپه‌سالار برجاست و کاخ شهوند را برای رضاشاه پهلوی ساخته)؛ استاد علی محمدخان معروف به «بابا» (مورد توجه رضاشاه)؛ و استاد سیدجعفرخان سازنده شمس‌العماره (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۹) و حاج‌رضا عشق‌آبادی (۱۲۵۵-۱۳۵۰ش) که کارهای زیادی در کاشان و تهران انجام داده است (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰).

محمدعلی معماریان مشهور به علی مریم

یکی از چالش‌های مهم درباره تاریخ معماری کاشان این است که از سازندگان بناهای مهم کاشان از جمله خانه‌های تاریخی مشهور مانند خانه‌های بروجردی، طباطبایی، عباسیان، عامری‌ها و بسیاری دیگر اطلاعی در دست نیست. هم‌چنان که معمار بناهای مهمی در بازار مانند تیمچه‌ها و از جمله تیمچه امین‌الدوله نامشخص است. در مواجهه با این آثار معماری ارزشمند ذهن انسان به دنبال معمار و سازنده می‌گردد، اما وقتی هیچ اطلاعی از سازندگان این بناها نیست طرح یک نام، ولو غیرواقعی، می‌تواند این خلاء را پرکند؛ آن‌هم نامی ساده و زبان‌چرخ که در ترکیب با نام زنی، ویژگی خاص یافته است: «علی مریم».

محمدعلی معماریان مشهور به علی مریم فرزند محمدصادق، از استادکاران معمار قرن چهاردهم هجری است. گویا پدر علی مریم شغل شعرافی داشته است (امینیان، ۱۳۷۵: ۱۰-۱۱). از شهرت علی مریم برای وی اطلاع دقیقی نداریم، جز این‌که امینیان بر آن است که چون وی در ابتدای کار معماری سال‌ها برای خانمی به نام مریم کار می‌کرده، بدین نام شهرت یافته است (همان، ۱۷). از تاریخ تولد وی نیز اطلاع موثقی در دست نیست. حلی و موسی‌نژاد بر اساس تحقیقات شفاهی از نوادگانش تولد وی را ۱۲۶۵ هجری قمری قید کرده‌اند (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰)، وی به گواهی سنگ مزارش در نهم رمضان ۱۳۵۰ قمری درگذشته و در مزار فیض،

روبه‌روی مقبره مازندرانیان به خاک سپرده شده است. پسرش استادحسین (م ۱۳۷۱ق) نیز در کنار وی به خاک سپرده شده است (شاطری، ۱۴۰۰: ۴۹۷-۴۹۶). نوه وی علی معمار معروف به علی استادحسین (۱۳۱۱-۱۳۸۰ش) نیز از معماران کاشان بوده و آثاری چند از وی برجای مانده است (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰).

بر اساس تحقیقات شفاهی حلی و موسی‌نژاد، محله سکونت و پاتوق علی مریم محله و گذر صالح‌بیک بوده که امروزه بخشی از این محل و خانه وی در تعریض خیابان فاضل‌نراقی از بین رفته و بخشی از آن تبدیل به مغازه شده است. استاد وی شعبان‌علی پشت‌مشهدی (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰؛ قس؛ امینیان، ۱۳۷۵: ۱۰-۱۱) و شاگردانش را نصرالله آباد، حاج‌علی‌رضا عشق‌آبادی و محمد رئیس‌زاده ذکر کرده‌اند (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰). آثاری که در این گزارش ساخت آن‌ها به علی مریم منتسب شده عبارتند از آب‌انبار صالح‌بیک، مقبره سیدمحمد علوی بروجردی، رسمی‌بندی گنبد زیارتگاه گلچقانه و قسمتی از بنای مسجد آقابزرگ کاشان (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰) که طبعاً باید مربوط به تعمیرات و الحاقات دوره‌های بعدی باشد، زیرا این مسجد پیش از تولد وی ساخته شده است.

امینیان دو خانه بنی‌کاظمی و حسینی در محله کوشک صفی را از آثار علی مریم می‌داند که در اصل از خانمی به نام مریم بوده است (امینیان، ۱۳۷۵: ۱۷)، ولی تاریخ ۱۲۷۲، که بنا بر تأکید امینیان در ترنج‌های خانه بنی‌کاظمی آمده، این انتساب را بی‌اثر می‌کند، زیرا علی مریم در این سال کودک بوده است (همان، ۱۷). هم‌چنین امینیان بنای خانه‌های طباطبایی، بروجردی و امین‌الدوله (که تخریب و به جای آن بیمارستان نقوی ساخته شده است) را کار علی مریم می‌داند، گرچه در این باره شواهدی ارائه نمی‌کند (امینیان، ۱۳۷۵: ۷). این ادعا را حلی و شاطری هم به دلیل عدم تقارن زمان ساخت با زمان زندگی علی مریم و هم به جهت عدم تناسب با توانمندی‌های وی رد می‌کنند.

بررسی امکان ساخت تیمچه امین‌الدوله به دست علی مریم

۱. بررسی دیدگاه‌ها بر پایه روایت‌های شفاهی

گویا سیف‌الله امینیان، فعال میراث فرهنگی، اولین کسی است که علی مریم را سازنده تیمچه امین‌الدوله معرفی کرده است. وی از قول حاج‌علی‌اکبر داودآبادی، فروشنده مصالح، نقل می‌کند از پدر خود، حسن گچ‌پز، که ادعا می‌کرده در پانزده‌شانزده‌سالگی هنگام حمل گچ برای ساخت

تیمچه امین الدوله، علی مریم را در حال ساخت این بنا دیده است، هم‌چنان که خانه امین الدوله، که اکنون تخریب و به جای آن بیمارستان نقوی بنا شده، نیز توسط علی مریم ساخته شده است (امینیان، ۱۳۷۵: ۱۰). هم‌چنین امینیان ادعا می‌کند: «چند سال قبل در جریان بررسی یکی از حجرات طبقه فوقانی تیمچه یا کاروان‌سرای مشهور امین الدوله که در بازار کاشان بازارچه میانه‌چال واقع است، بیت زیر را که بر روی تخته چوبی متعلق به در حجره نوشته بود، ملاحظه و یادداشت نمودم: «سَنَمَار دُورَان، علی مریم است/ که استاد معماری عالم است» (امینیان، ۱۳۷۵: ۸). این شعر نیز مبنای دیگری برای ادعای وی شده که تیمچه امین الدوله را علی مریم ساخته است. این درحالی است که این شعر، بنابه فرض صحت ادعا، هیچ دلالتی به ساخت تیمچه امین الدوله به دست وی ندارد. اساساً نه این‌جا و نه هیچ جای دیگر ادعایی از علی مریم درباره ساخت تیمچه امین الدوله در دست نیست. امینیان هم‌چنین علی مریم را سازنده بناهای خانه‌های طباطبایی، بروجردی و امین الدوله می‌داند، گرچه در این باره شواهدی ارائه نمی‌کند (همان، ۷). استاد اکبر حلی معمار سرشناس معاصر کاشانی که مطالعات زیادی در تاریخ شفاهی معماری کاشان با مصاحبه از استادان معماری قرن اخیر کاشان و بازماندگان آنان انجام داده، بر آن است که به گواهی خاندان و بازماندگان علی مریم و دیگر اسناد، وی فاقد توانایی لازم برای ساخت بناهایی چون خانه‌های طباطبایی، بروجردی و تیمچه امین الدوله بوده است، از طرفی زمان ساخت این بناها را قدیمی‌تر از دوره زندگی وی می‌داند. حلی مدعی است که مصاحبه‌ای با حاج محمد معمار، نوه و شاگرد علی مریم، در کوهolt سن وی صورت داده و درباره انتساب ساخت این بناها به علی مریم سوال کرده است. در پاسخ حاج محمد معمار به کلی منکر ساخت این بناها توسط علی مریم شده و اساساً وی را واجد توانایی ساخت این بناها نمی‌دانسته است، جز این‌که گاهی این خانه‌ها را مرمت می‌کرده است. بنابر قول حلی انتساب این بناها به علی مریم احتمالاً به اعتبار اسناد مرمتی مربوط به این بناهاست که وی امضا کرده است و اگر چنین اسنادی باشد، مبین ساخت و طراحی این بناها توسط وی نیست، بلکه نشان می‌دهد که بعدها آن بنا را مرمت کرده است. ضمن این‌که به لحاظ تاریخی ساخت این خانه‌ها و بناهایی چون تیمچه امین الدوله توسط علی مریم ممکن نیست، زیرا زمان ساخت آن‌ها با دوره زندگی او هم‌خوانی ندارد. درواقع این بناها پیش از وی در کاشان ساخته شده است (حلی، ۱۳۹۸)، زیرا خانه‌های کاشان حدود ۱۵۰ تا ۲۰۰ سال قدمت دارند. حلی بر آن است که امروزه معمار هیچ یک از خانه‌های مشهور

دوره قاجاری کاشان را نمی‌شناسیم، به‌جز خانه عطارها که از همه جدیدتر است و به دست استادماشاالله پامناری ساخته شده است (حلی، ۱۴۰۴).

حلی بر آن است که به‌هیچ‌وجه در میان معماران کاشان شهرت نداشته که تیمچه امین‌الدوله را علی مریم ساخته باشد و همه این مسئله را نفی می‌کرده‌اند (حلی، ۱۴۰۴). علی اصغر شاطری نیز که زندگی هنرمندان کاشان و تاریخ سنگ مزار علی مریم را بررسی کرده، نسبت ساخت تیمچه امین‌الدوله، خانه‌های تاریخی طباطبایی و بروجردی را به وی نفی می‌کند (شاطری، ۱۴۰۰، ۴۹۶).

استاد اصغر تسلط (۱۳۱۰-۱۴۰۴) که زمان مرگ علی مریم را به خاطر دارد، در مصاحبه‌ای به‌شدت با این عقیده مخالف است که تیمچه امین‌الدوله به دست یا طرح علی مریم ساخته شده باشد، نه از این جهت که به لحاظ زمانی سازگاری بین زمان حیات وی و ساخت تیمچه امین‌الدوله وجود ندارد، بلکه از این جهت که علی مریم را معماری در حد ساخت این تیمچه نمی‌داند و بر آن است که وی بنای خوبی بوده، اما به‌هیچ‌وجه مهارت ساخت بنایی مانند تیمچه امین‌الدوله را نداشته است (تسلط، ۱۴۰۳).^۱ این مسئله نشان می‌دهد که در میان معماران کاشان علی مریم سازنده امین‌الدوله شناخته نمی‌شده و تسلط هیچ روایتی در این باره از پدر و خانواده و دیگر استادان معماری کاشان نشنیده است. گویا این مسئله اصلاً در آن دوران مطرح نبوده است، ازاین‌رو از طرح این مطلب توسط امینیان برآشفته شده و حضوراً سراغ وی رفته و این ادعا را رد کرده است (همان).

طرفه آن‌که حتی امینیان پس از این که اساتید معماری کاشان و از جمله اکبر حلی این انتساب را رد کرده‌اند، در آخرین اظهار نظر خود دیگر علی مریم را سازنده تیمچه امین‌الدوله نمی‌داند و ادعای خود را درباره ساخت این تیمچه و خانه‌های مشهور کاشان توسط علی مریم پس می‌گیرد. وی بر آن است که در صورت امکان نشر آمادگی دارد، این مسئله را رسماً اعلام کند. امینیان در گفت‌وگو با نگارنده اذعان دارد: «من به استناد قول حاج اکبر داودآبادی که می‌گفت: "پدر من نقل می‌کرد که تیمچه امین‌الدوله را علی مریم ساخته است" (این حرف) را گفته‌ام، بعدها قول استاد (اکبر) حلی که تیمچه را رمضان‌علی توپچی ساخته، پذیرفتم و اگر چاپ (مجله) اثر ادامه داشت، اصلاحیه می‌زدم» (امینیان، ۱۴۰۴).

۲. سنجش آثار معماری ساخته‌شده به دست علی مریم

یکی دیگر از معیارهای تشخیص ساخت یا عدم ساخت تیمچه امین الدوله و خانه‌های مهم قاجاری کاشان به دست علی مریم، مقایسه بناهای ساخته‌شده به دست وی با این آثار است. آثار شناخته‌شده علی مریم در کاشان عبارتند از آب‌انبار صالح‌بیک، مقبره سیدمحمد علوی بروجردی، رسمی‌بندی گنبد زیارتگاه گلچقانه (حلی و موسی نژاد، ۱۴۰۴).

تصویر ۹: مقبره سیدمحمد علوی بروجردی در قبرستان فیض کاشان، از ساخته‌های علی مریم

یکی از بناهای منتسب به علی مریم مقبره خانوادگی محمدحسین توکل واقع در قبرستان فیض کاشان است که آرامگاه سیدمحمد علوی بروجردی در آن قرار دارد. بنایی چهارتاقی یا چهارصفه با پلان مربع حدود ده‌درده که چهار گوش آن را پخ کرده‌اند، این بنا اکنون چندپله از سطح قبرستان پایین‌تر است، حدود پنج‌متر ارتفاع دارد. سقف فضای میانی شامل گنبد آجری است که به‌خوبی کار شده، اما فاقد تزئینات خاصی است. در سه سوی صفه‌های کم‌عمق آن پنجره و یک سو در ورودی است. تمام بخش بیرونی آجرکاری شده است. بنا خوش‌ساخت و باصفاست، اما ویژگی معمارانه و یا هنری خاصی ندارد (تصویر ۹).

بنای دیگر آب‌انبار محله صالح‌بیک است که امروز در نبش خیابان فاضل‌نراقی و جنب مدرسه تازه‌ساز تبریزی است. محله صالح‌بیک پاتوق علی مریم بوده و خانه وی در این محل در همین محدوده بوده که در ایجاد این خیابان از بین رفته است.

تصویر ۱۰: آب‌انبار صالح‌بیک در محله صالح‌بیک، خیابان فاضل‌نراقی کاشان از کارهای علی مریم

این آب‌انبار آجری نسبت به دیگر آب‌انبارهای مشهور کاشان کوچک است. لچکی‌های سردر اصلی بیرونی کاشی معقلی است و لچکی داخلی شامل گل‌وبوته اسلیمی در زمینه لاجوردی و کتیبه «سلام الله [علی] الحسن و الحسین و اصحاب الحسین» است و دو ترنج زردرنگ میان لچکی‌ها کار شده است. در جانبین طاق لنگه‌ای اصلی، عبارت «یا علی» به قرینه با آجر لعابدار فیروزه‌ای به صورت معقلی کار شده است. در مقابل و پیشانی کتیبه سنگی وقف‌نامه آمده است:

۱۳۷۸

بسم الله الرحمن الرحيم

هرآن‌کس خیر را بنیاد از بهر خدا بنهاد
خداوندش در رحمت ز روی مرحمت بگشاد
تو هم آب گوارا نوش کردی چون از این منبع
گو لعنت ز حق بر قاتل شاه شهیدان باد
پی تاریخ سال و نام بانی گفت اخباری:
«بنای خیر را بنهاد حاجی حمزه قناد»

بر اساس این شعر بانی بنا حاجی حمزہ قناد است، گرچه در آن به نام سازنده اشاره ای نشده، اما مادہ تاریخ ساخت آب انبار کہ شامل ہمہ حروف مصرع آخر و معادل سال ۱۳۳۳ است، با زمان زندگی علی مریم قابل تطبیق است، زیرا منطقاً باید تاریخ بہ قمری باشد نہ شمسی، با این اوصاف در بالای کتیبه عدد ۱۳۷۸ آمدہ کہ بہ لحاظ قدمت شناختہ شدہ آب انبار، طبعاً سال قمری است. از این رو ممکن است این تاریخ مربوط بہ تعمیرہای بعدی بہ ویژہ زمان احداث خیابان از مقابل این آب انبار باشد، با این ملاحظہ کہ در مادہ تاریخ بہ سال ساخت یعنی ۱۳۳۳ قمری اشارہ شدہ است (تصویر ۱۰). سراینده مادہ تاریخ خود را با تخلص «اخباری» معرفی کردہ است کہ وی را نمی شناسیم. در مورد انتساب این آب انبار بہ علی مریم باید توجہ داشت کہ ممکن است سردر آن بعد از سال ۱۳۳۵ شمسی بعد از ایجاد خیابان بازسازی شدہ باشد.

بنای دیگر طاقی چہارلنگہ یا چشمہ ای است کہ در جانب شمال گنبد اصلی مخروطی زیارتگاہ گلچقانہ اجرا شدہ است. اصل بنا کہ شامل گنبدخانہ است باید پیش از دورہ قاجاری ساختہ شدہ باشد (جیحانی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۰۹)، اما طاق گنبدگون کنار گنبدخانہ کوچک کہ آجرکاری خوب و رسمی بندی نہ چندان هنری در لنگہ های زیر طاق دارد بہ دورہ قاجاری می خورد و چنان کہ گفتہ اند، می تواند کار علی مریم باشد. مجموعہ گلچقانہ کہ از دورہ قاجاری کاربری حسینیہ نیز داشتہ در سال های اخیر دچار توسعہ ناموزون شدہ است (نک؛ پیشین، ۸۱-۱۱۴)، از جملہ دو ستون طاق مورد اشارہ برداشتہ و تبدیل بہ ستون و پلی فلزی شدہ است.

تصویر ۱۱: طاق چشمہ ای زیارتگاہ گلچقانہ با رسمی بندی منسوب بہ علی مریم و نمای جنوبی کہ طاق در میان گنبد مخروطی و منارہ پیداست

نسبت دادن ساخت بخشی از مسجد آقابزرگ بہ علی مریم، با توجہ بہ تاریخ ساخت بنا کہ ۱۲۴۸ قمری است (خاوری کوزہ کنانی، ۱۴۰۳: ۵۳۰؛ جمالی، ۱۳۹۲: ۲۳۱-۲۳۹)، بہ فرض صحت

به‌هیچ‌وجه مربوط به اصل بنا نمی‌تواند باشد زیرا هنگام ساخت آن هنوز علی مریم به دنیا نیامده بوده است (تصویر ۱۱).

در کاشان صدها بنای معمارانه با عظمت قاجاری شامل خانه‌ها، مدارس و مساجد، آب‌انبارها، سراها، زیارتگاه‌ها و آرامگاه‌ها است که مملو از عناصر ظریف هنری معماری است، اما بناهای منسوب به علی مریم واجد هیچ‌کدام از آن عناصر نیست و آرایه‌های معماری قابل توجهی ندارد. یا در مقایسه با آن‌ها عظمت و برجستگی ندارد. بنابراین مشکل بتوان معمار سه بنای مورد اشاره را همان سازنده بناهای باشکوه تیمچه امین‌الدوله و خانه‌های مشهور تاریخی کاشان دانست.

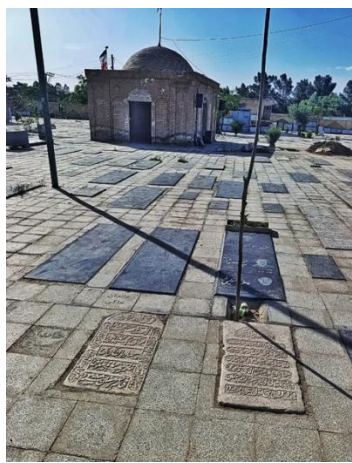
۳. بررسی دوره زندگی علی مریم و زمان ساخت تیمچه امین‌الدوله

برخلاف دیگر اطلاعات مربوط به علی مریم که عموماً مبتنی بر روایات شفاهی و غیرقطعی است، تاریخ دقیق مرگ وی مکتوب و قطعی است. در واقع محکم‌ترین و تنها سند مکتوب موجود درباره علی مریم سنگ قبر اوست. قبر وی و پسرش استادعباس در قبرستان فیض کاشان، کنار هم، با فاصله حدود ۲۰ متری شرق مقبره مازندرانیان و در بالاسر قبر آیت‌الله سیدحسین مناقب (م. ۱۳۷۷) داماد استادعباس، پسر علی مریم واقع است. در این محوطه قبرهای دیگری از افراد وابسته به این خاندان نیز هست، از جمله فاطمه (م. ۱۳۹۷) فروغ‌زمان (م. ۱۳۸۷) و علی‌رضا معماریان (م. ۱۴۰۰) فرزندان استادعباس. با این اوصاف تنها بر سنگ قبر علی‌رضا به‌جز نام پدر، نام پدربزرگ، با شهرت علی مریم نیز نوشته شده است. این که در هیچ‌یک از سنگ قبرهای قبلی نام پدربزرگ نیامده و در سنگ قبر خود و پسرش نیز شهرت علی مریم نیست، نشان می‌دهد در سال‌های اخیر شهرت پدربزرگ آن‌هم نه با نام شناسنامه‌ای محمدعلی معماریان بلکه با عنوان علی مریم بیش‌تر شده است.

به‌هرروی سنگ قبر علی مریم با طول و عرض تقریبی هفتاد در چهل سانتی‌متر است که پس از سولوحه «کل شیء هالک الا وجه»، نام متوفا و تاریخ مرگ آمده است: «وفات یافت مرحمت‌پناه آقای استاد محمدعلی معماریان کاشانی خلف مرحمت‌پناه [آقا؟] محمدصادق فی نهم شهر رمضان من شهر سنه ۱۳۵۰». در حاشیه دو بیت شعر درباره مرگ آمده که برخلاف معمول از پایین سمت چپ شروع شده است:

خیام تو را چه وارد قبر کنند	از پرس نکیرین کجا صبر کنند
کی از کرمش گذارد آقام علی	کآن‌جا دو نفر بیک نفر جبر کنند

گرچه به رغم آمدن نام خیام، روشن است که این شعر از وی نیست، اما معنای شعر این است که کرم علی بن ابی طالب نمی‌گذارد نکیر و منکر، متوفا را مجبور به پاسخ‌گویی کنند. سنگ قبر عباس پسر علی مریم کمی بزرگ‌تر از سنگ قبر پدر است و در کتیبه آن بعد از بیت شعری نام متوفا و تاریخ وفات بدین ترتیب آمده است: «آرامگاه آقای استادعباس معماریان، معماریان چو جام الست از جهان گرفت/ مأوا ز فعل خویش بیاغ جنان گرفت. وفات یافت مرحمت‌مآب آقای استادعباس معماریان فرزند ارجمند آقای محمدعلی معماریان کاشانی فی یوم بیست و هفتم شهر رمضان سنہ ۱۳۷۱ مطابق اول تیرماه سنہ ۱۳۳۱».

تصویر ۱۲: سنگ قبر محمدعلی معماریان (علی مریم) در قبرستان فیض کاشان با تاریخ ۱۳۵۰ قمری

سال تولد فرزندان استادعباس مریم نشان می‌دهد که در کودکی پدر خود را از دست داده‌اند، یعنی استادعباس احتمالاً عمری طولانی نداشته و ۲۱ سال بعد از مرگ پدرش علی مریم از دنیا رفته است. فرزندان عباس نیز بنابر اطلاعات سنگ قبر، عمری طولانی نداشته‌اند، پسرش علی‌رضا ۷۵ و دخترش فروغ‌زمان ۶۷ سال، دختر دیگر فاطمه که از سال تولدش اطلاع نداریم بیست‌سال زودتر از خواهرش از دنیا رفته است. بنابراین به نظر می‌رسد متوسط طول عمر افراد این خانواده زیاد نیست، با این اوصاف برای رسیدن به دیدگاه منطقی و محتاطانه باید عمری طولانی برای علی مریم فرض بگیریم.

برای فهم بهتر مسئله، دوره زندگی علی مریم را با زمان ساخت تیمچه امین الدوله مقایسه می‌کنیم. ضرابی کتاب تاریخ کاشان را سال ۱۲۸۷ هجری قمری آغاز و سال ۱۲۸۸ به پایان

رسانده است. وی در اواخر کتاب در ذکر ابنیه و عمارات کاشان از تیمچه امین‌الدوله یاد کرده، می‌نویسد که آن را «دو سال قبل» یعنی در سال‌های ۱۲۸۵ و ۱۲۸۶ قمری احداث نموده است (ضرابی، ۱۳۷۷: ۴۲۶؛ قس نراقی، ۱۳۷۴: ۲۰۰). طبعاً اقدام به ساخت این بنا باید از چندسال قبل از تکمیل صورت گرفته باشد، لاقلاً یکی دو سال قبل از سال ۱۲۸۵ هجری. از طرفی علی مریم در سال ۱۳۵۰ قمری یعنی ۶۵ سال بعد از ساخت تیمچه امین‌الدوله از دنیا رفته است. از تاریخ تولد علی مریم اطلاع دقیقی نداریم، اما حلی و موسی‌نژاد بر اساس تحقیقات شفاهی از نواده علی مریم، تولد وی را ۱۲۶۵ هجری قمری قید کرده‌اند. حسین پرتو بیضایی نیز (وفات ۱۳۴۸ شمسی) در ذکر معماران کاشان اشاره‌ای به دیدارش با علی مریم می‌کند که در حدود هشتادسالگی وی روی داده، گرچه تاریخ این دیدار را ذکر نمی‌کند. استاد اصغر تسلط (۱۳۱۰-۱۴۰۴) معمار کاشانی که مدعی است موقع مرگ علی مریم، کودک بوده و زمان مرگ وی را به خاطر دارد، سن وی را موقع مرگ حدود هشتاد سال می‌داند (تسلط، ۱۴۰۳). از جمع‌بندی موارد ذکرشده می‌توان دریافت که علی مریم احتمالاً حدود ۸۰ تا ۸۵ سال عمر کرده است.

به‌هرروی در این صورت وی هنگام شروع ساخت تیمچه امین‌الدوله حدود ۱۵ سال سن داشته است. حتی اگر فرض کنیم علی مریم حدود ۹۰ سال عمر کرده است، وی موقع ساخت تیمچه بیست‌وچندساله بوده است و به نظر نمی‌رسد بنایی که از نظر ضرابی در ایران بی‌نظیر بوده و «استادان چرب‌دست سمنارنشان یک سقفی روی آن زده‌اند که عقل ناظران حیران است»، کار علی مریمی باشد که نوجوانی بیش نبوده و در بهترین حالت حدود بیست‌وچند سال سن داشته است.

چگونگی تجمیع دیدگاه‌ها (نسبت واقعی علی مریم و تیمچه امین‌الدوله)

پیش‌تر ذکر شد که علی مریم در خوش‌بینانه‌ترین دیدگاه در موقع ساخت تیمچه امین‌الدوله حدود پانزده تا بیست‌وپنج سال داشته است، از طرفی تنها امینیان مدعی است که شعری درباره وی در داخل بنا پیدا کرده که علی مریم را معماری زبردست معرفی کرده است، حتی در صورت پذیرش درستی این گزارش، وجود چنین شعری داخل یکی از حجرات تیمچه امین‌الدوله، باز هم بر این دلالت نمی‌کند که وی معمار این بنا بوده است، بلکه فقط می‌تواند مؤید این نکته باشد که وی در این بنا رفت‌وآمد داشته و احیاناً تعمیراتی در آن انجام داده است. اما پرتو بیضایی که خود علی مریم را دیده می‌نویسد: «و او کسی است که زیر دست معمار بنای کاروان‌سرای

امین الدوله کار کرده و در ساختمان این بنای عالی شرکت داشته. وی اضافه می‌کند «چندین سال است وفات یافته و بنده او را در سن تقریباً هشتادسالگی دیده بودم» (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۷). از نوشته کوتاه بیضایی برداشت می‌شود که احتمالاً علی مریم مدعی بوده که زیردست معمار بنای امین الدوله کار می‌کرده است. شاید این گفته را خود بیضایی از زبان علی مریم شنیده باشد، چون اشاره به دیدار با وی می‌کند. بنابراین اگر علی مریم را کارگر جوان یا شاگرد بنایی بدانیم که در تیمچه امین الدوله کار می‌کرده، و البته بعدها معمار شده است، با عمر هشتاد تا نود ساله احتمالی وی تعارضی ندارد، گرچه نمی‌شود به صرف استناد به این گزارش کوتاه به این قطعیت رسید که وی حتی شاگرد بنای تیمچه بوده، اما می‌توان به درکی از علت طرح شایعه ساخت تیمچه امین الدوله به دست وی رسید.

امکان بررسی گمان‌هایی دیگر درباره معمار تیمچه امین الدوله

با این اوصاف حلی معمار بر آن است که بر اساس مصاحبه‌هایی که با معماران مشهور و کهن سال کاشانی انجام داده، معمار اصلی یا سازنده تیمچه امین الدوله نه علی مریم بلکه رمضان علی توپچی بوده است (حلی، ۱۴۰۴). از توپچی و کارهای وی اطلاعات مستندی در دست نیست، جز این که وی را پدر استاد جعفر معمار می‌دانند. همو که ساخت در مدرسه سپهسالار تهران مشارکت کرده و آثاری از جمله هفت کاسه باشکوه سقف هشتی دالان ورودی زنانه آن مدرسه، سردر موزه ملی ایران و کاخ شهوند سعدآباد (برای رضاشاه پهلوی) را ساخته است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۹). حلی که با جواد شفاهی نجار سستی و همکارش استاد اصغر شعرفاف، پسر محمد شعرفاف معمار که شاگرد استاد جعفر کاشی پسر رمضان علی توپچی است، گفت‌وگوهایی داشته، می‌گوید این مسئله که تیمچه امین الدوله را رمضان علی توپچی ساخته برای آنان امری مسلم و پذیرفته شده بود (حلی، ۱۴۰۰). با این اوصاف هنوز دلیل قاطعی مبنی بر این که معمار این اثر باشکوه استاد رمضان علی پدر استاد جعفر بوده نیز در دست نیست، اما این انتساب، بر خلاف انتساب علی مریم، نمی‌تواند به کلی منتفی باشد و ممکن است در آینده شواهد اطمینان‌بخشی در این باره به دست بیاید.

جمع‌بندی

به‌عنوان جمع‌بندی باید گفت که ۱. ادعای مطرح‌شده مبنی بر ساخت این بنا به دست علی مریم توسط خبرگان این حوزه رد شده و حتی طرح‌کننده این دیدگاه نیز رای خود را پس گرفته است. ۲. هیچ منبع موثقی طرح و تایید نکرده که علی مریم معمار این تیمچه بوده است. ۳. آثار منسوب به علی مریم نیز بناهایی معمولی است و به‌هیچ‌وجه قابل‌مقایسه با معماری شاه‌کارانه تیمچه امین‌الدوله نیست. ۴. به لحاظ تاریخی امکان این که علی مریم در سنی باشد که ساخت این بنا را به وی واگذار کنند بسیار ضعیف است. ۶. این موارد کم‌وبیش درباره ساخت خانه‌های تاریخی و مشهور کاشان نیز صدق می‌کند و به همان دلایل ذکرشده، علی مریم را نمی‌توان سازنده این خانه‌ها دانست. ۷. با این اوصاف ممکن است علی مریم در دوره نوجوانی یا جوانی چنان‌که بیضایی نوشته است پیش دست سازنده این بنا شاگردی کرده و یا احیاناً در مرمت‌های بعدی بنا شرکت کرده باشد. ۸. ادعای دیگر مبنی بر این که معمار این تیمچه رمضان‌علی توپچی است، منتفی نیست، اما محتاج بررسی در صورت وجود اسناد و قراین تاریخی است.

سپاس‌گزاری

در پایان ضمن تشکر از جناب دکتر حمیدرضا جیحانی بابت پیشنهادهایش برای بهتر شدن این مقاله، از جناب دکتر جواد قاضی شهرباف بابت نقدهای صریح به نسخه ابتدایی این مقاله و ارائه پیشنهادهای ارزنده که به بهتر شدن مقاله کمک کرد، سپاس‌گزار هستم. هم‌چنین قدردان جناب سیف‌الله امینیان و جناب استاد اکبر حلی هستم، برای فرصت گفت‌وگویی که در اختیار نگارنده گذاشتند. از جناب علی‌اصغر شاطری که به درخواست این‌جانب مصاحبه‌ای با مرحوم علی‌اصغر تسلط انجام دادند سپاس‌گزارم.

پی‌نوشت

۱. اصطلاحی که مکرر استاد تسلط درباره این موضوع به کار می‌برد این است که «علی مریم تیمچه امین‌الدوله بساز نبود».

منابع

امینیان، سیف‌الله (۱۳۷۵). استاد علی مریم معمار کاشانی، /ثر، ۱۷ (۲۸)، ۶-۱۸.
امینیان، سیف‌الله (۱۴۰۴). گفت‌وگوی شخصی با نگارنده، کاشان: اتاق بازرگانی کاشان (۱۴۰۴/۹/۱۰).

بهشتی، محمد؛ قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۸). فرهنگ‌نامه معماری ایران در مراجع فارسی (ج ۱)، تهران: فرهنگستان هنر.

تسلط، علی‌اصغر (۱۴۰۳). گفت‌وگوی شخصی با علی‌اصغر شاطری، کاشان: مسجد صادقیه در خیابان محتشم. ۱۳۱۰، مصاحبه ۱۴۰۳/۱۰/۱۵.

بیضایی، حسین (۱۴۰۰). کاشانه دانش، تصحیح حسن عاطفی و افشین عاطفی، کاشان: ارمغان ادب.

جمالی، محمد (۱۳۹۲). «وقف‌نامه مسجد و مدرسه آقابزرگ»، هم‌نوا با قدسیان (ویژه‌نامه نخستین همایش علامه آخوند ملامحمد کاشانی)، کاشان: هم‌گام با هستی. ص ۲۳۱-۲۳۹.

جیحانی، حمیدرضا؛ صفیان، یاسمن (۱۴۰۵)، «بازتعریف محدوده قیصریه در بازار کاشان و شکل‌گیری یک مرکز جدید شهری در نیمه دوم دوره قاجاریه»، مطالعات معماری ایران، در آستانه چاپ.

جیحانی، حمیدرضا؛ مشهدی نوش‌آبادی، محمد؛ فرهادی‌وند، آمنه؛ قلندری، زهرا (۱۳۹۸). «زیارتگاه گلچغانه کاشان؛ مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر تحول تاریخی آن»، کاشان‌شناسی، پیاپی ۲۲، ص ۸۱-۱۱۴.

حلی، اکبر (۱۳۹۸). گفت‌وگوی شخصی با نگارنده، کاشان: تپه سیلک (۱۳۹۸/۸/۱۷).

حلی، اکبر (۱۴۰۴). گفت‌وگوی شخصی با نگارنده، کاشان: خانه تاج (۱۴۰۴/۹/۱۰).

خاوری کوزه‌کنانی، معصوم (۱۴۰۳). دیوان، تصحیح نرجس سپهرنژاد، کاشان: اما. حلی، اکبر و موسی‌نژاد، فاطمه (۱۴۰۰). سایت «خانه هنرمندان

کاشان» <http://kashanart.com/post/fa/2308> تاریخ بازدید ۱۴۰۴/۸/۳۰.

حاج‌قاسمی، کامبیز؛ قیومی بیدهندی، مهرداد؛ سلیمانی، فخرالدین (۱۳۸۳). گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، جلد ده (بناهای بازار، قسمت دوم)، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات معماری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.

حیدری سورشجانی، رسول؛ سلیمی، زهرا (۱۳۹۳). تیمچه امین‌الدوله و بررسی میزان مطلوبیت کالبدی‌کارکردی آن در بازار سنتی کاشان، کاشان‌شناسی، شماره ۷ (پیاپی ۱۳)، ص ۳-۳۱.

دیولافوا، ژان (۱۳۷۱). ایران، کلبه و شوش، ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.

سپهر، عبدالحسین (۱۳۷۸). مختصر جغرافیای کاشان، تصحیح افشین عاطفی، کاشان: مرسل.

ساطع، محمود (۱۳۸۹). کاشان در گذر سیاحان و ایران‌شناسان، کاشان: دعوت.

شاطری، علی اصغر (۱۴۰۰). *مزارات کاشان* (جلد اول)، کاشان: مجمع متوسلین به آل محمد.
 ضرابی، عبدالرحیم (۱۳۷۷). *تاریخ کاشان*، تهران: امیرکبیر.
 گزارش ثبتی تیمچه امین‌الدوله (۱۳۵۲). سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
 مدنی کاشانی، عبدالرسول (۱۳۷۸). *تاریخ اشرار کاشان*، به اهتمام حسین‌علی پورمدنی، کاشان: مرسل.
 نراقی، حسن (۱۳۷۴). *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

References

- Aminian, S. (1996). Master Ali Maryam, the architect of Kashan. *Asar*, 17(28), 6–18. [In Persian].
- Aminian, S. (2025). Personal interview with the author. Kashan: Kashan Chamber of Commerce, (1 December 2025). [In Persian].
- Beheshti, M, & Gheyumi Bidehendi, M. (2009). *Encyclopedia of Iranian Architecture in Persian References (Vol. 1)*. Tehran: Art Academy of Iran [In Persian].
- Tasallot, A.A. (2024). Personal interview with Ali-Asghar Shateri. Kashan: Sadeghieh Mosque, Mohtasham Street, (5 January 2025) [In Persian].
- Beyzaei, H. (2021). *Kashaneh-ye Danesh*. Edited by Hassan Atefi and Afshin Atefi. Kashan: Armaghan-e Adab [In Persian].
- Dieulafoy, J. (1887). *La Perse, la Chaldée et la Susiane : Relation de Voyage*. Paris : Librairie Hachette et Cie.
- Jamali, M. (2013). The Endowment deed of Agha Bozorg Mosque and School. In *Ham-Navā ba Qodsiyān* (Proceedings of the First Conference on Allameh Akhound Molla Mohammad Kashani), pp. 231–239. Kashan: Ham-Gam ba Hasti.
- Jeyhani, H, & Safian, Y. (2026). Redefining the Qeysarieh precinct in the Kashan Bazaar and the formation of a new urban center in the second half of the Qajar period. *Iranian Architecture Studies*. Forthcoming. [In Persian].
- Jeyhani, Hamidreza, Mashhadi Nushabadi, Mohammad, Farhadivand, Ameneh, & Ghalandari, Z. (2019). Golchoghaneh shrine of Kashan: A study of its architectural characteristics and historical development. *Kashan Studies*, (22), 81–114. [In Persian].
- Helli, A. (2019). Personal interview with the author. *Kashan: Sialk Hill* (8 November 2019) [In Persian].
- Helli, A. (2025). Personal interview with the author. *Kashan: Taj House* (1 December 2025) [In Persian].
- Khavari Kouzehkanani, M. (2024). *Divan*. Edited by Narjes Sepehrnezhad. Kashan: Amma [In Persian].
- Helli, A, & Mousanejad, F. (2021). *Kashan Artists House Website*. <http://kashanart.com/post/fa/2308> (Accessed: 21 November 2025) [In Persian].
- Hajghasemi, Kambiz, Gheyumi Bidehendi, Mehrdad, & Soleimani, Fakhr al-Din. (2004). *Treasury of Islamic Iranian Architectural Heritage, Vol. 10: Bazaar*

- Buildings, Part II*. Tehran: Documentation and Architectural Research Center, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University. [In Persian].
- Heidari Soureshjani, R, & Salimi, Z. (2014). Amin al-Dowleh Timcheh and an evaluation of its physical and functional quality in the traditional Bazaar of Kashan. *Kashan Studies*, 7(13), 3–31. [In Persian].
- Dieulafoy, J. (1992). *Persia, Chaldea and Susiana*. Translated by Ali Mohammad Farahvashi. Tehran: University of Tehran Press.
- Sepehr, A. (1999). *A Concise Geography of Kashan*. Edited by Afshin Atefi. Kashan: Morsal. [In Persian].
- Sate', M. (2010). *Kashan Through the Eyes of Travelers and Iranologists*. Kashan: Davat. [In Persian].
- Shateri, A.A. (2021). *Shrines of Kashan* (Vol. 1). Kashan: Majma'-e Motavasselin be Al-e Mohammad. [In Persian].
- Zarrabi, A. (1998). *History of Kashan*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Registration Report of Amin al-Dowleh Timcheh. (1973). National Organization for the Protection of Ancient Monuments of Iran. [In Persian].
- Madani Kashani, A. (1999). *History of the Outlaws of Kashan*. Edited by Hossein-Ali Pourmadani. Kashan: Morsal. [In Persian].
- Naraghi, H. (1995). *Historical Monuments of Kashan and Natanz Counties*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries. [In Persian].

Typology of Traditional Houses in the Historical Districts of Kashan (A Case Study of the Farshchi House in Panjeh-Shah Neighborhood)

Parnian Gholipour

Master of Architecture, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan, Kashan, Iran. Email: parnian24.arch@gmail.com

Hamidreza Farshchi

Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan, Kashan, Iran. (Corresponding Author) Email: farshchi46@kashanu.ac.ir

Mahdis Madihian

Bachelor of Architecture, Faculty of Architecture, Islamic Azad University of Kashan, Kashan, Iran. Email: mahdis24.madihian@gmail.com

Received: 23/04/2025

Accepted: 25/08/2025

Abstract

In the architecture of central Iran, the house consists of various components, one of the most important of which is the courtyard. The courtyard is situated beyond the entrance according to a defined spatial hierarchy and plays an important role in the spatial organization of the building. Most houses located in the historic city of Kashan have one, two, or several central courtyards which, according to existing studies, were formed with appropriate compositions in harmony with environmental and climatic conditions in order to achieve comfortable living conditions, and they play a particular role in organizing the spaces surrounding them. This study introduces the historical Farshchi House in the old Panj-e Shah neighborhood, which was surveyed for the first time, and, in order to identify its physical characteristics, examines and compares its architectural structure with that of three other types of historical houses in Kashan. Using a descriptive-historical method, aerial photographs, field surveys of the existing conditions, and information obtained from knowledgeable individuals and the owners of the Farshchi House were examined in an effort to reconstruct and draw the original plan of the house during the Qajar period and compare its spatial organization with that of contemporary houses from the same period. The findings indicated that there were differences between the arrangement of building masses around the courtyard and the placement of the pool in this house and those of the other houses examined. In this way, a particular form of design, which appears in the shape of a cane, can be identified for the surrounding space, while the pool has been positioned among the courtyard garden beds closer to the southern side of the building. Consequently, in terms of the composition and organization of its spaces, this house can be considered one of the distinctive houses of Kashan.

Keywords: traditional houses, central courtyard, proportions, Panj-e Shah neighborhood, Kashan

Extended Abstract

Introduction

The historical houses of Kashan are among the most valuable examples of Iranian residential architecture in hot-arid climates. They have been developed based on fundamental principles such as introversion, the central courtyard, coherent spatial organization, and adaptation to climatic conditions. In these houses, the courtyard serves not only as a functional open space but also as the organizing core of the dwelling, providing natural daylight, ventilation, privacy, and spatial connectivity among different parts of the building.

Although the historical houses of Kashan have been examined in numerous studies, most have focused on a few well-known residences and many insufficiently documented and analyzed the other valuable yet less-recognized houses. The Farshchi Historical House—located in the historical neighborhood in Panjeh-Shah, Kashan—is one of them. To date, no comprehensive study has investigated the architectural characteristics or position of this house within the typology of Kashan's traditional houses. This study aims not only to document the house but also to reconstruct its original architectural configuration, to analyze its physical and spatial characteristics, and finally to determine its place among the houses in the same period. It addresses the question of whether the Farshchi House follows the conventional single-courtyard typology of Kashan's traditional houses or it exhibits distinctive architectural features that justify its classification as a unique residential type.

Materials and Methods

This study is descriptive–analytical in nature, adopting a historical research approach. The data of this study were collected through the examination of historical sources, an analysis of archival documents and of aerial photographs, field surveys, the preparation of architectural drawings, photography, sketching, and direct observation. Semi-structured interviews were conducted with the property owners, long-term residents, specialists in historic urban fabrics, and other knowledgeable individuals to identify the building's original conditions and to trace its physical transformations. The interview findings were subsequently cross-checked with documentary and historical evidence to enhance the reliability of the findings.

Following the documentation process and the reconstruction of the original floor plan, the architectural characteristics of the house were analyzed, including its spatial organization, courtyard layout, access pattern, orientation of spaces, the location of the courtyard pond, the ratio of built to open space, massing composition, and the arrangement of the principal spaces. These characteristics were, then, comparatively analyzed against several traditional Qajar-period houses, including the Atarha, Modarresian, Bani-Kazemi, Moghadam, and Mohseni-Arasteh houses, in order to identify both their common features and their distinctive architectural characteristics.

Results

The findings of this study indicated that the Farshchi Historic House preserved the fundamental principles of Kashan's traditional residential architecture while exhibiting distinctive spatial and physical characteristics. The reconstruction of the building's original configuration demonstrated that the house's primary architectural structure, despite alterations caused by the construction of a new street and the

destruction of part of the surrounding urban fabric, remains sufficiently intact for analysis and interpretation.

The most distinctive feature of the house is its entrance sequence. Unlike the conventional layout of traditional Kashan houses, the entrance portal is followed by a narrow open-air passage enclosed by high walls, which leads to a vestibule-like transitional space and finally to the central courtyard. While maintaining visual privacy, this arrangement presented an alternative interpretation of the hierarchical spatial sequence characteristic of traditional Iranian houses.

The spatial analysis, furthermore, revealed that the building masses were primarily concentrated along the southern and western sides of the courtyard, whereas the northern side lacked a major building mass. This contrasted with the typical layout of contemporary Kashan houses, where buildings usually occupy three or four sides of the courtyard. As a result, the Farshchi House contains a larger proportion of open space, creating a distinct spatial character. In addition, unlike the conventional arrangement, the courtyard pool is positioned near the southern side rather than at the geometric center of the courtyard, establishing new functional relationships among the surrounding spaces.

The geometric analysis of the plan also showed that, in addition to the principal longitudinal axis, the house incorporates two independent transverse axes. This configuration creates a distinctive composition of open and enclosed spaces, producing a layout comparable to a "cane-shaped" plan, a feature not identified in the comparative case studies. Furthermore, the analysis of the ratio of built area to open space indicated that the proportion of open space, unlike most historic houses in Kashan, exceeded that of the built area. This characteristic enhances daylight penetration, natural ventilation, environmental quality, and the overall spatial legibility of the house.

Conclusion

The findings of this study indicate that the Farshchi Historic House follows the fundamental principles of Kashan's introverted residential architecture, although its spatial organization, massing composition, arrangement of geometric axes, placement of the central pool, and the proportion of open to built spaces distinguish it from the conventional pattern of late Qajar single-courtyard houses. These findings suggest that the typological classification of Kashan's historical houses should not rely solely on the number of courtyards or the general spatial configuration. Instead, a greater emphasis should be placed on the criteria such as geometric order, spatial hierarchy, massing arrangement, the ratio of solid to void, and the functional relationships among architectural components.

The principal contribution of this research lies in documenting and introducing one of Kashan's less-known historical houses, reconstructing its original configuration based on field evidence and historical documents and clarifying its typological characteristics through a comparative analysis with contemporary houses of the same period. Beyond enriching the existing knowledge of Kashan's traditional residential architecture, the findings provide a valuable foundation for the conservation, restoration, and adaptive reuse of historic houses, while offering a methodological framework for similar studies in other historical cities across Iran.

دو فصل نامه علمی کاشان شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۴
دوره ۱۸، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، صفحات: ۱۰۰-۱۳۰
مقاله علمی پژوهشی

گونه شناسی خانه های سنتی محلات تاریخی کاشان (مورد مطالعاتی: خانه فرشچی در محله پنجه شاه)

پرنیان قلی پور *

حمیدرضا فرشچی **

مهديس مديحيان ***

چکیده

در معماری مرکز ایران، خانه از اجزای گوناگونی تشکیل شده است که از مهم ترین آن ها می توان به حیاط اشاره کرد. حیاط با سلسله مراتبی مشخص پس از ورودی خانه قرار گرفته و نقش مهمی در سازمان دهی فضایی بنا ایفا می کند. اکثر خانه های واقع شده در شهر تاریخی کاشان دارای یک، دو یا چند حیاط مرکزی هستند که بر اساس مطالعات انجام شده، به منظور دستیابی به شرایط آسایش، با ترکیب بندی متناسب و هماهنگ با شرایط محیطی و اقلیمی شکل گرفته اند و نقش ویژه ای در سازمان دهی فضاهای اطراف خود دارند. در این پژوهش ضمن معرفی خانه تاریخی فرشچی در محله قدیمی پنجه شاه، که برای اولین بار مورد برداشت قرار گرفته است، به منظور شناسایی کالبدی آن نیز با ساختار معماری سه گونه خانه تاریخی دیگر در کاشان مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است. در این پژوهش با روشی توصیفی تاریخی، با بررسی تصاویر هوایی و برداشت های میدانی وضع موجود و همچنین کسب آگاهی از مطلعان و مالکان خانه فرشچی، تلاش گردید طرح اولیه این خانه در دوره قاجار بازایی و ترسیم شده، سامان دهی فضایی آن با خانه های هم دوره خود مقایسه شود. در پایان این نتیجه حاصل شد که طراحی توده گذاری در اطراف حیاط و جانمایی حوض در این خانه با سایر خانه های مقایسه شده تفاوت هایی دیده می شود و از این طریق می توان به فرم خاصی از طراحی فضای پیرامونی پی برد که به شکل عصایی نمایان شده است و جانمایی حوض از میان باغچه های حیاط به جبهه جنوبی ساختمان نزدیک شده است. در نتیجه به لحاظ ترکیب سازمان دهی فضایی، می توان این خانه را در زمره خانه های خاص کاشان به حساب آورد.

کلیدواژه ها: خانه های سنتی، حیاط مرکزی، تناسبات، محله پنجه شاه، کاشان.

* کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. parnian24.arch@gmail.com

** استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. (نویسنده مسئول) farshchi46@kashanu.ac.ir

*** کارشناسی معماری، دانشکده معماری، دانشگاه آزاد اسلامی کاشان، کاشان، ایران. mahdis24.madihian@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳

خانه‌های تاریخی کاشان به لحاظ نوع معماری و تنوع سامان‌دهی فضایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. شناسایی و برداشت نقشه‌های خانه‌های تاریخی، علاوه بر ایجاد بستر حفظ این آثار، می‌تواند راه‌گشای شناخت هویت فرهنگی و گونه‌های مختلف معماری ایرانی باشد. معماری و بناهای تاریخی موجود در این شهر بیش‌تر به دوره قاجار و بعد از زلزله ۱۱۹۲ ه‍.ق مربوط است؛ این زلزله مهیب بسیاری از بناهای شهر را ویران کرد، از این‌رو بیش‌تر آثار موجود یا پس از این حادثه احداث شده‌اند یا بناهای تخریب‌شده‌ای هستند که بازسازی شده‌اند. (نراقی، ۱۳۸۲: ۹). خانه‌های سنتی کاشان از نظر معماری و ترکیب‌بندی فضایی دارای اشکال و گونه‌های متفاوتی است. این مقاله ضمن بررسی و شناخت الگوهای سامان‌دهی خانه‌های تاریخی در کاشان، برداشت و مستندسازی یک خانه تاریخی مطالعه‌نشده را نیز پیش چشم دارد: خانه تاریخی حاج آقا حسین فرشچی، از تجار به‌نام فرش، در محله پنجه‌شاه کاشان. در این پژوهش خانه مذکور برای نخستین بار مورد برداشت میدانی قرار می‌گیرد و مستندسازی می‌شود. از جهتی برای این‌که شناخت مناسبی از خانه فرشچی و سامان‌دهی فضایی آن فراهم گردد، از طریق مقایسه این خانه با چند خانه منتخب دیگر در این شهر و در همان دوره زمانی به لحاظ ترکیب‌بندی مورد بررسی قرار گرفت.

پیرنیا، با تبیین اصل درون‌گرایی، حیاط را مرکز تعادل میان توده و فضا دانسته، آن را عامل اصلی شکل‌گیری نظم فضایی در معماری مسکونی سنتی معرفی می‌کند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۵۴). از این دیدگاه خانه‌های تاریخی کاشان به لحاظ ترکیب‌بندی و فضای پر و خالی، به سه دسته عمده قابل تقسیم است: ۱- خانه‌های یک‌حیاطه؛ ۲- خانه‌هایی به صورت حیاطی بیرونی و اندرونی؛ ۳- حیاط‌های خانه‌های مجموعه‌ای و فامیلی (فرخیار، ۱۳۹۰: ۷۵).

بر این اساس پژوهش حاضر با فرض این‌که حیاط نقش بنیادی در ترکیب‌بندی فضاها در خانه‌های تاریخی کاشان دارد، سامان‌دهی فضایی خانه فرشچی را با خانه‌های مشابه دیگر مورد بررسی و مقایسه قرار داده است. به عبارتی موضوع این پژوهش در گام نخست برداشت طرح معماری و مستندسازی خانه فرشچی به‌عنوان بنایی شناخته‌نشده است و در گام دوم بررسی و مقایسه شکل سامان‌دهی فضایی این خانه با خانه‌های تک‌حیاطه منتخب دیگر.

پیشینه

خانه‌های تاریخی کاشان، به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های معماری مسکونی ایران، همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه معماری سنتی قرار داشته‌اند. بسیاری از این تحقیقات به بررسی فضایی و نقش حیاط مرکزی در استقرار فضایی پیرامونی اختصاص دارد.

پیرنیا در آثار خود، با تأکید بر اصل درون‌گرایی معماری فلات مرکزی ایران، حیاط را مرکز ثقل سازمان‌دهی فضایی خانه می‌داند، فضایی که توده ساختمانی پیرامون آن بر این اساس شکل می‌گیرد و ارتباط برقرار می‌کند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۵۴). از این منظر فضای باز حیاط نه یک فضای باقیمانده بلکه عنصری فعال در ترکیب‌بندی فضایی است.

معماریان نیز در کتاب *خانه ایرانی*، با بررسی الگوهای سامان‌دهی فضایی خانه‌های سنتی، نشان می‌دهد فضاهای بسته و نیمه‌باز همواره در ارتباط با حیاط مرکزی تعریف می‌شوند و این فضا نقش هسته اصلی هندسی، ادراکی و عملکردی پلان را ایفا می‌کند (معماریان، ۱۳۸۷).

سعادت‌ی‌وقار و همکاران در مطالعات خود با واکاوی گونه‌های شکلی مسکن در خانه‌های سنتی کاشان به وجود رابطه‌ای منظم میان ابعاد و تعداد حیاط، جای‌گذاری ایوان و ارتفاع جداره‌ها اشاره دارند و نشان می‌دهند ترکیب فضاهای خانه‌های تاریخی فوق تابع نظامی هندسی و هماهنگ با اقلیم منطقه است (سعادت‌ی‌وقار، ۱۳۹۸: ۱۸۰-۱۷۳).

مقاله «الگوها و اصول کالبدی خانه‌های سنتی کاشان» با بررسی شکلی به تبیین زبان ترکیب‌بندی خانه‌های تاریخی کاشان می‌پردازد و ضمن برشمردن الگوهای زیستی و عملکردی فضاها حیاط را یکی از عناصر اصلی سامان‌دهی خانه‌های سنتی کاشان و مرتبط با بافت شهری تاریخی موجود در آن می‌شناسد (فرناده، ۱۴۰۰: ۱۰۱-۸۷).

در تحقیق دیگر، نظام‌های معماری به‌کارگرفته‌شده در طراحی ده نمونه از خانه‌های تاریخی کاشان بررسی و ارتباط حیاط و فضاهای پیرامونی با روش نظام هندسی بیان می‌شوند (فرشچی و مجیدی، ۱۴۰۰: ۱۱۲-۹۵).

هم‌چنین مقاله‌ای دیگر با روش دستور زبان شکلی، نوزده خانه تاریخی کاشان را بررسی و به بیان دستوری الگوها هندسی و جبری آن‌ها می‌پردازد (حسینی و بمانیان، ۱۴۰۱: ۲۰-۱).

در باب محلات تاریخی کاشان، وارثی در مقاله‌ای به علل پیدایش و شکل‌گیری کاشان و مهم‌ترین عناصر مرکز محلات اشاره کرده است (وارثی، ۱۳۸۵: ۱۵۵-۱۲۷). جیحانی نیز در مقاله‌ای به تحولات ایجادشده در مرکز محله پنجه‌شاه به ترکیب و خصوصیات وضعیت اصیل این مرکز محله تاریخی و به مسیر تغییر و تحول عناصر موجود در این محله و ارتباط و نقش آن‌ها در ساختار فضای شهر تاریخی اشاره کرده است (جیحانی، ۱۳۹۹: ۳-۳۸).

هم‌چنین مقاله‌ای دیگر در باب محلات کاشان به تحلیل وضع موجود بافت تاریخی پنجه‌شاه و چالش‌های آن پرداخته، برنامه‌هایی را به‌عنوان چارچوب احیا و طراحی میان‌افزا در بافت مطرح کرده‌است (فرشچی و اویسی، ۱۴۰۰: ۹۴-۷۷).

پژوهش‌های دیگری نیز بررسی تأثیر مستقیم پارامترهای بسیار مهمی از قبیل: پیکربندی فضای معماری به رابطه فرم و عملکرد پرداخته، انعطاف عملکرد در فضا را تابعی از شکل و شیوه انتظام فضاها در کنار هم می‌داند (Hillier, 2007). هم‌چنین در مطالعاتی به تأثیر شکل، چیدمان و تناسبات حیاط مرکزی بر عملکرد و تأمین نور فضاهای مجاور آن پرداخته‌اند (Aizlewood & et. al., 1997: 584-571).

در این راستا تحقیقی در دیگر نقش حیاط و سامان‌دهی فضا در خانه‌های کاشان و ارتباط آن با دریافت نور طبیعی در قسمت‌های مختلف خانه مورد بررسی قرار گرفته است (آزادفر و همکاران، ۱۴۰۰: ۹۵-۷۷).

بنابراین شکل و سامان‌دهی فضا یکی از مقوله‌های مهم و تأثیرگذار در معماری است که بررسی آن می‌تواند به شناخت نوع معماری و عملکرد آن کمک کند. در باب خانه فرشچی، واقع در بافت تاریخی محله پنجه‌شاه، تاکنون مطالعه‌ای صورت نگرفته و در کتاب‌های تاریخی و معماری از آن یاد نشده است. در نتیجه این بنای تاریخی هیچ پیشینه پژوهشی ندارد و در این مطالعه، ضمن برداشت و تهیه نقشه‌های این خانه، الگوی سامان‌دهی فضایی آن در ارتباط با حیاط مورد بررسی قرار می‌گیرد.

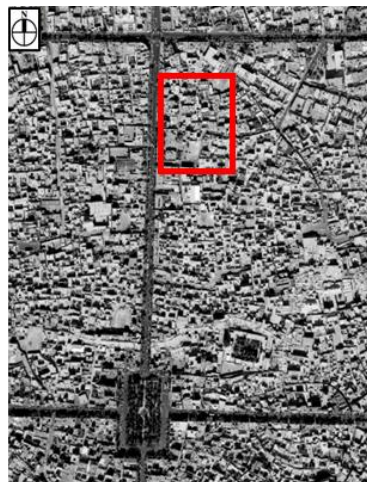

روش تحقیق

در پژوهش حاضر، با توجه به هدف شناخت معماری تاریخی کاشان، به برداشت پلان نقشه‌ها و بررسی نظام‌های معماری خانه‌های فرشچی پرداخته، تفاوت ساختار هندسه فضایی حیاط این خانه و خانه‌های هم‌دوره آن را در این شهر بیان کرده‌ایم. قلمرو مکان اصلی پژوهش محله پنجه‌شاه و تمرکز بر معماری خانه‌های فرشچی، از بناهای تاریخی این محله در کاشان است. این تحقیق از نوع توصیفی و تحلیلی تاریخی است؛ بدین‌منظور داده‌های پژوهش با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی و شناخت محله پنجه‌شاه، مشاهده‌های میدانی، عکس‌ها، فیلم‌ها، نقشه‌های هوایی و اسناد تاریخی گردآوری شد. هم‌چنین پرسش‌های مرتبط با تحقیق در قالب مصاحبه و گفت‌وگو با دو گروه متخصصان معماری و مالکان خانه مطرح شد و اطلاعات حاصل ثبت و ضبط گردید. در ادامه با مستندنگاری و تحقیقات میدانی، برداشت عکس، کروکی و تهیه نقشه از خانه‌های تاریخی فرشچی انجام شد، سپس برای شناخت بیش‌تر گونه معماری و الگوی سامان‌دهی فضایی، این خانه با چند خانه انتخابی دیگر در همان دوره زمانی (قاجار) در بافت‌های تاریخی کاشان مورد مقایسه قرار گرفت.

نگاهی به محله پنجه‌شاه

لازمه شناخت معماری هر منطقه، شناخت موقعیت منطقه‌ای آن است. شهر کاشان، به دلیل داشتن آب‌وهوای کویری، بافت تاریخی متراکم با بناهای اغلب درون‌گرا و خانه‌های مسکونی با حیاط مرکزی و گود دارد. محله‌های این شهر غالباً حول یک‌سری بناهای مورد استفاده عموم مردم شکل می‌گرفته‌اند. از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین محله‌ها یا گذرهای شهر کاشان می‌توان به محله محتشم، درب‌باغ، سلطان‌امیراحمد، میدان کهنه، گذر باباولی، دروازه‌اصفهان و پنجه‌شاه اشاره کرد. محله پنجه‌شاه از جمله محلات تاریخی کاشان است که مرکز محله آن در سال ۱۳۸۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. این محله دربردارنده ابعاد شهری و عناصری از قبیل خانه‌های مسکونی، آب‌انبار، بقعه، گذر سرپوشیده، حمام، عصارخانه، کاروان‌سرا و شعربافی بوده است که در دهه‌های اخیر، به علت احداث خیابان باباافضل، برخی این فضاها و آثار تاریخی تخریب شده و مورد بی‌توجهی قرار گرفته‌اند (تصویر ۱).

تصویر ۱. تصویر هوایی موقعیت محله پنجه‌شاه در سال ۱۳۷۸ (سازمان نقشه‌برداری ایران).

کلانتر ضرابی در کتاب *تاریخ کاشان*، زیارتگاه پنجه‌شاه را از جمله امام‌زادگان حضرت هارون‌بن موسی بن جعفر، که واجب‌التعظیم است، معرفی کرده و علت نام‌گذاری آن را به خاک سپردن دست بریده حضرت ابوالفضل (ع) در این مکان بیان کرده است. در ادامه از قنات محله پنجه‌شاه و تأمین آب منطقه یاد می‌کند (کلانتر ضرابی، ۱۳۴۱: ۴۳۰-۴۲۹). نراقی در کتاب خود به توصیف جزئیات بقعه و مناره پنجه‌شاه پرداخته است (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۲۱-۱۱۸). هم‌چنین بیرشک پنجه‌شاه را از نقاط اولیه توسعه شهر می‌داند و به اهمیت نقش کاربری مناره در دوره سلجوقی اشاره می‌کند (بیرشک، ۱۳۷۴: ۳۷۹-۳۹۹).

عناصر شاخص محله پنجه‌شاه

عناصر شاخص یک محله و بررسی تغییر و تحولات آن از اصلی‌ترین ابعاد شناختی آن محسوب می‌شود که وجود عناصر مذکور و گونه خانه‌ها نشان از تاریخی بودن محله دارد.

- بقعه

بقعه پنجه‌شاه هسته اصلی مرکز محله به حساب می‌آید که در شکل‌دهی ساختار کلی نقش به‌سزایی داشته است. هم‌چنین باید به این نکته اشاره کرد که بخش‌های متفاوت زیارتگاه در

طول دوره‌های مختلف تاریخی ساخته و به مجموعه افزوده شده‌اند. شواهد تاریخی موجود از جمله قطعه کاشی محراب و توغ‌های (عَلم) موجود در حسینیه، نشان از اهمیت این زیارتگاه در آن زمان دارد که محل برپایی آیین عزاداری محرم بوده است.

– قنات

از شاخصه‌های دیگر می‌توان به قنات وقفی میرباقر اشاره کرد. وی از صاحب‌منصبان شاه‌عباس صفوی بوده است و این قنات محلات سمت شمال کاشان من جمله محله پنجه‌شاه، محله میدان‌کهنه، کوچه تبریزی‌ها و... را مشروب می‌ساخته است (کلانتر ضرابی، ۱۳۴۱: ۹۶). و این موضوع می‌تواند یکی از دلایل گودی خانه‌های تاریخی (از جمله خانه تاریخی فرشچی) در این محله‌ها باشد.

– آب‌انبار و کاروان‌سرا

در اواخر دهه ۱۳۲۰ شمسی و هم‌زمان با احداث خیابان باباافضل، محله تاریخی پنجه‌شاه به دو بخش تقسیم و ساختار کالبدی آن دگرگون شد. در پی این مداخله، بخش غربی کاروان‌سرای پنجه‌شاه از میان رفت و قسمت‌هایی از گورستان تاریخی نیز به تدریج به فضاهای اداری و قسمتی به پارکینگ تبدیل شد. بررسی‌های میدانی، عکس‌های هوایی و تصاویر تاریخی نشان می‌دهد که آب‌انبار در محدوده کاروان‌سرا و در تراز پایین‌تر از معابر قرار داشته و از طریق راه‌پله‌ای متصل به گذر سرپوشیده پنجه‌شاه قابل دسترسی بوده است (جیحانی، ۱۳۹۹: ۲۶). این شواهد، وجود مجموعه‌ای خدماتی متشکل از کاروان‌سرا، آب‌انبار و فضاهای وابسته را در مرکز محله پنجه‌شاه تأیید می‌کند.

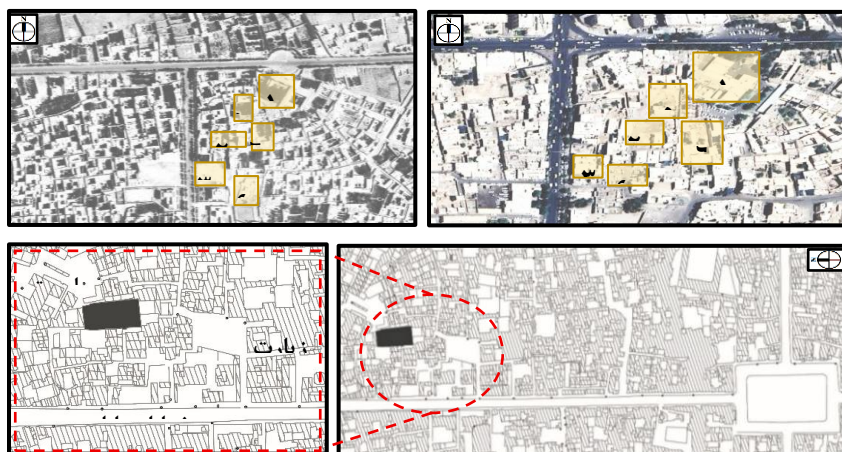
– گرمابه آقا‌شاه و کارگاه شعربافی

گرمابه آقا‌شاه در شمال زیارتگاه واقع بوده، در کنار آن کارگاه شعربافی و ورتابی قرار داشته است. این گرمابه، از نظر وسعت و فضای زیبای درونی، با حمام خان در بازار کاشان قابل مقایسه بوده که طی دوره‌های مختلف از بین رفته است و اکنون به عنوان محوطه پارکینگ از آن استفاده می‌شود (عطاری، ۱۴۰۳).

- مطالعه موردی: مستندسازی و خوانش خانه تاریخی فرشچی در محله

بازخوانی سیمای اصلی محدوده خانه فرشچی در محله پنجه‌شاه، بر اساس عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۴۰۲ انجام شد. در این بخش با توجه به عکس‌های هوایی سال‌های متفاوت از محدوده خانه و اطراف آن می‌توان به تغییراتی دست یافت که در کاربری‌های اطراف آن رخ داده است (شکل ۲).

خانه فرشچی، از جمله خانه‌های تاریخی کاشان، در محله پنجه‌شاه قرار گرفته است. این خانه و محدوده اطرافش، طی دوره‌های مختلف، دست‌خوش تغییراتی شده‌اند که در ادامه به آن پرداخته می‌شود. ساختمان مسکونی قرارگرفته در محدوده شماره (۱)، که در شمال این خانه قرار دارد، با تغییر کاربری به بیمارستان نقوی تبدیل شده است. محدوده مشخص شده در شماره (۲) در غرب این خانه که به گذر و بخشی از خانه‌های مسکونی تعلق داشته، امروزه به پارکینگ عمومی تغییر کاربری داده است. هم‌چنین دقت در عکس هوایی ۱۳۳۵ نشان می‌دهد در محدوده (۳) قبرستانی قرار داشته که در دهه‌های اخیر به اورژانس تبدیل شده است و طبق محدوده مشخص شده شماره (۴) فضای حاصل از تخریب گرمابه آقاشاه به پارکینگ عمومی و در نهایت محدوده معین شده در شماره (۵) به زمین بایر تبدیل شده است (شکل ۲).

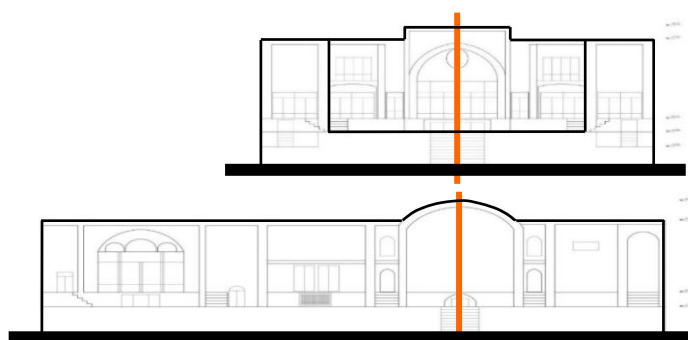
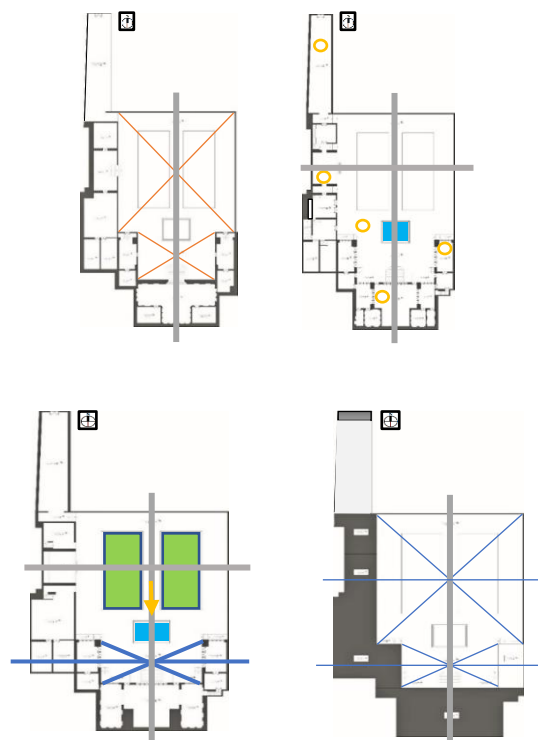

شکل ۲. سمت چپ: عکس هوایی موقعیت عناصر محله پنجه‌شاه در سال ۱۳۳۵: ۱- خانه امین‌الدوله؛ ۲- خانه مسکونی؛ ۳- قبرستان؛ ۴- گرمابه آقاشاه؛ ۵- خانه جهرمی؛ ۶- خانه فرشچی (سازمان نقشه‌برداری ایران). سمت راست: عکس هوایی موقعیت عناصر محله پنجه‌شاه در سال ۱۴۰۲: ۱- بیمارستان نقوی؛ ۲- پارکینگ عمومی؛ ۳- اورژانس؛ ۴- پارکینگ عمومی؛ ۵- زمین بایر؛ ۶- خانه فرشچی (Google Earth). پایین: موقعیت خانه فرشچی در محله پنجه‌شاه.

این خانه در محله قدیمی پنجه‌شاه با مساحتی حدود ۱۲۰۰ متر مربع در خیابان باباافضل کوچه باشیه واقع شده است (شکل ۲). این بنا از جمله خانه‌های تاریخی محسوب می‌شود که طراحی و پلان مجموعه آن، در عین تشابه، با سایر خانه‌های تاریخی کاشان متفاوت است. از این رو بررسی شناختی این خانه تاریخی به لحاظ معماری و پیکربندی حائز اهمیت است. طبق کتاب *دانش‌نامه کاشان*، در شمال خانه فرشچی خانه‌ای بزرگ و مجلل قرار داشته که متعلق به فرخ‌خان امین‌الدوله بوده است و پس از او محل سکونت حاکمان کاشان بوده، به همین سبب به دیوان‌خانه شهرت یافته است. در دوره‌های بعد بیمارستان نقوی در محل همین خانه احداث شده است (محلوجی، ۱۳۹۳: ۳۱۴). در قسمت شمال این مجموعه زمینی مستطیل‌شکل، بایر و بدون کاربری قرار گرفته که، به گفته مالکان، جزو این مجموعه بوده و به‌عنوان اصطبل از آن استفاده می‌شده است. در شمال غربی این بنا خانه تاریخی چهارمی قرار دارد که متأسفانه بنای آن کامل تخریب شده و در زمین آن بنای جدیدی، با اسکلت فلزی و بدون هماهنگی با بافت تاریخی محل، در حال ساخت است. خانه فرشچی، به‌مانند خانه‌های تاریخی دیگر، با شیوه معماری بومی منطقه، دیوارهای قطور خشتی باربر و طاق‌های قوسی و مصالح سنتی نظیر خشت، آجر و گچ برپا شده است. ترکیب فضایی خانه، به‌طور کلی، متشکل از پنج فضای اصلی شامل: ۱- ورودی و دالان؛ ۲- حیاط مرکزی؛ ۳- توده جبهه جنوبی؛ ۴- توده جبهه شرقی با طول کوتاه؛ ۵- توده جبهه غربی با طول بلند است (شکل ۳). به عبارتی فضاهای سرپوشیده خانه در سه جبهه پیرامونی حیاط (جنوب، شرق، غرب) انتظام یافته‌اند. بخش شاخص‌تر خانه در جبهه جنوبی قرار گرفته که فضاهای اصلی زندگی از جمله تالار و اتاق‌های گوشواره را در خود جای داده است. سلسله‌مراتب ورود به خانه این‌گونه است که با ورود از سردر خانه از دالان مستطیل‌شکل کشیده با شیب حدود ۲٪ عبور کرده، به فضای کوچک هشتی‌گونه و مسقفی می‌رسیم که با پنج پله بلند در مجموع به اندازه ۱.۴۰ متر پایین‌تر آمده و می‌توان وارد حیاط شد. حیاط خانه گسترده است و از طریق آن می‌توان به جبهه‌های مختلف میانی و انتهایی ساختمان دسترسی پیدا کرد. به‌طور کلی، در خانه‌های سنتی کاشان، حیاط بیش‌ترین جلوه و تأثیرگذاری را در مخاطب دارد و به‌عنوان ستون فقرات و منبع تأمین‌کننده نور خانه عمل می‌کند و تمام

فضاهای سرپوشیده را به دور خود انتظام می‌بخشد (آزادی‌فر، ۱۴۰۰: ۷۷). شکل هندسی حیاط این خانه به صورت دو مستطیل متصل و صلیب‌گونه است دارای دو باغچه کشیده و یک حوض متمایل به توده جنوبی خانه، براساس محور عمودی میانی سامان یافته و فضای دل‌نشینی را برای ساکنین خانه فراهم کرده است (شکل ۳ و ۴).

شکل ۳. بالا: پلان‌های خانه فرشچی به ترتیب از چپ به راست: زیرزمین، هم‌کف، نیم طبقه (بالاخانه) و پلان بام و به ترتیب از بالا به پایین: نمای جنوبی و نمای غربی.

یکی از ویژگی‌های خاص این خانه حیاط صلیبی گونه است با یک محور عمودی اصلی و دو محور افقی و آب‌نما. برخلاف خانه‌های تاریخی مشابه که حوض در میان دو باغچه قرار دارد، در این خانه حوض بین دو باغچه نیست و آب‌نمای آن بین دو مرکز شکلی حیاط متمایل به ضلع جنوبی قرار گرفته است. در این خانه که از نوع یک حیاطه محسوب می‌شود، حیاط به عنوان فضای باز ارتباطی بین قسمت‌های مسقف خانه و فضای بیرون است. سازمان‌دهی طرح خانه از طریق حیاط مرکزی به جهت اقلیمی نیز نقش عمده‌ای دارد. معمولاً در حیاط‌های مرکزی، گودال باغچه‌هایی با انواع گل‌ها، درختان و حوض یا استخرهای کم عمقی وجود دارد که با سایه‌اندازی و افزایش رطوبت نسبی، به شرایط مساعد آن‌ها کمک کرده و از عناصر اصلی سیستم سازگاری طبیعی در این نوع خانه‌ها هستند (Bonin, 1980). حال با توجه به اقلیم گرم و خشک منطقه کاشان، به مانند خانه‌های تاریخی دیگر، در خانه مذکور کمبود رطوبت از طریق گودی حیاط، حوض آب، باغچه و سوارشدن آب قنات تا اندازه‌ای جبران می‌گردد. در قسمت جنوبی حیاط حوض آب به ابعاد 6.68×4.80 ، و در قسمت جلو حیاط نزدیک به جبهه شمالی دو باغچه مستطیل شکل به موازات هم و در راستای طول حیاط قرار گرفته‌اند. حیاط و حوض مورد اشاره در مقابل و در مسیر محور عمودی تالار پنج‌دری جای‌گیری شده است (شکل ۴). فضای تالار پنج‌دری^۱ در قسمت جنوبی حیاط قرار گرفته و در میانه نمای آن، سال ۱۳۳۶، مزین به گچ‌بری شده است و به گفته صاحبان خانه، این تاریخ به زمان مرمت خانه مربوط است. در طرفین تالار دو اتاق گوشواره^۲ قرار دارد که از طریق دو کفش‌کن و پلکان، از دو طرف تالار، به حیاط متصل می‌شود و بر روی فضای گوشواره‌ها، دو اتاق به عنوان بالاخانه^۳ وجود دارد که به صورت قرینه متصل به فضای تالار است. از بالاخانه و از طریق پنجره منظری به حیاط، و از طرف دیگر اتصال به فضای تالار ضمن تأمین منظر و نور برای فضای بالاخانه، ترکیب معماری زیبایی در جبهه جنوبی خانه به وجود آورده است (شکل ۴).

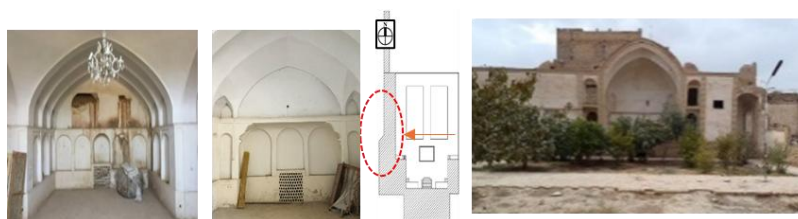

شکل ۴. چپ: موقعیت قرارگیری حوض و باغچه‌های نزدیک به آن در خانه فرشچی. راست: نمای پنج‌دری این خانه و موقعیت آن در پلان.

همه فضاهای این جبهه، با اختلاف ۱.۴۰ متر از کف حیاط بر سقف سرداب بزرگ خانه و فضاهای جانبی آن نشسته‌اند که در نوع خود فضایی گشاده و دل‌نشین است. نماهای حیاط در گذشته ترکیبی از آجر و کاه‌گل بوده که گویی در بازسازی دهه‌های اخیر، اندود گچی روی بعضی از قسمت‌های کاه‌گل را پوشانده، ولی هم‌چنان کتیبه‌ها، ازاره^۴ نمای غربی و جنوبی، و جرزها دارای تزیینات آجرکاری هستند. در این راستا در دو جبهه شرقی و غربی تالار اصلی دو اتاق سه‌دری^۵ با اختلاف سطح از کف حیاط با دو سرداب کوچک‌تر به صورت قرینه قرار گرفته‌اند که هر دو اتاق از داخل با اتاق‌های گوشواره و از خارج با فضای بیرونی ارتباط برقرار کرده‌اند. قابل ذکر است که نمای این دو اتاق، به‌سان مابقی مجموعه، تزیینات ساده دارد.

درمجموع سه سرداب در مجموعه بنا وجود دارد که برای پیش‌گیری از نفوذ رطوبت به سطح نشیمن آن‌ها را دوجداره ساخته‌اند. حال سرداب اصلی که زیر تالار پنج‌دری واقع شده است فرمی صلیبی‌شکل و فضاهای قرینه کوچکی در دو سمت خود دارد. این فضا از طریق دیوارهای مشبک (شبک^۶) به کانال بادگیر خانه متصل بوده که در فصول گرم سال به‌عنوان تهویه و خنک‌سازی هوا در دو اتاق جانبی محدوده صلیبی‌شکل عمل می‌کرده است. نازک‌کاری و تزیینات نمای سرداب تماماً گچی و ازاره و کف آن آجر خطایی است. در دهه‌های اخیر در این سرداب تعویض و به دری آهنی تبدیل شده است (شکل ۵). دمای هوا از تابش نور خورشید تأثیر مستقیم می‌پذیرد. باد نیز تعیین‌کننده قدرتمندی است که در کنار دما نقش مهمی در ایجاد

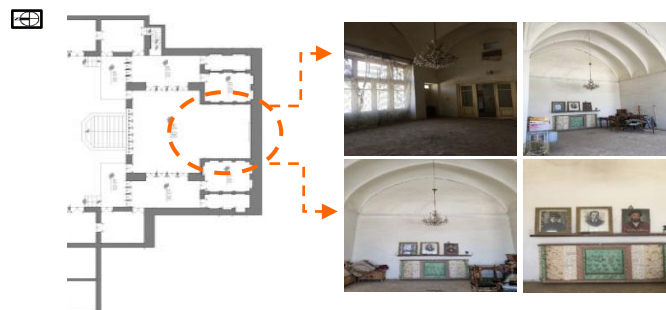
تبادل هوا در حیاط مرکزی ایفا و رطوبت را منتقل می‌کند (Dunham, 1960) در همین راستا، دو سرداب با کاربری آشپزخانه و انباری، به صورت قرینه در زیر اتاق‌های شرقی و غربی سازمان‌دهی شده‌اند. این فضاها از طریق پلکانهایی در کنار بنا با حیاط ارتباط مستقیم دارند و از این طریق، نور طبیعی و تهویه مناسب آن‌ها تأمین می‌شود. همچنین، پنجره‌هایی با طرح کرکره‌ای در جبهه رو به حیاط و روزنه‌ای عمودی با مقطع دایره‌ای به قطر حدود نیم‌متر، که دهانه آن در کف بام قرار دارد، نورگیری و تهویه طبیعی آشپزخانه را تکمیل می‌کنند.

شکل ۵. چپ: دو تصویر از زیرزمین قسمت جنوب شرقی خانه. راست: نما و پلان ایوان غربی خانه فرشچی.

در گوشه غربی این مجموعه فضایی سرپوشیده با عنوان «ایوان غربی» با عمق کم و با اختلاف سطحی از کف حیاط قرار دارد که پوشش این سقف از نوع طاق و تویزه است و ارتفاع آن نسبت به اتاق‌های هم‌جوار، که آن‌ها نیز پوششی مشابه دارند، بیش‌تر است. این اختلاف ارتفاع، شکستگی چشم‌نوازی در خط آسمان این جبهه به وجود آورده است. هم‌چنین این فضا به دو اتاق به ارتفاع دو طبقه منتهی می‌گردد که دسترسی مستقیم به حیاط داشته‌اند (شکل ۵).

شاید بتوان گفت مهم‌ترین و شاخص‌ترین قسمت خانه، به لحاظ جانمایی در پلان معماری، فضای پنج‌دری مجموعه است. در گذشته پنج‌دری‌ها به عنوان اتاق مهمانی قلمرو نیمه‌عمومی محسوب می‌شده و عملکرد نشیمن و پذیرایی را داشته است (فرخ‌یار، ۱۳۹۰: ۲۹). پوشش سقف این تالار نیارشی است. در قسمت جلو تالار، مشرف به حیاط، به صورت طاق کلمبو و در انتها به صورت طاق و چشمه^۸ اجرا شده است (شکل ۶). تنها قسمت تزئین شده، پیش‌بخاری با گچ‌بری زیبا بر روی دیوار روبه‌روی پنج‌دری است. تصاویر قرارگرفته بر روی پیش‌بخاری، به ترتیب از راست به چپ، آیت‌الله علی یشربی^۹ و حاج آقا حسین فرشچی^{۱۰} هستند (شکل ۶).

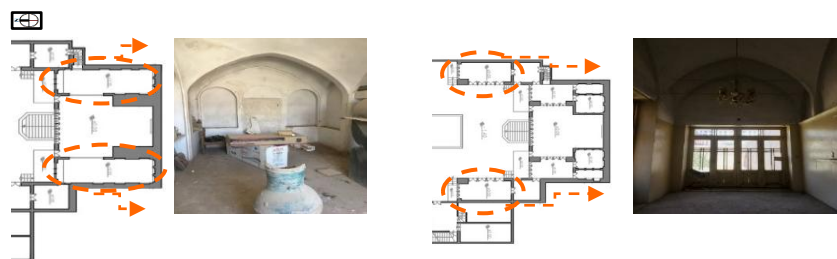
شکل ۶. بالا: فضای داخلی اتاق پنج‌دری. پایین: گچ‌کاری نفیس پیش‌بخاری.

به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این فضا، می‌توان به پوشش بلند طاق و چشمه‌خوش تناسب و زیبایی آن اشاره کرد که شکوه و جلوه خاصی به فضا بخشیده است که با دو در چوبی به دو گوشواره قرینه مجاور خود دسترسی دارد. پوشش سقف فضای گوشواره‌ها کوتاه‌تر از تالار و از نوع خوانچه‌پوش^{۱۱} (آمودی) با خیز کم و غیرباربر است. ارتفاع کمتر اتاق‌های گوشواره، قرارگرفتن بالاخانه بر روی آن، ضمن تناسب فضای مناسب به لحاظ اقلیمی و آسایش حرارتی، شرایط مساعدتری را برای ساکنان به وجود می‌آورد (شکل ۷). به گفته مالکان، این خانه در بین سال‌های ۱۳۳۳ تا ۱۳۳۶ توسط استاد علی مقدم معمار مورد مرمت و تغییراتی قرار گرفته است. بازشوهای رو به حیاط در دهه‌های اخیر تعویض و فرم آن‌ها به درهای چوبی گسترده و یک‌دست تبدیل شده است و شواهد این موضوع با توجه به تغییراتی که در نمای شرقی و غربی آن دیده می‌شود (شکل ۹) قابل بررسی است. در پشت و متصل به اتاق‌های گوشواره، دو فضای دیگر با نام پس‌اتاق وجود دارد. پس‌اتاق‌های این مجموعه فضاهای کوچکی هستند که شامل طاقچه‌هایی برای گذاشتن آذوقه و نگهداری اشیاء خصوصی افراد خانواده بوده‌اند که با یک در کوچک به فضای اصلی اتاق دسترسی داشته‌اند (شکل ۷).

شکل ۷. چپ: فضای اتاق گوشواره. راست: فضای داخلی پس‌اتاق و جانمایی پس‌اتاق‌ها در پلان خانه فرشچی.

علاوه بر این، دسترسی به بالاخانه‌های این بنا که به حیاط مشرف بودند، از طریق همین پس‌اتاق‌های گوشواره‌ها امکان‌پذیر بوده است. اتاق‌های بالاخانه که پوششی از نوع طاق و تویزه (تیزه‌دار و از نوع نیارشی) داشته و در طبقه فوقانی عمارت جانمایی شده است، دید مناسبی را در گذشته به تالار پنج‌دري فراهم نموده که امروز به دلایل نامعلومی با تیغه گچی پوشانده شده‌اند. یکی از علایق ایرانیان در ساخت خانه‌ها، ایجاد ارتباط بصری بین اتاق و فضای بیرونی آن است. بدین سبب در بیش‌تر فضاها از اتاق‌های سهدری استفاده می‌شده است و این اتاق به عنوان اتاق خواب خانواده مورد استفاده قرار می‌گرفته است (شکل ۸).

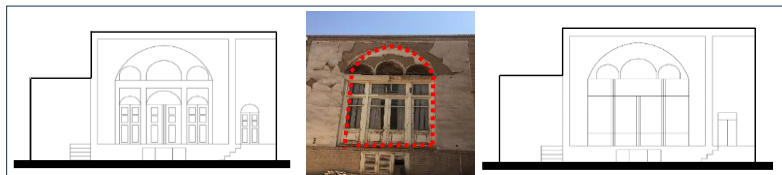

شکل ۸ چپ: فضای داخلی اتاق‌های بالاخانه و جانمایی آن‌ها در پلان نیم طبقه خانه فرشچی. راست: فضای داخلی اتاق سهدری.

تغییر و تطبیق نماهای دوره پهلوی با قاجار خانه فرشچی

با توجه به نمونه‌خانه‌هایی که در محلات دیگر در دوره قاجار ساخته شده، می‌توان به این نتیجه رسید که این خانه دست‌خوش تغییراتی بوده است و با توجه به بررسی نماها، این چنین برآورد می‌شود که در دوره پهلوی، به علت مرمت مجدد بنا، با تغییراتی روبه‌رو بوده‌ایم. با توجه به اشکال زیر و تاریخچه بنا که به دوره قاجار مربوط است، نمای خانه مورد مطالعه ویژگی‌هایی هم‌چون گچ‌بری، آجرکاری و تزئینات عناصر معماری فراوان دارد و در طی گذر زمان، در دوره پهلوی به سبک و سیاق معماری آن دوران، مانند ساده‌شدن طرح‌ها و نقشه‌ها و گسترده‌شدن پنجره‌ها، مرمت گشته که تفاوت در نماها به خوبی بیانگر این موضوع است. همان‌گونه که در آثار (داغی) نمای اولیه اتاق شرقی خانه دیده می‌شود، پنجره‌ها به صورت سهدری و همراه با قوس بوده که احتمالاً در مرمت خانه (که به گفته مالکان در سال ۱۳۳۶ صورت گرفته است)، حذف و تبدیل به یک پنجره مستطیل‌شکل و یک‌دست شده است. این تغییر نیز احتمالاً در قسمت نمای تالار انجام شده است که طرح اولیه آن به صورت پنج‌دري بوده که اکنون به صورت

پنجره یک‌دست و مستطیل شکل تبدیل شده است. در تصاویر ترسیمی، سعی شده حالت اولیه و تغییرات در آن مشخص شوند (اشکال ۹ و ۱۰).

شکل ۹. سمت راست: وضعیت نمای شرقی خانه فرشچی در دوره پهلوی. سمت چپ: وضعیت نمای جنوبی این خانه در دوره قاجار.

شکل ۱۰. سمت راست: وضعیت نمای شرقی خانه فرشچی در دوره پهلوی. سمت چپ: وضعیت نمای شرقی این خانه در دوره قاجار.

مقایسه خانه‌های سنتی کاشان با خانه فرشچی

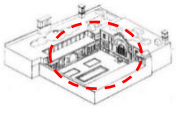
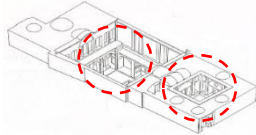
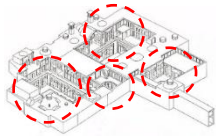
می‌توان از اهمیت و جایگاه خانه‌های قدیمی به این اشاره کرد که خانه، محلی امن برای آسایش و آرامش اعضای خانواده محسوب می‌شده است. بررسی نمونه‌موردهای برجسته قدیمی، با توجه به اقلیم گرم‌وخشک منطقه کاشان، ما را با میراث گذشتگان خود آشنا می‌سازد. لازم به ذکر است که معماران خانه‌های سنتی بر اساس تفکر، خلاقیت، فرهنگ، عقاید مذهبی و با الهام از طبیعت و محیط اطراف خود و با به‌کارگیری بهترین مصالح بر اساس شرایط اقلیمی، خالق منحصر به فردترین گونه‌های بناهای سنتی بوده‌اند.

به‌طور کلی خانه‌های قدیمی در اقلیم گرم‌وخشک، به لحاظ وسعت و تعداد حیاط، به سه دسته عمده تقسیم می‌شوند:

۱. خانه‌های یک‌حیاطه؛
۲. خانه‌های دو حیاط «بیرونی، اندرونی»؛
۳. خانه‌های چندین حیاطه «خانه‌های مجموعه فامیلی».

با توجه به نیازها و تعداد افراد خانواده، پیشینه و کار مالکان خانه و عقاید مذهبی، که در گذشته بیش‌تر به آن پرداخته می‌شده، تعداد حیاط‌ها از یک تا چند حیاط متغیر بوده، در نتیجه طراحی و فرم حیاط از اهمیت بیش‌تری برخوردار بوده است (فرخ‌یار، ۱۳۹۰: ۲۰). حال با توجه به نحوه شکل‌گیری حیاط در خانه‌های این اقلیم، می‌توان این خانه‌ها را در زمره معماری درون‌گرا دانست. به این معنا که فضاهای داخلی با فضاهای شهری بیرون هیچ ارتباط بصری خاصی نداشته و اصولاً هیچ بازشویی رو به کوچه یا گذر در این نوع معماری مشاهده نمی‌شود و یا اگر هم بازشویی دیده شده، در ارتفاع بالاتر شکل گرفته تا دید مستقیم را از بین ببرد (Dailamann, 1987, p. 17). حال با اشاره به تقسیم‌بندی انجام‌شده در بالا برای هر یک از این سه دسته یک نمونه مد نظر قرار گرفته شده است. برای تک‌حیاطه خانه عطارها، برای دو‌حیاطه خانه بافنده و برای چندین حیاطه خانه عباسیان (جدول ۱).

جدول ۱. مقایسه خانه‌های سنتی کاشان بر اساس تعداد حیاط موجود در آنها

تعداد حیاط	نام بنا	تصویر ۳ بعدی بنا
یک حیاطه	خانه عطارها	
دو حیاطه	خانه بافنده	
چندین حیاطه	خانه عباسیان	

حال با توجه به تک‌حیاطه بودن این خانه در ادامه به توضیح انواع خانه‌های تک‌حیاطه و مقایسه آنها با این خانه تاریخی پرداخته می‌شود.

خانه‌های تک‌حیاطه

در گذشته خانه‌های تک‌حیاطه دارای یک حیات مرکزی بوده‌اند که با توجه به نحوه قرارگیری بناها در اطراف حیاط ساختارهای متفاوتی داشته‌اند. با توجه به این‌که ساختار خانه فرشچی حیاطی مرکز محور و تخت است، در ادامه به بررسی ساخت بناهای آن حول این حیاط مرکزی پرداخته خواهد شد. بناهای ساخته شده در حیاط این خانه در سه جبهه مجاور هم قرار دارند «جنوبی، غربی و شرقی». حال با توجه به ارتفاع زیاد سقف پنج‌دری «تالار اصلی» که در میانه جبهه جنوبی قرار گرفته است، می‌توان به دو طبقه شدن اتاق‌های دودری توسط گوشواره‌ها، وجود کفش‌کن‌ها و اتاق‌های سه‌دری قرینه اشاره کرد. از ویژگی‌های حیاط تخت مرکزی که در این خانه مشاهده می‌شود، وجود طاق‌نما و یا قاب‌سازی‌های جبهه شرقی و غربی از دیوارهای خانه است. به علاوه جبهه شمالی ساده و فاقد هرگونه تزیینات است. در ادامه به بررسی نمونه‌های نسبتاً مشابه با خانه فرشچی در محله پنجه‌شاه و محدوده‌های دیگر شهر از قبیل خانه‌های محسنی آراسته، مقدم، مدرسیان، بنی‌کاظمی و عطارها پرداخته خواهد شد.

خانه محسنی آراسته

این خانه در خیابان باباافضل و جنب زیارت پنجه‌شاه واقع شده و همانند خانه مذکور در دو جبهه غربی و جنوبی دارای دو مجموعه فضایی مهم است؛ اما با این تفاوت که در خانه محسنی در جبهه غربی حیاط عمیق‌ترین و مهم‌ترین فضاهای خانه قرار دارد، از جمله تالار اصلی مجموعه که سقفی مرتفع معادل دو طبقه دارد و جرزهای آن همانند خانه مورد مطالعه از طاقچه‌ها، رف‌ها و طاق‌نماهای قرینه تشکیل شده و سقف آن با کاربندی‌ها و رسمی‌بندی‌های زیبا پوشیده شده است. از دیگر شباهت‌های این دو خانه می‌توان به کریاس‌های مشترک، سه‌دری‌های طرفین تالار و دو اتاق گوشوار دو طرف در طبقه بالای تالار و ایوانچه بر روی کریاس‌ها اشاره نمود. هم‌چنین تالار اصلی مجموعه بر روی سقف سرداب و زیرزمین‌های قرینه دو طرف قرار گرفته است که با پلکان عریضی، همانند خانه مورد نظر، به حیاط دسترسی دارد. این خانه، فارغ از در نظر گرفتن جبهه‌های اصلی بناهای موجود در این مجموعه، از زمره خانه‌های دوره قاجاری مشابه با خانه فرشچی در محله پنجه‌شاه می‌باشد (جدول ۲).

خانه مقدم

این خانه در خیابان باباافضل، محله پنجه‌شاه با فاصله کمی از محله میان‌چال قرار دارد که از جمله بناهایی است که با یک حیاط مرکزی در سه جبهه دارای فضاهای به هم پیوسته است که در هر جبهه از حیاط خانه، یک فضای اصلی در میانه نشسته و در طرفین این عناصر میانی، فضاهایی واقع هستند که همانند خانه مورد مطالعه، در نمای آن جبهه هم‌چون حامیانی برای عنصر میانی به نظر می‌رسد. هم‌چنین در میانه جبهه غربی این خانه، که همه فضاها بر سقف سرداب بزرگ و زیرزمین‌های کوچک طرفین آن نشسته‌اند، تالار شاه‌نشین بزرگی واقع شده که ارتفاعی بلند معادل دو طبقه دارد. سقف این تالار صلیبی شکل و دیوارهای داخلی آن را طاقچه‌ها، رفاها و طاق‌نماهای قرینه دربر گرفته است. در دوسوی این تالار بزرگ دو کفش‌کن قرینه راه دسترسی به تالار و سه‌دری‌های کنار آن را فراهم می‌کند. از تفاوت‌های این خانه با خانه مذکور می‌توان به این نکته اشاره کرد که حوض بزرگ و کشیده‌ای، در مرکز حیاط و در امتداد محور طولی آن دیده می‌شود که در دو سوی آن باغچه‌های قرینه قرار دارد که موجب تلطیف فضاها شده‌اند. به طور کلی در انتظام فضایی بناهای این مجموعه فضاهای اصلی در میانه جبهه‌های سه‌گانه حیاط قرار گرفته و با آن پیوندی محکم برقرار کرده‌اند که این موضوع برخلاف نظام فضایی خانه فرشچی است (جدول ۲).

خانه مدرسیان

این خانه تاریخی در خیابان محتشم واقع شده و دارای ۳ مجموعه فضایی است که در ۳ جبهه اطراف حیاط تخت قرار گرفته است. در دو جبهه شمالی و جنوبی این خانه می‌توان به فضاهای تابستان‌نشین و زمستان‌نشین آن اشاره نمود که در میانه جبهه جنوبی، تالار پنج‌دری قرار دارد که مانند خانه مورد مطالعه از طرفین تالار پنج‌دری به دو اتاق دودری می‌توان دسترسی پیدا کرد که با اختلاف سطح از کف حیاط بر سقف سرداب این جبهه نشسته‌اند. جبهه زمستان‌نشین مجموعه، شامل فضاهایی (اتاق سه‌دری) است که ما در مجموعه فرشچی شاهد چنین فضاهایی نیستیم. از دیگر ویژگی‌های مشترک این خانه با خانه فرشچی، جبهه چهارم حیاط است که فاقد فضای کاربردی بوده و دیوارهای ساده‌ای دارد. از تفاوت‌های دیگر این دو خانه می‌توان به حوض

مستطیل‌شکلی اشاره کرد که در خانه مدرسین در وسط حیاط همراه با دو باغچه موازی در دو سوی خود قرار گرفته ولی در خانه فرشچی حوض حیاط در قسمتی که فضاهای کاربردی خانه قرار گرفته‌اند، با دو باغچه در راستای کشیدگی حیاط قرار دارد (جدول ۲).

خانه بنی‌کاظمی

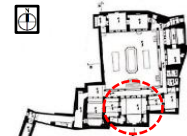
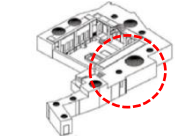
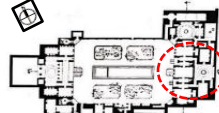
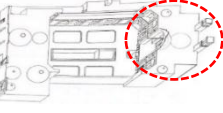
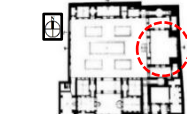
خانه بنی‌کاظمی در محله کوشک صفی با حیاطی تخت و چهارگوش و باغچه‌هایی مناسب با فرم حوض در حیاط قرار دارد. اگر بخواهیم به مقایسه دو خانه بنی‌کاظمی و خانه فرشچی بپردازیم، ابتدا می‌توان به طرح حیاط این دو خانه اشاره نمود که در خانه بنی‌کاظمی طرح حیاط منطبق بر محور طولی و باغچه‌های دو طرف آن شکل پذیرفته است که این طرح در خانه مذکور درست برعکس عمل کرده است؛ بدین ترتیب که حوض آن در راستای محور عرضی حیاط قرار گرفته است، با این تفاوت که دو باغچه آن در راستای طولی حیاط قرار دارد. در خانه بنی‌کاظمی نمای طاق ایوان از خط نهایی نما بیرون زده و قوسی ویژه و پرکار بر فراز آن ساخته شده است که مختص دوره قاجار است. اما در خانه مورد نظر نمای طاق ایوان تالار اصلی تزئینات گچ‌بری ساده‌ای دارد. علاوه بر این در خانه بنی‌کاظمی در پشت ایوان دو بادگیر بلند، کار تهویه زیرزمین را انجام می‌دهد که در خانه مورد مقایسه، عنصری تحت عنوان بادگیر وجود ندارد و تنها تهویه از طریق دو هواکش در بالای بام صورت می‌گرفته است که به عناصر و اجزای بام مبدل گشته است. از شباهت‌های این خانه می‌توان به سرداب صلیبی شکل و فضاهای قرینه کوچکی که در دو سوی فضا قرار دارند، اشاره کرد که با پلکان‌هایی به سمت حیاط مرتبط می‌شود (جدول ۲).

خانه عطارها

این خانه در خیابان باباافضل در محله میدان کهنه قرار گرفته است که شامل حیاطی تخت است که در سه جبهه این حیاط مستطیل‌شکل فضاهای آن قرار گرفته است و همانند مابقی خانه‌های ذکرشده، از لحاظ فرم حوض و نحوه قرارگیری باغچه‌ها با خانه مورد مطالعه تفاوت دارد. از یکی از وجوه مشترک این دو خانه می‌توان به تالار اصلی یا همان تالار پنج‌دري اشاره نمود که دو اتاق دودری در دو سوی آن، هم به فضای تالار و هم به فضای حیاط دسترسی دارند، همچنین

بر روی اتاق‌های دودری دو گوشواره وجود دارد. تفاوت اصلی این دو خانه تزئینات سقف تالار اصلی است که در خانه عطارها، سقف دارای تزئینات یزدی‌بندی است. همچنین در این خانه، همانند مابقی خانه‌ها، سرداب فرم صلیبی شکل دارد، با این تفاوت که از طریق بازشوهایی به دو فضای کاربری به فضای بیرون دسترسی پیدا می‌کند (جدول ۲).

جدول ۲. موقعیت قرارگیری تالار اصلی در سه نمونه از خانه‌های تک‌حیاطه کاشان.

پلان	پرسپکتیو	
		خانه محسنی آراسته
		خانه مقدم
		خانه مدرسیان
		خانه بنی کاظمی
		خانه عطارها

یافته‌ها و بحث

با برداشت‌های میدانی و مطالعه ترکیب‌بندی فضایی خانه فرشچی و مقایسه آن با خانه‌های تک‌حیاطه دیگر شباهت‌ها و تفاوت‌ها استخراج گردید. در باب جانمایی و نحوه ورود به خانه‌های تاریخی کاشان، در خانه بنی کاظمی ورودی اصلی واقع شده در جهت غربی، ترکیبی از

دو هشتی و دو دالان است که به حیاط منتهی می‌شود. ابتدا با ورود از سردر و قرارگرفتن در هشتی اول، از دالانی با شیب ملایم عبور کرده، سپس از طریق هشتی دوم می‌توان به حیاط مجموعه رسید. در ارتباط با خانه مدرسین و عطارها، ورودی خانه از طریق دالانی شیب‌دار که با سقف گهواره‌ای پوشش یافته، می‌توان به حیاط مجموعه دست یافت. در خانه‌های فرشچی، محسنی آراسته و مقدم، برخلاف دو خانه قبلی، با یک دالان باریک با دیوارهایی بلند، اما بدون پوشش، که در اغلب اوقات روز در سایه قرار می‌گیرد، به حیاط مرتبط می‌شوند. هم‌چنین با بررسی حیاط‌های قرارگرفته در نمونه‌های ذکرشده، می‌توان به این نتیجه رسید که حیاط خانه‌های محسنی آراسته، مقدم، عطارها و بنی‌کاظمی در جهت شرقی‌غربی و حیاط خانه‌های فرشچی و مدرسین در جهت شمالی‌جنوبی است. اما به طور کلی، برای جهت‌گیری حیاط خانه‌های قدیمی، بنابر کاربردهایشان، نمی‌توان یک جهت مشخصی را تعریف نمود. و در نهایت به بررسی ترکیب‌بندی هندسی خانه‌ها پرداخته شده است. در خانه‌های یک‌حیاطه، سازمان‌دهی فضایی به‌گونه‌ای است که یک محور عمودی و نیز یک محور افقی در عرض حیاط قابل درک و ترسیم است (نک؛ جدول ۳)، اما در خانه فرشچی، شکل حیاط و سازمان‌دهی فضایی در پیرامون آن به‌گونه‌ای انتظام یافته که یک محور عمودی اصلی در طول و دو محور افقی در عرض حیاط قابل درک و ترسیم است (نک؛ جدول ۳ و شکل‌های ۳ و ۴) و این ترکیب‌بندی فضایی از ویژگی خاص خانه فرشچی محسوب می‌شود. و در نهایت، به بررسی تفاوت خانه‌های مذکور از لحاظ تزئینات معماری پرداخته شده است. بدین منظور که خانه‌های محسنی آراسته، بنی‌کاظمی و عطارها شامل اتاق‌های متعدد با کاربری‌های گوناگون بوده که تزئیناتی هم‌چون گچ‌بری و یزدی‌بندی دارند، در صورتی که خانه‌های فرشچی، مقدم و مدرسین، به لحاظ سادگی و بی‌آلایشی، نمونه‌ای از خانه سنتی هستند.

نتیجه‌گیری

از مقایسه پنج خانه مذکور با خانه فرشچی، می‌توان به این نتیجه دست یافت که انتظام فضایی خانه‌ها، ضمن تشابهات، دارای تنوع چیدمان است. بدین‌گونه که فضاها، مسقف و پر در خانه عطارها، در سه جهت حیاط تخت، شمال - جنوب و شرق، و فضای اصلی بنا در جهت شرقی

قرار گرفته است. هم‌چنین با بررسی خانهٔ مدرسیان، می‌توان پی برد که فضاهای مسقف بنا در سه جبههٔ حیاط تخت، شمال - غرب و جنوب بوده و فضای اصلی بنا در جبههٔ شمالی (تالار پنج‌دری) واقع شده است. در ارتباط با خانهٔ بنی‌کاظمی، فضاها حول محور حیاط تخت، در سه جبههٔ شرق - غرب و شمال، و فضای اصلی بنا در قسمت آفتاب‌رویه، که همان جبههٔ شمالی است، واقع شده. حال با بررسی نمونه‌های موردی و مقایسهٔ آن‌ها با خانهٔ فرشچی، می‌توان به این نتیجه دست یافت که فضاهای کاربردی این بنا در دو جبههٔ جنوب و غرب و فضای اصلی آن در جبههٔ جنوبی قرار دارد.

هم‌چنین اغلب بناهای مسکونی در اواخر دورهٔ قاجار و اوایل دورهٔ پهلوی، تزئینات در نما به سمت و سوی سادگی رفته و از باب شکل و توده‌گذاری، دست‌خوش تغییراتی شده‌اند. از جمله طراحی تودهٔ فضا از چهار جبههٔ حیاط خارج گشته و در دو یا سه جبهه صورت گرفته است که این مورد در محلهٔ پنجه‌شاه نیز در چندین خانه، از جمله خانهٔ مقدم و عطارها، تودهٔ فضا از چهار جبهه به سه جبهه کاهش پیدا کرده است و در الگوی خانه‌های محسنی آراسته و فرشچی، تودهٔ شمالی حیاط نیز حذف و توده‌گذاری اصلی بنا در دو جبههٔ جنوب و غرب صورت گرفته است. موارد فوق دلیلی بر تغییرات در جبههٔ توده‌گذاری خانه‌ها در اواخر دورهٔ قاجار است.

هم‌چنین در دو خانهٔ محسنی آراسته و فرشچی، حوض آب در حیاط از میان باغچه‌ها خارج شده و به یک جبههٔ ساختمان نزدیک شده است، درحالی‌که در خانه‌های دیگر، حوض در میان باغچه‌ها و نیز در مرکز میانی حیاط قرار دارد. در این راستا در رابطه با ترکیب فضایی دور حیاط خانهٔ فرشچی، ما به فرم خاصی از طراحی فضا برخورد می‌کنیم که انتظام فضایی بر اساس یک محور طولی و دو محور عرضی شکل گرفته است و این ویژگی طراحی این خانه را نسبت به خانه‌های دیگر تاریخی متفاوت می‌کند.

هم‌چنین از دیگر تفاوت‌های این خانه با سایر خانه‌های بررسی‌شده، نسبت پر و خالی فضاها است که در نمونه‌های بررسی‌شده، این نسبت ۶۰ درصد فضای پر و ۴۰ درصد فضای خالی بوده که در خانهٔ مورد مطالعه، این نسبت به ۴۰ درصد فضای پر و ۶۰ درصد فضای خالی می‌رسد. نکتهٔ حائز اهمیت در رابطه با خانه‌های مدرسیان، بنی‌کاظمی و عطارها، فضای ارتباطی

بین ورودی اصلی و حیاط مجموعه است که دالانی مسقف است، اما در خانه فرشچی، پس از سردرب، شاهد دالانی بدون سقف و سپس، از طریق فضای مسقف و هشتی‌گونه، به حیاط اصلی مجموعه متصل می‌گردد.

این مقایسه‌ها در ترکیب فضاهای پر و خالی نشان می‌دهد که الگوی سازمان‌دهی تک‌حیاطی در خانه‌های تاریخی کاشان، در روند تغییرات طراحی، در عین تشابهات، نه تنها متفاوت و قابل انعطاف است، بلکه توانسته پاسخگوی نیازهای زیستی و عملکردی خانواده‌های ساکن در آن باشد. در تحقیقات آتی، می‌توان این خانه را به جهت تناسب هندسی و نیز سایر موارد فضاسازی خانه‌ها، از جمله سلسله‌مراتب فضایی و نیز بررسی هماهنگی‌های اقلیمی مورد تحقیق قرار داد.

پی‌نوشت

۱. به طور معمول یک اتاق بزرگ است که در واقع همان تالار اصلی خانه محسوب می‌شود و اغلب اوقات روبه ایوان بزرگی است که پنج پنجره به هم پیوسته برای آن در نظر گرفته شده‌است.
۲. در معماری ایرانی به اتاق‌هایی اطلاق می‌شده که دو طرف شاه‌نشین قرار داشته و کوچک‌تر از آن بودند. از این اتاق‌ها در زمان‌هایی استفاده می‌شده که تعداد مهمان‌های حاضر، بیش‌تر از ظرفیت اتاق شاه‌نشین بوده‌است و با باز کردن درهای اتاق‌های گوشواره و اتصال آن‌ها به شاه‌نشین، محل پذیرایی مهمان‌ها را گسترش می‌دادند.
۳. اتاق‌هایی که در طبقه فوقانی اتاق‌های گوشواره قرار دارند.
۴. بخشی از پائین دیوار است که معمولاً برای استحکام بیش‌تر آمودی از آجر، سنگ و کاشی دارد.
۵. سهدری مربوط به بخش اتاق‌خواب خانه‌های عمارتی بوده است که به واسطه سه در نور را به خوبی جذب می‌کرده است.
۶. به شبکه‌هایی گفته می‌شود که برای کنترل اقلیم و دید بخش‌های درونی ساختمان، از جنس کاشی یا آجر یا چوب یا گچ ساخته می‌شد.
۷. تویزه یعنی قوس و قزح و شاخه‌های خمیده. منظور از تویزه در معماری، باریکه تاق باربری است که با چفد باربر ساخته می‌شود و در فواصل معینی ایجاد می‌گردد تا نیروهای منتقل‌شده از سطح طاق را به پایین انتقال دهد.
۸. شیوه ساخت طاق و لنگه، طاق و چشمه نیز خوانده می‌شود. این طاق با ساخت تویزه‌های گچی بر روی زمین و قراردادن آن‌ها بر روی دیوارهای باربر بنا و ضخیم کردن تویزه‌ها و سپس اجرای طاق در میان آن انجام می‌شود. در این شیوه، به طاق‌های اطراف طاق میانی، چشمه می‌گویند.
۹. سید علی یتربی کاشانی، فقیه، پژوهشگر، مجتهد و از علمای نامدار شیعه سده ۱۴ خورشیدی است.

۱۰. حاج آقا حسین فرشچی، مالک خانه و یکی از تجار به‌نام و تولیدکنندگان فرش دست‌باف کاشان و داماد آیت‌الله سید علی یثربی بوده‌اند. پدر ایشان، حاج‌محمدحسن فرشچی، متولد سال ۱۲۵۴ خورشیدی در کاشان، یکی از پایه‌گذاران صنعت فرش دست‌باف کاشان در قرن اخیر است که برای تولیدات فرش دست‌باف خود، نشان تجاری اختصاصی به ثبت رسانید و با تهیه شناسنامه برای فرش‌های تولیدی خود، برای اولین بار در تاریخ فرش دست‌باف کاشان و ایران، تاثیری ماندگار بر این هنر صناعی گذاشت. در زیرزمین جبهه غربی این خانه، انباری از نقشه قدیمی و تاریخی فرش دیده شد که کنار تعدادی از آن، نام حاج‌آقا جواد فرشچی از تجار نامدار فرش کاشان ذکر شده بود. ۱۱. نوعی طاق آمودی است که در میان تویزه‌های باربر ایجاد می‌شود که در سبک‌کردن سازه و ایجاد راه رفت و آمد از میان تویزه‌ها، برای نمونه در کمربوش‌ها، کارایی دارد.

منابع

- آزادی‌فر، ارسلان؛ عمرانی‌پور، علی؛ مسعودی‌نژاد، مصطفی؛ وفامهر، محسن (۱۴۰۰). بازخوانی هندسه و تناسبات حیاط مرکزی در دست‌یابی به نور مناسب روز در خانه‌های تاریخی قاجاری کاشان، نشریه معماری و شهرسازی پایدار، شماره ۱، ۷۷-۹۵.
- بیرشک، ثریا (۱۳۷۴). چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ، کتاب اول؛ مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، تهران. سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه) ۳۷۹-۳۹۹
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۳). *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تهران: سروش دانش.
- حسینی، سیدامیر؛ بمانیان، محمدرضا (۱۴۰۱). دستور زبان شکل خانه‌های سنتی کاشان، بررسی ساختار شکلی و روابط فضایی ۱۹ خانه تاریخی کاشان، نشریه نقش جهان، شماره ۲، ۱-۲۰.
- سعادت‌وقار، پوریا؛ ضرغامی، اسماعیل؛ قنبران، عبدالحمید (۱۳۹۸). واکاوی تعامل بین گونه شکلی مسکن و ارتباطات فضایی با استفاده از ابزار نحو فضا (نمونه موردی: خانه‌های سنتی کاشان)، نشریه مطالعات معماری ایران، شماره ۱۶، ۱۵۳-۱۸۰.
- عطاری‌ها، مسعود. (۱۴۰۳). کارشناس بافت‌های تاریخی کاشان و از ساکنان قدیمی محله پنجه‌شاه. مصاحبه و گفتگو نگارندگان با آقای عطاری‌ها در زیارت پنجه‌شاه کاشان
- فرناد، فرزاد؛ کامران کسایی، حدیثه؛ معماریان، غلامرضا (۱۴۰۰). الگوها و اصول کالبدی خانه‌های سنتی کاشان، نشریه مسکن و محیط روستا، شماره ۱۷۶، ۸۷-۱۰۱.

فرشچی، حمیدرضا؛ اویسی، حانیه (۱۴۰۰). مطالعه و تبیین راهبردهای احیای مرکز محله پنجه‌شاه کاشان به منظور طراحی میان‌افزا و حفظ اصالت تاریخی آن، نشریه علمی باغ نظر، ۱۸ (۹۶)، ۷۷-۹۴.

فرشچی، حمیدرضا؛ مجیدی، مرتضی (۱۴۰۰). بررسی نظام معماری و تناسبات هندسی حیاط مرکزی و جداره‌های آن در خانه‌های تاریخی کاشان (مورد مطالعه: ده خانه تاریخی دوره قاجار شهر کاشان)، نشریه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، شماره ۲، ۹۵-۱۱۲.

فرخیار، حسین (۱۳۹۰). صد خانه، صد پلان (ویژگی‌های معماری خانه‌های قدیمی در اقلیم گرم و خشک)، کاشان: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کاشان.

جیحانی، حمیدرضا؛ مشهدی نوش‌آبادی، محمد؛ اویسی، حانیه؛ زیلوچیان مقدم، آذین. (۱۳۹۹). مطالعه مرکز محله پنجه‌شاه کاشان با تأکید بر نقش زیارتگاه و عناصر معماری و شهری پیرامون، دوفصل‌نامه علمی کاشان‌شناسی، شماره ۱، ۳-۳۸.

کلانتر ضرابی، عبدالرحیم (سهیل کاشانی) (۱۳۴۱). تاریخ کاشان، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

محلوجی، حسین. (۱۳۹۳). دانش‌نامه کاشان، کاشانیان نامدار به روایت آلبوم خانه کاخ گلستان. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ کاشان. جلد ۵.

معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷). آشنایی با معماری مسکونی ایرانی: گونه‌شناسی درون‌گرا. تهران: سروش دانش.

نراقی، حسن (۱۳۸۲). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

وارثی، حمیدرضا، زنگی آبادی، علی و وفایی، ابوذر. (۱۳۸۵). سیر تحولات تاریخی و کالبدی بافت قدیم شهر کاشان، فصل‌نامه کاشان‌شناخت، شماره ۳، ۱۲۷-۱۵۵.

Aizlewood, M., Butt, J., Isaac, K., & Littlefair, P. (1997). *Daylight in Atria: A Comparison of Measurements*. Theory and Simulation, Lux Europa, 571-584.

Bonine, Michael E. (1980). Aridity and Structure: Adaptations of Indigenous Housing in Central Iran. In K. N. Clark & P. Paylore (Eds.), *Desert Housing: Balancing Experience and Technology for Dwelling in Hot Arid Zones* (pp. 193-219). Tucson, AZ: Office of Arid Lands Studies, University of Arizona.

Dailmann, H. (1987). *Living in cities*. Stuttgart, Germany: Karl Krämer Verlag.

- Dunhamm. (1960). *The Courtyard House as a Temperature Regulator*. London: New Scientist.
- Hillier, B. (2007). *Space Is the Machine: A Configurational Theory of Architecture*. London, UK: Space Syntax.

References

- Aizlewood, M. E., Butt, J. D., Isaac, K. A., & Littlefair, P. J. (1997). Daylight in atria: A comparison of measurements, theory and simulation. In *Proceedings of Lux Europa 1997* (pp. 571–584). Amsterdam, The Netherlands.
- Azadifar, A., Omranipour, A., Masoudinejad, M., & Vafamehr, M. (2021). Review of the geometry and proportions of the central court in achieving the right daylight in the Ghajari's historic houses of Kashan. *Journal of Sustainable Architecture and Urban Design*, 1, 77–95. [In Persian]
- Birashk, S. (1995). The process of development and evolution of the city of Kashan throughout history. In *Proceedings of the first congress on the history of Iranian architecture and urbanism* (Vol. 1, pp. 379–399). Tehran, Iran: Research Institute of Cultural Heritage. [In Persian]
- Bonine, Michael E. (1980). Aridity and structure: Adaptations of indigenous housing in central Iran. In K. N. Clark & P. Paylore (Eds.), *Desert housing: Balancing experience and technology for dwelling in hot arid zones* (pp. 193–219). Tucson, AZ: Office of Arid Lands Studies, University of Arizona.
- Dailmann, H. (1987). *Living in cities*. Stuttgart, Germany: Karl Krämer Verlag.
- Dunham, D. (1960). *The courtyard house as a temperature regulator*. New Scientist.
- Farrokhyar, H. (2011). *One hundred houses, one hundred plans: Architectural characteristics of traditional houses in hot and arid climate*. Kashan, Iran: Islamic Azad University, Kashan Branch. [In Persian]
- Farnad, F., Kasaei, H., & Memarian, G. (2021). Physical patterns and principles of traditional houses in Kashan. *Housing and Rural Environment*, (176), 87–101. [In Persian]
- Farshchi, H. R., & Majidi, M. (2021). Investigation of the architectural system and geometric proportions of the central courtyard and its surrounding façades in historical houses of Kashan: A case study of ten Qajar-period houses. *Journal of Islamic Architecture and Urbanism*, (2), 95–112. [In Persian]
- Farshchi, H. R., & Oveisi, H. (2021). Study and explanation of regeneration strategies for the center of the Panjeh-Shah neighborhood in Kashan aimed at infill design and preservation of historical authenticity. *Bagh-e Nazar*, 18(96), 77–94. [In Persian]
- Hillier, B. (2007). *Space Is the machine: A configurational theory of architecture*. London, UK: Space Syntax.
- Hosseini, S. A., & Bomanian, M. R. (2022). Shape grammar of Kashan's traditional houses: Investigation of the formal structure and spatial relations of 19 historical houses of Kashan. *NaghsheJahan*, (2), 1–20. [In Persian]
- Jeyhani, H. R., Mashhadi Nooshabadi, M., Oveisi, H., & Zilouchian Moghaddam, A. (2020) A Study on Panjeh-Shah neighborhood center in Kashan with an emphasis on the role of the shrine and the surrounding architectural and urban elements. *Studies on Kashan*, (1), 3–38. [In Persian]
- Kalantar Zarrabi, A. (Soheil Kashani). (1962). *History of Kashan* (I. Afshar, Ed.). Tehran, Iran: Amir Kabir. [In Persian]

- Mahluji, H. (2014). *Encyclopedia of Kashan: Distinguished figures of Kashan based on the Golestan Palace Album Collection* (Vol. 5). Tehran, Iran: Bonyad-e Farhang-e Kashan Publications. [In Persian]
- Memarian, G. H. (2008). *Introduction to Iranian residential architecture: Introverted typology*. Tehran, Iran: Soroush Danesh Publications. [In Persian]
- Naraghi, H. (2003). *Historical monuments of Kashan and Natanz*. Tehran, Iran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Cultural Figures. [In Persian]
- Pirnia, M. K. (2004). *Introduction to Islamic architecture of Iran*. Tehran, Iran: Soroush Danesh Publications. [In Persian]
- Saadati-Vaghar, P., Zarghami, E., & Ghanbaran, A. (2019). Investigating the interaction between housing typology and spatial relationships using space syntax: A case study of traditional houses in Kashan. *Iranian Architecture Studies*, (16), 153–180. [In Persian]
- Varesi, H. Zangi Abadi, A. Vafai, A. (2006). A survey of historical changes in the structure of the city of kashan. *Kashan Studies Quarterly*, (3), 127–155. [In Persian]

Thematic Analysis of the Script and Calligraphic Motifs on the Two Historical Wooden Doors of Imamzadeh Sultan-Ali in Mashhad Ardehal, Kashan

Seyede Narges Hosseini

M. A. graduate in Islamic Art, Department of Arts, Faculty of Arts, Soore University, Tehran, Iran
 (Corresponding Author). Email: n.hosseini@soore.ac.ir

Alireza Sheikhi

Associate Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Applied Arts, Iran University of Arts, Tehran, Iran. Email: a.sheikhi@art.ac.ir

Received: 11/05/2025

Accepted: 23/07/2025

Abstract

The shrine of Imamzadeh Sultan Ali (peace be upon him), located in the village of Ardehal in Kashan County, holds a prominent position due to its historical and cultural background. This complex is significant because of the Qali-shuyan ritual, as well as the valuable works dating from different historical periods that it houses. The aim of this study is to analyze the motifs and inscriptions on the surviving wooden doors of this shrine and to examine the decorative elements employed on them. Accordingly, it seeks to answer the following questions: What inscriptional themes are found on the doors dating from the Timurid and Safavid periods at the shrine of Imamzadeh Sultan Ali (peace be upon him)? What types of decorations were executed on these doors? Using a descriptive-analytical and historical methodology, this study examines the wooden doors of the Ravaq-e Sofeh al-Safa, the entrance to the former school, and the Dar-e Cheraghkhaneh at the shrine of Imamzadeh Sultan Ali (peace be upon him) in Mashhad-e Ardehal. By consulting library sources and documentary materials, it also investigates the historical details associated with these doors. The findings indicated that the inscriptions on the entrance door of the former school contained religious themes, based on Qur'anic verses and hadiths, alongside historical information such as the name of the donor, the wood-carving master, and the year of construction. In contrast, the inscriptions on the door of the Ravaq-e Sofeh al-Safa were found to be predominantly historical, including the names of artists and donors, the reigning monarch, and titles commonly used during the Safavid period. The decorations on the entrance door of the former school, consistent with the artistic styles prevalent during the Timurid period, featured geometric designs combined with calligraphy. The door of the Ravaq-e Sofeh al-Safa bore geometric and vegetal motifs and reflected aspects of the Safavid art and concepts associated with Shiism. The Dar-e Cheraghkhaneh was not found at the Imamzadeh, and its inscriptions were merely examined on the basis of the surviving documents.

Keywords: wood-carved door, Kashan woodcarving, Timurid woodcarving, Safavid woodcarving, Imamzadeh Sultan Ali (peace be upon him), Mashhad-e Ardehal

Extended Abstract

Introduction

The village of Mashhad-e Ardehal is renowned for housing the shrine of Imamzadeh Sultan-Ali and hosting the annual carpet-washing ritual (Qali-shuyan). Historical evidence suggests the original structure of this shrine dates to the Seljuk period, with tilework from the 6th century AH. The complex also preserves Safavid-era tiles, plaster inscriptions from 1318 AH, Qajar-era paintings, Safavid stalactite vaulting (Muqarnas), and Qajar mirror-work. While various artistic elements of this complex have received academic attention, its historical wooden doors have never been independently investigated. Although historical documents indicate that the shrine originally possessed more wooden doors, only have two genuine examples survived. This study examines these two remaining doors in terms of their decorative motifs and textual inscriptions, addressing two questions: What are the primary thematic contents of the inscriptions on the Timurid and Safavid doors of Imamzadeh Sultan-Ali?, and what types of artistic decoration have been applied to these doors?

Materials and Methods

This study employs a descriptive-analytical and historical methodology. Data collection involved field research, including physical examinations and high-resolution photography of surviving artifacts. It was complemented by archival research, using historical documents and library resources. The research conducted for all surviving historical doors of the complex: (1) the former school entrance door, currently at the women's courtyard entrance; (2) the Soffat al-Safa portico door at the men's entrance, and (3) the Cheragh-Khaneh (Lamp House) mosque door. The third door could not be located on-site and was studied entirely through historical texts. The remaining two doors were directly examined and photographed by the authors.

Research Findings

The entrance door of the former school (Dated 830 AH): This door was one of the numerous Timurid- wooden artifacts survived in Kashan, reflected strong patronage of religious construction after the 9th century AH. Timurid woodwork typically combines abstract plant ornaments with calligraphy. This door exemplified the same ornaments, along with a text—in Thuluth and Rika-like scripts— as the primary decorative element over plain backgrounds.

- **Inscriptional Themes:** The door includes eight Quranic verses, the names of the Ahl al-Bayt (with "Ali" repeated ten times, notably in a cruciform pattern), a salutation upon the Fourteen Infallibles, and two Hadith by The Prophet— including "I am the city of knowledge and Ali is its gate." These inscriptions reflected clear Shiite devotion. They also recorded the names of woodworkers (Master Abdul-Aziz and his colleague Husein), the donor (Ala al-Din Huseini Qomi), seven lines of Persian poetry, and a date, 830 AH — corresponding to the reign of Shahrukh Shah Timurid.

- **Decorations:** The central panels featured geometric patterns based on the eight and four-pointed star knot (Gereh), filled with simple arabesque (Eslimi) carvings. The use of number eight carried Islamic symbolism, referring to the eight angels that bear the divine throne (Surah Al-Haqqah, Verse 17).

The Entrance Door of the Soffat al-Safa Portico (Dated 950 AH): Unlike the Timurid door, this door contained no Quranic verses or Hadith. Its inscriptions focused entirely on historical and political data. Four round plaques provided identical historical information, while upper and lower panels recorded the name of the ruling monarch, the date, and the donor. The text mentioned Shah Tahmasp Safavi and named Ali Beg Takalu as the regional governor. Shah Tahmasp used Shiism as a political foundation and actively supported Persian arts. Woodcarving under his rule developed distinct stylistic traits, particularly the use of bold Thuluth scripts combined with intricate ten-pointed knot patterns (Gereh-e Dah-e Tond).

- Decorations: Both doors featured a ten-pointed sunburst knot (Shamseh) decorated with floral motifs. The borders were considerably more complex than those of the Timurid door, integrating dense arabesque (Eslimi) and floral scroll (Khatai) patterns, resembling the margins of Shah Tahmasp-era court carpets. Prominent motifs included the Shah-Abbasi flower, cloud arabesques, and cypress structures. These decorations closely parallel 16th-century Safavid vase-technique carpets, confirming a shared visual language between Safavid textiles and woodwork.

Conclusion

The two doors have revealed clear epigraphic and decorative shifts across periods. The Timurid door (830 AH) has prioritized religious and Shiite content — Quranic verses, prophetic traditions, and devotional blessings — alongside records of the donor and craftsmen. The Safavid door (950 AH) has shifted toward political content, documenting the artist, donor, governor, and Shah Tahmasp, using Safavid administrative titles.

In terms of ornamentation, the Timurid door has relied on calligraphy and simple arabesques within basic geometric structures. The Safavid door has displayed an advanced combination of complex geometric, arabesque, and Khatai floral patterns across multiple nested frames with metal fittings. This reflects the mature influence of the Safavid court arts on Kashan woodcarving —an evolution toward greater complexity while preserving spiritual and cultural implications within its geometry.

دو فصل نامه علمی کاشان شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۴
دوره ۱۸، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، صفحات: ۱۳۱-۱۵۸
مقاله علمی ترویجی

تحلیل مضمونی نقوش و کتیبه‌های درهای چوبی تاریخی امامزاده سلطان علی (ع) مشهد اردهال کاشان

سیده نرگس حسینی *

علیرضا شیخی **

چکیده

بقعه امامزاده سلطان علی (ع) واقع در روستای اردهال از توابع شهرستان کاشان به دلیل سابقه تاریخی و فرهنگی خود از جایگاه والایی برخوردار است. این مجموعه به واسطه آیین قالیشویان و هم‌چنین دارابودن آثار ارزشمندی از ادوار مختلف، حائز اهمیت است. هدف این تحقیق تحلیل نقوش و کتیبه‌های موجود بر درهای چوبی بازمانده در این بقعه و بررسی تزیینات به‌کاررفته در آن‌ها است. از این رو، در پی یافتن پاسخی برای پرسش‌های زیر است: درهای متعلق به دوره‌های تیموری و صفوی در امامزاده سلطان علی (ع) دارای چه مضامین کتیبه‌ای هستند؟ و چه نوع تزییناتی روی این درها اجرا شده است؟

این مطالعه با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی و تاریخی، درهای چوبی «رواق صفا الصفا»، «ورودی مدرسه سابق» و «در چراغ‌خانه» در حرم امامزاده سلطان علی (ع) مشهد اردهال را مورد بررسی قرار داده و با مراجعه به منابع و اسناد کتابخانه‌ای، به واکاوی جزئیات تاریخی مرتبط با آن‌ها پرداخته است. یافته‌ها حاکی از آن است که کتیبه‌های به‌کاررفته در در ورودی مدرسه سابق شامل مضامین دینی با تکیه بر آیات قرآنی و احادیث است و در کنار آن، اطلاعاتی تاریخی نظیر نام شخص واقف، استاد منبت‌کار و سال ساخت نیز ثبت شده است. در مقابل، کتیبه‌های در رواق صفا الصفا بیش‌تر جنبه تاریخی داشته و شامل نام هنرمندان، واقفان، پادشاه وقت و عناوین رایج در عصر صفوی می‌شود. تزیینات در ورودی مدرسه سابق، هماهنگ با شیوه‌های رایج در روزگار تیموری، دارای طرح‌های هندسی تلفیق‌شده با خوشنویسی است. در رواق صفا الصفا نقوش

* فارغ‌التحصیل کارشناسی‌ارشد هنر اسلامی، گروه هنر، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
n.hosseini@soore.ac.ir
** دانشیار، گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران. a.sheikhi@art.ac.ir

هندسی و گیاهی دارد. جلوه‌هایی از هنر دوره صفوی و مفاهیم مرتبط با تشیع را بازتاب می‌دهد. در چراغ‌خانه در امامزاده یافت نشد و تنها براساس اسناد باقی‌مانده، کتیبه‌های آن مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: در منبت، منبت‌کاری کاشان، منبت تیموری، منبت صفوی، امامزاده سلطان‌علی(ع) مشهد اردهال.

۱. مقدمه

شهرستان کاشان و روستاهای اطراف آن دارای بقاع و امامزاده‌های متعددی هستند که به دلیل وجود آثار هنری دوره‌های مختلف تاریخی، از ارزش فرهنگی و هنری بسیار بالایی برخوردارند. روستای اردهال به سبب وجود بقعه امامزاده سلطان‌علی(ع) و مراسم قالی‌شویی که سالانه در این مکان برگزار می‌شود، معروف است. به گفته راوندی (۱۳۳۴)، احتمالاً بنای این امامزاده مربوط به دوره سلجوقی بوده و کاشی‌کاری‌هایی از قرن ششم هجری در این بنا مشاهده می‌شود. همچنین کاشی‌های خشتی با زمینه لاجوردی از دوره شاه‌سلطان حسین صفوی نیز موجود است و در داخل بقعه و دیوارهای آن با طرح‌های اسلیمی از زمان قاجار نقاشی شده و کتیبه گچی دور سقف مربوط به سال ۱۳۱۸ هجری است. از دیگر آثار موجود در این بنا، مقرنس‌کاری‌هایی است که در ایوان صنفه مربوط به دوره صفویه بوده و بخش دیگری از ایوان نیز شامل آیینه‌کاری‌هایی است که از دوره قاجار باقی‌مانده است. در کنار تمامی آثار دیگر این بقعه، این پژوهش قصد دارد به معرفی و بررسی درهای چوبی باقی‌مانده در آن، از منظر نقوش و کتیبه‌های ثبت‌شده بپردازد. این مقاله به دنبال پاسخ به این سؤال‌ها است که: «درهای متعلق به دوره‌های تیموری و صفوی در امامزاده سلطان‌علی(ع) دارای چه مضامین کتیبه‌ای هستند؟ و چه نوع تزییناتی روی این درها اجرا شده است؟»

با توجه به شهرت و جایگاه تاریخی مذهبی این امامزاده و اهمیت مراسم مذهبی سالانه آن، نیز موقوفات ارزشمند موجود در بقعه، پژوهش‌هایی در راستای معرفی این مکان و برخی آثار هنری آن انجام شده است؛ اما تاکنون درهای چوبی آن دست‌مایه یک مطالعه مستقل و روش‌مند قرار نگرفته است. این در حالی است که کتیبه‌های ثبت‌شده روی آثار، به شناخت اعتقادات دینی مردم منطقه و میزان ارادتشان به اصول و باورهای دینی کمک می‌کند. در گزارش اسناد و کتب تاریخی تعداد این درها بیش‌تر بوده، اما امروزه تنها دو نمونه باقی‌مانده است و دیگر درها با

نمونه‌های جدیدتر جایگزین شده‌اند. این نکته نیز ضرورت پرداختن به جزئیات این درها، تزیینات به‌کاررفته و اسامی ثبت‌شده در کتیبه‌ها را تأیید می‌کند.

۱-۱. روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی و تاریخی، درهای چوبی را مورد مطالعه قرار داده است. ابتدا به صورت میدانی از درها عکاسی، پس از توصیف جزئیات ثبت‌شده روی این آثار، با استناد به منابع و اسناد کتابخانه‌ای، جزئیات تاریخی آن‌ها بررسی شده است. جامعه آماری این پژوهش درهای باقی‌مانده در بقعه امامزاده سلطان‌علی (ع) است که عبارت‌اند از: «درِ مدخل مدرسه سابق» که اکنون در ورودی صحن خواهران نصب شده است؛ «درِ صفه‌الصفاء» که در ورودی برادران قرار دارد؛ و درِ مسجد پشت سر مرقد، معروف به «چراغ‌خانه» که در بازدید میدانی صورت‌گرفته اثری از درِ تاریخی «چراغ‌خانه» یافت نشد و تمامی اطلاعات مرتبط با این در از کتب و اسناد تاریخی برداشت شده است. لازم به ذکر است که تمام آثار توسط نگارندگان، با بازدید از محل، مطالعه و عکاسی شده‌اند.

۲-۱. پیشینه تحقیق

عمده مطالعاتی که تاکنون در مورد آثار امامزاده سلطان‌علی (ع) انجام شده است، ذیل تحقیقات مرتبط با شهرستان کاشان قرار می‌گیرد؛ تنها برخی پژوهش‌ها به صورت تاریخی به معرفی سنت و مراسم‌های این امامزاده یا معرفی شخص او پرداخته‌اند. تاکنون درهای باقی‌مانده در این امامزاده به صورت جزئی و مجزا مورد مطالعه قرار نگرفته‌اند.

شیخی و کیان‌فرد (۱۴۰۴ب) در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی مضمونی کتیبه درهای چوبی بقاع متبرکه کاشان»، پس از معرفی درهای چوبی موجود در امامزاده‌های کاشان، به بررسی مضمونی کتیبه‌های این درها پرداخته‌اند. صادقی علوی (۱۴۰۳) نیز در مقاله «بررسی قدیمی‌ترین سند تاریخی در رابطه با مشهد امامزاده علی‌بن باقر»، با مطالعه و معرفی دیوان ابوالرضا راوندی، اطلاعات تاریخی مفیدی در خصوص این امامزاده به دست داده است.

کاکاوند (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «قالی به مثابه عنصر فرهنگی در مناسک نمادین قالی‌شویی مشهد اردهال»، جزئیاتی تاریخی از این بقعه ارائه و آداب و سنت قالی‌شویی در آن را محور اصلی پژوهش قرار داده است.

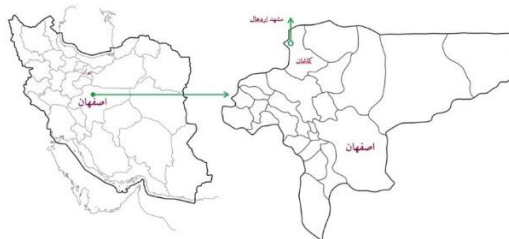
باریکرسفی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «واکاوای کتابچه موقوفات امامزاده علی‌بن محمد باقر علیه‌السلام (مشهد اردهال کاشان)»، موقوفات باقی‌مانده در این بقعه را بررسی کرده، اطلاعات تاریخی در خصوص واقفان و خُدام امامزاده ارائه می‌دهد.

فرچانلو (۱۳۸۴) در مقاله «امامزاده سلطان‌علی(ع) مشهد اردهال»، بخشی از آثار هنری این امامزاده را معرفی کرده و به دره‌های مورد مطالعه در این پژوهش نیز پرداخته است، اما تنها بخشی از کتیبه‌ها را خوانده که تعدادی از آن‌ها نیز نادرست است.

همان‌طور که ذکر شد، تاکنون پژوهشی در راستای معرفی دره‌های چوبی این بقعه انجام نشده و جزئیات تزیینات آن‌ها مورد بررسی قرار نگرفته است. از این‌رو، مقاله پیش‌رو به این نکته خواهد پرداخت.

۲. موقعیت جغرافیایی

مشهد اردهال به مجموعه‌ای از روستاهای متعدد گفته می‌شود که در فاصله ۳۵ کیلومتری غرب کاشان و در مجاورت سلسله‌کوه‌های اردهال قرار دارند. پیش از ورود اسلام، در این کوه‌ها آتشکده‌ای برای دعا و نیایش مردم وجود داشته است. به نظر می‌رسد به دلیل وجود این نیایشگاه‌های کوهستانی، این کوه‌ها را «آردهار» یا «آردهال»، یعنی کوه‌های مقدس، نامیده‌اند (بلوک‌باشی، ۱۳۸۳، ۲۶۳). از سوی دیگر، قمی با ذکر اسناد حدیث روایت می‌کند که موسی‌بن خزر ج گفت: «من شنیدم از ابوالحسن الرضا علیه‌السلام که او مرا گفت: «روزی از روزها موضعی که آن را وراردهار (اردهال) گویند، می‌دانی و می‌شناسی؟»، گفتم: «بلی، مرا در آن موضع دو ضیعه است». ابوالحسن الرضا گفت: «بدان ملازم باش و متمسک شو» و فرمود سه نوبت که: «نَعْمَ الْمَوْضِعُ وَرَارِدِهَار»؛ یعنی نیک موضعی است وراردهار» (قمی، ۱۳۸۵: ۹۷).

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی روستای اردهال در نقشه ایران، مأخذ: حسینی، باژطراحی از نقشه ایران.

اما این مکان امروزه به سبب بقعه امامزاده سلطان‌علی بن محمدباقر معروف است. بقعه اصلی این امامزاده به قرن ششم هجری بازمی‌گردد و در ادوار مختلف مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است. اما شخص امامزاده داستان دیگری دارد که بی‌ارتباط با مراسمی نیست که امروزه در این بقعه برگزار می‌شود. گفته می‌شود که مردم کاشان از امام محمدباقر (ع) درخواست کردند تا پسرش سلطان‌علی را برای تبیین راه و رسم دین به فین بفرستد. با گذشت زمان وی محبوبیتی شگرف بین مردم پیدا کرد و سبب حسادت حارث، حاکم اردهال، ملقب به زرین‌کفش گردید. از پی این ماجرا حارث نامه‌ای به ازرق، والی قم، می‌فرستد و ازرق نیز سر امامزاده را طلب می‌کند و از این‌جا جنگی ده‌روزه بین سپاه حارث و یاران امامزاده شکل می‌گیرد (...). ماجرا از آن‌جا آغاز می‌شود که در روز سوم شهادت امامزاده مردم فین پیکر وی را در یک تخت قالی می‌گذارند و برای غسل به جوی آبی می‌برند که امروزه به نهر شازده‌حسین معروف است. در روایتی دیگر آمده که بدن امامزاده پاره‌پاره و خونین بوده است؛ از این‌رو، مردم فین بدون آن‌که بدن او را غسل دهند، او را روی قالی گذاشته، به خاک می‌سپارند. پس از آن، قالی را که به خون امامزاده آغشته شده بود، در جوی آب می‌شویند و غسل می‌دهند (همان، ۱۳۸۵، ۱۰۳).

کاشان یکی از شهرهای باسابقه در طول تاریخ تشیع به‌شمار می‌رود. می‌توان پیشینه تشیع را در این شهر به قرون نخست هجری نسبت داد (همان، ۱۳۸۵: ۱۰۷). پیشینه تشیع در دوره‌های مختلف تاریخی در این شهر سبب شده تا عالمان دینی متعددی به تدوین و ترویج فرهنگ شیعه در این منطقه بپردازند (صادقی‌علوی، ۱۳۹۹، ۶۷-۶۶).

به‌طور مثال دوره حکومت سلاجقه در ایران یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی شهر کاشان است. گرچه حکومت سلاجقه سنی‌مذهب بوده است، اما در این بازه زمانی علمای شیعه مشهوری در شهر کاشان می‌زیستند که از جمله آنان خاندان راوندی است. دیوان ابوالرضا راوندی که شامل اشعاری به زبان عربی است، ضمن بیان تاریخ سیاسی، بسیاری از روستاها و مناطق اطراف کاشان را در اشعارش نام برده و اقدامات برخی رجال سیاسی هم‌عصر خود را نیز ذکر کرده است. به‌طور مثال در قصیده‌ای به هجوم سلاجقه به مشهد اردهال و آرامگاه امامزاده علی بن باقر (ع) اشاره کرده است؛ پس از آن نیز به تجدید بنای ساختمان این امامزاده توسط مجدالدین راوندی پرداخته است (مشهدی‌نوش‌آبادی، ۱۳۸۴، ۹۵-۹۲). در این قصاید، وی به سادات و مناطق شیعه‌نشین کاشان نیز اشاره کرده است (صادقی‌علوی، ۱۳۹۹، ۷۰).

تصویر ۲. نمای خارجی امامزاده سلطان‌علی(ع)، مشهد اردهال، کاشان، مأخذ: نگارندگان.

۲-۱. آثار امامزاده

بنا بر گفته سیدابوالرضا راوندی (متوفی ۵۸۸ ه‍.ق) بنای اولیه گنبد، بارگاه، صحن و سرای آن لاقفل از ابنیه عهد سلاجقه بزرگ (قرن ششم ه‍.ق) و از جمله بناهای خیریه فراوانی است که مجدالدین عبیدالله کاشانی (متوفی ۵۳۵ ه‍.ق) بنا نهاده است (نراقی، ۱۳۸۲: ۹۸).

بناهای مهم آستانه عبارتند از: گنبد مدور متعلق به عهد سلجوقی که پوشش روی آن با خشت و کاشی زرد طلایی‌رنگ است و با نقش‌ونگار اسلیمی و بوته‌های الوان تزیین شده. ساقه گنبد با کاشی معرق بسیار زیبای مقرنس‌کاری متعلق به عهد صفوی است. در زیر مقرنس‌ها سوره «إِنَّا فَتَحْنَا» به خط ثلث سفید بر زمینه آبی لاجوردی ثبت شده و پایین آن نیز کتیبه دیگری با کاشی سبز و سرمه‌ای به خط کوفی «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» در ۱۶ ترک پایه گنبد تکرار شده است. دسته‌ها و دو گوشواره ایوان بزرگ و مناره‌های کوچک با کاشی‌های معرق دوره قاجار پوشیده شده و کتیبه‌ها و پشت‌بغل‌های این ایوان دارای کاشی‌های خشتی عهد صفوی است. داخل بقعه سقف و دیوارهایی نقاشی شده با طرح‌هایی از دوره قاجار دارد و کتیبه گچی دور سقف شامل سوره «عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ» به خط ثلث سفید بر متن لاجوردی است که در پایان آن رقم «کَتَبَهُ مُحَمَّدُ الْمُقِيمُ الْمُوسَوِي» و تاریخ ۱۱۱۸ ه‍.ق نوشته شده است. سردر ورودی حرم آینه‌کاری، و سنگ‌نوشته سردر صحن بزرگ فرمانی از شاه‌رخ‌میرزا و ابوالمعز‌میرزا به تاریخ ۸۹۳ ه‍.ق و به خط نسخ دارد (راوندی، ۱۳۳۴، ۲۴۶؛ نراقی، ۱۳۸۲، ۳۸۶؛ قرچانلو، ۱۳۸۴، ۷۹).

در کنار دیگر آثار تاریخی و هنری آستانه که نراقی آن‌ها را ذکر می‌کند، نام درهای منبت چوبی نیز به چشم می‌خورد: در ورودی صفا صفا به سال ۹۵۰ ه‍.ق، در مدخل سابق مدرسه ۸۳۰ ه‍.ق، در مسجد پشت سر مرقد معروف به در چراغ‌خانه مربوط به سال ۷۹۴ ه‍.ق، و در ورودی به سمت حرم نیز در ایوان شرقی وجود دارد که به سال ۸۷۶ ه‍.ق مربوط است. در حال حاضر

از بین چهار در ذکر شده تنها دو در صفحه صفا و در مدخل سابق مدرسه در امامزاده باقی مانده است.

۲-۲. در ایوان، در مدخل مدرسه سابق (ورودی خواهران)

این در کتیبه‌های متعددی به خط مشابه رقاع دارد و ابعاد آن ۲۷۰ در ۱۷۵ سانتی‌متر است. سال ساخت این در با استناد به کتیبه ثبت شده بر آن ۸۳۰ ه‍.ق و بانی ساخت آن نیز سید علاءالدین حسینی قمی، متولی مشهد اردهال، است. (تصویر ۴)

تصویر ۳. در مدخل مدرسه سابق، جبهه شرقی، امامزاده سلطان‌علی (ع)، مشهد اردهال، کاشان، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۴. کتیبه به متن «قد امر بترتیب هذه الابواب علاءالدین بن بادشاه الحسینی القمی تجاوز الله عن سیناته» در مدخل مدرسه سابق، امامزاده سلطان‌علی (ع)، مشهد اردهال، کاشان، مأخذ: نگارندگان.

۲-۳. در ورودی رواق صُفّه الصفا^۲:

در دیگری که در ورودی رواق صفه‌الصفا قرار دارد و رو به ضریح باز می‌شود، در کنار تزئینات گیاهی و هندسی، دارای کتیبه‌های متعددی نیز هست. بر هر لنگه این در، یک دَقّ الباب از جنس برنج نصب شده که عباراتی به خط نستعلیق بر آن حکاکی شده است.

تصویر ۵. در ورودی رواق صفه‌الصفا، جبهه جنوبی صحن صفا، امامزاده سلطان‌علی(ع)، مشهد اردهال، کاشان، مأخذ: نگارندگان.

۲-۴. در ایوان، در مدخل مدرسه سابق (ورودی خواهران)

این در به صورت قاب و صفحه ساخته شده و هر لنگه آن شامل دو خواب افقی (بالا و پایین) و یک قاب عمودی در مرکز لنگه است. بر لنگه سمت راست دماغه‌ای قرار دارد که با شش گل‌میخ فلزی ساده به در نصب شده است. قسمت بالا و پایین دماغه به صورت دوزنقه، و بدنه کلی آن استوانه‌ای ساخته شده است. در فاصله دو دوزنقه بالا و پایین، دو مربع نیز بر استوانه دماغه قرار دارد که بر آن، در کنار گل‌میخ فلزی، نقش گل چهارپَر نقش بسته است. هر سه قاب در یک لنگه یک قاب ساده مستطیل دارند که با میخ‌های فلزی ساده کوچک به در چفت شده است.

قاب افقی بالا در هر دو لنگه شامل نقش هندسی گره هشت تند است که به صورت قاب و صفحه بر در نصب شده است. قاب داخلی این نقش هندسی، آزاره‌بندی خطی است. قاب میانی هر دو لنگه شامل گره هشت و چهار لنگه بوده که به صورت آلت و لقط در یک صفحه مستطیلی عمودی بر در نصب شده است. لقطها با نقوش اسلیمی تزئین شده‌اند، اما به دلیل فرسایش چوب به صورت کامل واضح نیستند. برخی لقطها نیز دچار شکستگی و فرسایش هستند. قاب افقی پایین هر دو لنگه نیز شامل گره هندسی هشت و چهار لنگه تخمک‌دار است که قاب داخلی

آن آزاره‌بندی خطی ساده است. در قسمت بالا و پایین چهارچوب هر دو لنگه در، به صورت افقی، بست فلزی قرار دارد که با نقوش دایره‌ای تزئین شده است. این بست به صورت افقی در سراسر هر لنگه نصب شده و به نظر می‌رسد، جدای از بحث تزئین، برای استحکام در نیز مؤثر بوده است؛ زیرا شکاف‌هایی در قسمت بالای هر لنگه مشاهده می‌شود که با وجود این بست، از تخریب در جلوگیری شده است (تصویر ۶).

در قسمت پایین لنگه سمت چپ یک قفل و زنجیر قرار دارد. بر هر دو لنگه یک دق‌الباب با بدنه دایره‌ای محدب به شکل شمشه نصب شده است که قسمت بالایی آن که به شکل سرو طراحی شده و تزئینات بدنه آن صرفاً دایره‌هایی ساده است (تصویر ۷).

تصویر ۶. در مدخل مدرسه سابق، مأخذ: نگارندگان.

در فاصله هر سه قاب هر لنگه، کتیبه‌هایی به خط مشابه توقیع - رقاع ثبت شده است. تزئینات زمینه این کتیبه‌ها بسیار ساده بوده و به نظر می‌رسد مشابه حکاکی فلس ماهی است. بر دماغه نیز در هر قسمت بخشی از یک کتیبه ثبت شده است. تزئینات زمینه آن نیز مشابه کتیبه‌های هر لنگه است.

تصویر ۷. دق‌الباب برنجی بر لنگه سمت چپ در مدخل مدرسه سابق، مأخذ: نگارندگان.

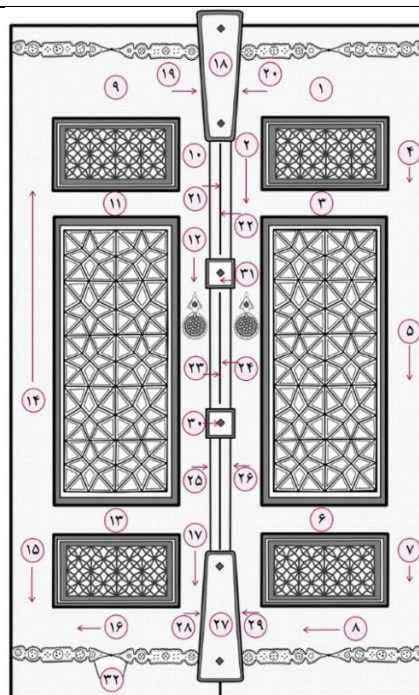
کتیبه‌ها

نوع قلم به‌کاررفته در کتیبه‌ها در قسمت دماغه مشابه رقاع و در بخش‌های دیگر هر دو لنگه مشابه ثلث است و ترتیب قرارگیری کتیبه‌ها در هر لنگه به شرح زیر:

جدول ۱. کتیبه‌های در مدخل مدرسه سابق، مأخذ: نگارندگان.

ردیف	متن کتیبه
۱	اللهم صل علی محمد النبی و الوصی و البتول و السبطین و السجاد و الباق و الصادق و الکاظم
۲	و الرضا و التقی و النقی و العسکری و المهدی صاحب‌الزمان صلوات‌الله علیه و علیهم اجمعین، بتاريخ سنه ثلثین و ثمانمائه
۳	وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ، یا محمد یا علی
۴	نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ ^۳
۵	إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ
۶	وَهُمْ رَاكِعُونَ
۷	أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلَى بَابِهَا
۸	قد امر بترتیب هذه الابواب علاء‌الدین بن بادشاه ^۵ الحسینی القمی ^۶ تجاوز الله عن سیئاته
۹	قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتَدْلِلُ مَنْ تَشَاءُ يَبْدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ ^۷
۱۰	خیر الکلام ذکر الملک العلام، بِسْمِ اللَّهِ
۱۱	الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ
۱۲	لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا
۱۳	خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ
۱۴	وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاعَاتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ^۸
۱۵	لَا تَقْتُلُوا مَنْ رَحِمَهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا ^۹
۱۶	یا مفتاح الابواب و صانع اشیا در خلائق عالم بلطف خود بگشا
۱۷	می‌رسد بر در آهنین از حضرت یزدان ندا (زائرانش) ^{۱۰} را که طِبُّنُمْ فَأَدْخُلُوهَا خَالِدِينَ ^{۱۱}
۱۸	(....) چو شبی کز درگاه او ببرد (....) ادخلوها بسلام آمین ^{۱۲}
۱۹	حور اگر دیده بدین روضه کند روزی باز، کند از شرم در روضه‌فردوس فراز ^{۱۳}
۲۰	نالیدن ز خویش باید کرد هر چه برماست ز کرده ماست
۲۱	علی محمد باقر
۲۲	هر چه خواهی بصدق دل بطلب
۲۳	بر (....) آنکس علم شود

۲۴	(....) تو بروید باستین
۲۵	ای ساکنان جاه، تُرا شد آستان
۲۶	و ای طالبان راه، ترا جان در آستین
۲۷	إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً ^{۱۴}
۲۸	عمل استاد عبدالعزیز و حسین بتاریخ ثلثین و ثمانمائِه
۲۹	از اهل خدا دور مشو ای دل من، هر که دورست از گردن بخدا نزدیکست
۳۰	لا تنس ^{۱۵} ، العینه، تکرار نام علی چهار مرتبه
۳۱	یا حسین، یا حسن، تکرار نام علی چهار مرتبه
۳۲	بنده سلطان، ۷۱۹، عو(....)، ۸۳۰ ه

نقوش

این در چوبی در هر لنگه سه قاب مشابه دارد. قاب افقی بالای آن شامل گره هشت لوزی با تزیینات آزاره‌بندی دایره‌ای است. قاب عمودی پایین نیز گره هشت و چهار لنگه تخم‌دار دارد که با نقوش اسلیمی خیلی ساده تزیین شده است. اطراف قاب‌ها یک فضای خالی وجود دارد که کتیبه‌ها در آن نوشته شده‌اند و زمینه آن دارای حکاکی شبیه به فلس‌ماهی است.

تزیینات دماغه نیز سه بخش دارد؛ بخش دوزنقه‌ای شامل کتیبه و قاب‌های آزاره‌بندی، بخش استوانه‌ای دارای شش قاب مثلثی با نقوش منحنی ساده و قاب‌های آزاره‌بندی است. هم‌چنین دو مربع با فاصله یکسان روی استوانه قرار دارند که شامل گل‌های چهارپر (چهار «علی» گردان) و قاب‌های آزاره‌بندی هستند (تصویر ۸).

تصویر ۸. چهار «علی» گردان بر دماغه لنگه سمت راست در مدخل مدرسه سابق، مأخذ: نگارندگان.

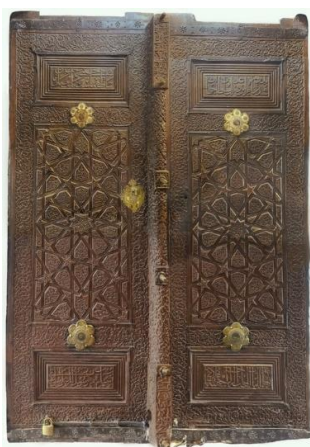
تزیینات فلزی لنگه سمت راست شامل یک دق‌الباب، شش گل‌میخ ساده و دو بست افقی در بالا و پایین است. این دق‌الباب دارای یک پولک گرد با کنگره‌های تیز و دایره‌های توخالی است، تاج پولک به شکل سرو و کوبه آن نقوش دایره‌ای دارد و مرکز پولک نیز محدب و با دایره‌های توخالی پر شده است.

مشابه همین دق‌الباب در لنگه دیگر نیز نصب شده است. بست‌های افقی بالا و پایین هر لنگه از دو تکه تشکیل شده‌اند که هر تکه سه دایره برجسته و دو نقش سرو کنگره‌دار در ابتدا و انتها دارد. زمینه دایره‌ها نیز با دایره‌های توخالی کوچک‌تر تزیین شده است و نقوش و ساخت آن‌ها مشابه دق‌الباب است. لنگه سمت چپ نیز دو چفت ساده و بدون تزیین در قاب بیرونی خود دارد.

۲-۵. در ورودی رواق صفه‌الصفاء (ورودی برادران)

در ورودی صحن صفاء، که روبه‌روی ضریح سلطان‌علی‌بن محمدباقر (ع) قرار دارد، به شکل قاب و صفحه ساخته شده است. هر لنگه سه قاب مستطیلی دارد که دو قاب بالا و پایین، افقی و قاب

میانی، عمودی است. قاب‌های افقی حاوی کتیبه هستند و قاب عمودی با گره ده تُند (دو پنج کُند)، با زمینه نقوش گیاهی و اسلیمی به روش آلت و لقط ساخته شده است. در حاشیه اطراف قاب‌های افقی، نُه قاب پلکانی در اندازه‌های مختلف و بدون تزیینی قرار گرفته است. در قاب لایه آخر، هر چهار گوشه یک بست فلزی با تاجی شبیه به سربند لاله‌ای نصب شده است. زمینه اطراف قاب‌ها در هر دو لنگه با نقوش گیاهی، ترکیبی از سربندهای اسلیمی و گل‌های ختایی، به صورت گردان تزیین شده است.

تصویر ۹. در ورودی صحن صفا، مأخذ: نگارندگان.

لنگه سمت چپ یک دماغه استوانه‌ای دارد که دو قسمت بالا و پایین آن مستطیل شکل است و وجه روبه روی آن شامل دو کتیبه و دو سمت دیگر دارای نقوش گیاهی است. بخش استوانه‌ای نیز با نقوش اسلیمی و ختایی تزیین شده است. دو قاب مربعی برجسته با فاصله یکسان روی این استوانه قرار دارد که بر هر کدام یک گل میخ فلزی نصب است. این گل میخ‌ها مجموعاً شش بار روی دماغه تکرار شده‌اند. پولک این گل میخ‌ها به شکل گل شش‌پر کنگره‌دار است که فاصله بین گل‌برگ‌ها با دایره‌های توخالی تزیین شده و در مرکز آن یک استوانه با قسمت خارجی شبیه به گل هشت‌پر قرار گرفته است.

در هر لنگه، در حد فاصل قاب افقی بالا و پایین با قاب عمودی، یک پولک محدب به شکل گل شش‌پر نصب شده که کتیبه‌هایی به خط نستعلیق روی آن حکاکی شده است. در مجموع چهار پولک بر این در نصب شده که دو پولک قاب پایین دارای تزیینات یکسان است، اما پولک‌های قاب بالایی تزیینات ساده‌تری دارند. هم‌چنین روی لنگه سمت چپ، در حاشیه کنار دماغه، یک پولک با چهار تاج به شکل سربند لاله‌ای نصب شده که به نظر می‌رسد بخشی از

یک دق الباب است که قسمت کوبه آن موجود نیست. در وسط این پولک و در یک قاب دایره‌ای، کتیبه‌ای به خط نستعلیق نوشته شده است. نکته قابل ذکر این است که روی بدنه این پولک و همچنین در مرکز هر چهار پولک گل شش‌پر، حفره‌ای وجود دارد که نشان می‌دهد احتمالاً در گذشته تزییناتی وجود داشته است، اما امروزه موجود نیست.

در بالا و پایین هر دو لنگه یک نوار فلزی با نقوش اسلیمی برای استحکام نصب شده است. جزئیات فلزی دیگری مانند میخ‌های دایره‌ای مسطح در حاشیه قاب‌ها دیده می‌شود که با نقوش زمینه هماهنگ هستند. در قسمت پایین لنگه سمت راست، دو چفت و دو بست فلزی ساده نیز نصب شده است. با توجه به این که در، در مکانی پررفت‌وآمد نصب شده، بخشی از بدنه آن فرسایش یافته است؛ برای مثال، قاب پایین هر دو لنگه دارای شکاف است، تعدادی از لقطه‌ها در قاب میانی شکسته‌اند، جای سوختگی و چند حفره نیز بر بدنه در مشاهده می‌شود و حکاکی‌های دایره‌ای حاشیه قاب‌ها کم‌رنگ شده و وضوح خود را از دست داده‌اند (جدول ۳).

کتیبه

این در مجموعاً یازده کتیبه دارد که چهار کتیبه بر پولک‌ها و شش کتیبه دیگر بر دماغه و قاب‌های افقی ثبت شده‌اند. نوع قلم به‌کاررفته در کتیبه‌ها در قسمت دماغه مشابه ثلث - رقا و در بخش‌های دیگر هر دو لنگه مشابه ثلث است و ترتیب قرارگیری کتیبه‌ها در هر لنگه به شرح زیر:

جدول ۲. کتیبه‌های در ورودی صحن صفا، مأخذ: نگارندگان.

متن کتیبه	مکان کتیبه روی در طبق شماره
۱ شد تمام این در بدور عدل سلطان جهان	
۲ شاه طهماسب ^{۱۶} حسینی نائب صاحب زمان	
۳ تقریباً بهذا الباب الی باب الرحمه الرحیمه غلام	
۴ شاه مش (حسن) ^{۱۷} دوربیگ ^{۱۸} بن المرحوم علی بیگ تکلو ^{۱۹} فی ۹۵۰.	
۵ ساخت این در را شاه بمهر در تاریخ ظن ^{۲۰}	
۶ بنده سلطان علی محمود مولانا حسن	
۷ یا قاضی الحاجات، وقف سلطان علی، امام محمد باقر علیه السلام،	
۸ نمود این عمل را آقا علی، دوات گر خلاف کند، بلعنت خدا گرفتار شوند.	
۹	

۱۰	وقف سلطان، علی محمد باقر، نمود این عمل، میرزا آقا علی، بلعت خدا و ملانک، گرفتار شود
۱۱	بسم الله الرحمن الرحيم اکبر قدیم خان کاشی، آقا علی ریخته گر ابن آقا صدر ^{۲۱} وقف سلطان‌علی امام محمد باقر نمود این در راه، خلاف کننده به لعنت خدا گرفتار شود.

نقوش

نقوش زمینه هر دو لنگه در حاوی نقوش اسلیمی و ختایی گردان است که به صورت تکرارشونده، انعکاسی و با ترکیب دو تکنیک منبت مقعر و تخت ساخته شده. این ترکیب از کنار هم قرار گرفتن دو چنگ اسلیمی و گل‌های چهار، پنج و هشت‌پر تشکیل شده است و در زمینه آن نیز نقاط ریزی به صورت فرورفته مشاهده می‌شود. نقش زمینه گره در قاب عمودی هر دو لنگه یکسان است، اما نقوش به کاررفته در آلت‌ها با نقوش زمینه حاشیه در متفاوت است. برای مثال ستاره‌های پنج‌پر با گل‌های پنج‌پر به صورت گردان پر شده و شمسۀ ده‌مرکز با سربند اسلیمی (ترکیبی از سربند لاله‌ای و صنوبری) تزیین شده است. شش‌بندی‌های اطراف شمسۀ مرکزی یکی در میان با نقوش ختایی و اسلیمی تزیین شده‌اند که ختایی‌ها شامل گل‌های چندپر و اسلیمی ترکیبی از دو سربند صنوبری بوده که جهت آن به سمت مرکز شمسۀ است.

تصویر ۱۰. تزیینات گیاهی و هندسی در صفه‌الصفاء، مأخذ: نگارندگان.

دماغه استوانه‌ای نیز دارای نقشی متفاوت از سایر نقاط است و از ترکیب اسلیمی خرطومی و سربند صنوبری و مثلثی در کنار گل شاه‌عباسی، گل‌های چندپر و گل پروانه‌ای تشکیل شده که جهت آن به سمت بالا قرار دارد. هم‌چنین دو مربع که روی این استوانه به صورت برجسته

قرار دارند، با گل‌های چندپر گردان تزئین شده‌اند و مستطیل‌های بالا و پایین دماغه، از جهت روبه‌رو دارای کتیبه هستند و در دو سمت دیگر نقوشی مشابه با استوانه دماغه دارند.

تصویر ۱۱. تزئینات دماغه در صفا، به ترتیب اطراف مستطیل بالا، مربع وسط، استوانه مرکزی، ماخذ: نگارندگان.

جدول ۳- تزئینات فلزی در ورودی صحن صفا، ماخذ: نگارندگان.

نام	مکان	تصویر	بازطراحی
گل میخ	دماغه		
پولک	قاب پایین		
	قاب بالا، راست		
	قاب بالا، چپ		

		لنگه چپ	دق الباب
		حاشیه قاب‌ها	بست با تاج سرپند لاله‌ای
		بالا و پایین هر دو لنگه	بست افقی

۲-۶. در مسجد پشت سر مرقد «چراغ‌خانه»

در بازدید میدانی‌ای که صورت گرفت، اثری از در تاریخی شمالی «چراغ‌خانه» وجود نداشت. مسجد زیبایی در پشت سر مرقد است که در آن در چراغ‌خانه معروف است و بر این در آیه‌الکرسی و اسامی چهارده معصوم و آیاتی از قرآن نوشته شده است (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۴۱). «این در دارای دو لنگه، سرپا مثبت‌کاری شده است و دارای کتیبه‌های افقی و عمودی به خط ثلث ممتاز و برجسته با تنگه‌های قاب‌بندی و خوانچه‌سازی و دارای نازک‌کاری‌های فنی و شاهکارهای هنری و از آثار سال ۷۹۴ ه. ق هم‌زمان با کاشی‌کاری مرقد و مربوط به زمان سلطان منصور آل مظفر است و بانی آن سید محمود رضوی متولی مشهد بوده است. ولی متأسفانه در اثر سقوط شمع قسمتی از آن سوخته و نیازمند تعمیرات است» (قرچانلو، ۱۳۸۴: ۸۰). همچنین فرخیار اظهار داشته: «در ورودی به چراغ‌خانه (در جبهه شمالی) به‌علت صدمات زیاد امکان نصب طلق نداشت» (فرخیار، ۱۳۶۹: ۱۰۴).

در چهارچوب یک لنگه این در، آیه‌الکرسی و سوره اخلاص، و در حاشیه لنگه دیگر در صلوات کبیر بر معصومین و در پایان آن و «علی صاحب الزمان و قاطع البرهان و خلیفه الرحمن، ص صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین، کتبه فی تاسع عشرین من جمادی الاول اربع و تسعین و سبعمائه». روی قاب‌های در این عبارات مثبت‌کاری شده‌اند: «ادخلوها بسلام آمین»، «وقف علی مشهد المقدس المعطر المنور علی الإمام المفترض الطاعة محمد الباقر علیه السلام»، «العبد الراجی به رحمه ربنا الغنی استاذان عباد علی و استاد فخر نجار کاشی»، «کاتبها العبد علی علوی حافظ»، «قد أمر بترتیب هذه الباب الشریفه محمود بن محمد امیر الرضوی» (نراقی، ۱۳۴۸: ۱۳۲-۱۳۳).

۳. تحلیل تاریخی و مضمونی

پس از بررسی‌های انجام‌شده از درهای چوبی، نتایج زیر به دست آمده است:

۳-۱. در مدخل مدرسه سابق (۸۳۰ ه.ق):

آثار چوبی متعددی از دوره تیموری در کاشان یافت شده، که شامل تعداد زیادی در و صندوق چوبی در امامزاده‌های این از این دوره تاریخی، علی‌الخصوص پس از قرن ۹ ه.ق است که بیانگر اهمیت ساخت و مرمت بناهای مذهبی در این دوره تاریخی است.

در این دوره بر درها و صندوق‌های چوبی تزیینات گیاهی با موقعیت انتزاعی، در کنار خطاطی به چشم می‌خورد (شیخی، ۱۴۰۴ الف: ۴۲). در مدخل مدرسه سابق نیز تزیینات و ترکیبات دوره تیموری را دارد و عمده تزیینات این در را می‌توان کتیبه در نظر گرفت. قلم کتیبه‌ها در بخش‌هایی مشابه رقاع و در دیگر بخش‌ها ثلث است، اما تزیینات زمینه‌ای ساده و کتیبه‌ها به قلمی جلی و درشت نوشته شده‌اند.

مضامین کتیبه‌ها

هشت آیه از سوره‌های مختلف قرآن: آیه ۱۳ سوره صف، آیه ۵۵ سوره مائده، آیه ۲۶ سوره آل‌عمران، آیه‌الکرسی، آیات ۲۵۵ و ۲۵۷ سوره بقره، آیه ۳۵ سوره زمر، آیه ۱۵ سوره حجر، آیه ۳۳ سوره احزاب، آیه ۷۷ سوره قصص.

اسامی اهل بیت: محمد، باقر، حسین، حسن (یک مرتبه)، علی (ده مرتبه)، محمد (دو مرتبه). صلوات خاصه بر پیامبر و ذکر دو حدیث: «خَيْرُ الْكَلَامِ ذِكْرُ الْمَلِكِ الْعَلَامِ»، «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بِأُيُهَا».

نام حضرت علی بیش‌ترین تکرار را در کتیبه‌ها دارد و بیانگر ارادت شخص سازنده به حضرت علی است. یکی از این موارد ذکر نام «علی» به صورت چلیپا در یک مربع در هر دو لنگه است که خود نمایانگر امامان شیعه بوده است. هم‌چنین ثبت صلوات خاص، که به نام چهارده معصوم پرداخته، بیانگر افکار و عقاید شیعی است که بر این در ثبت شده. آیات قرآن نیز دارای مفاهیمی هم‌چون نشانه‌های مؤمن، امید به رحمت خداوند، اهل بیت و نام‌بردن برخی القاب و اسماء الهی است.

نام نجار سازنده «استاد عبدالعزیز و همکار او حسین» معرفی شده و نام واقف «علاءالدین حسینی قمی» است. هفت بیت شعر نیز در بین کتیبه‌ها دیده می‌شود. این اشعار به مفاهیمی چون

اعمال انسانی در این دنیا، طلب حاجت و ستایش شخص امام‌زاده اشاره دارد. هم‌چنین در هر دو لنگه این در تاریخ ساخت ثلثین و ثمانمائه (۸۳۰ ه.ق) ذکر شده است که مصادف با حکومت شاهرخ تیموری در ایران است. نگاه متمایز تیموریان به اصناف و اهل دین موجب شد تا بسیاری از ابنیه دینی باقی بماند. «شاهرخ نیز با طبعی لطیف و متعادل سازنده‌ای بی‌دریغ بود که به‌لحاظ کمال و معرفت دوران طلایی تیموری را رقم زد... ابنیه و امکنه دینی مطلوب فرمانروایان تیموری مأمونی بود که مرمت و تزیین آن‌ها امیدی بود تا محبت عامه مردم را جلب کرده و از برکات آن مقدسات بهره‌مند شوند» (شیخی، ۱۴۰۴ الف: ۴۱).

تزئینات

یکی از تزئینات این در نقش هندسی است که در قاب عمودی مرکز هر دو لنگه قرار گرفته، شامل گره هشت و چهار لنگه است که با نقوش اسلیمی ساده تزیین شده. در قرآن و روایات شیعی به جفت‌های متضاد اشاره شده است، در قرآن می‌فرماید: «ثمانیه ارواح» (اعراف: ۲۳). اما مهم‌ترین آیه‌ای که در قرآن درباره نمادگرایی این عدد وجود دارد آیه ۱۷ از سوره حاقه است و به عرش لایزال الهی اشاره می‌کند که هشت فرشته آن را حمل می‌کنند: «و یحمل عرش ربک فوقهم يومئذ ثمانية» (حسینی، فراشی‌ابرقویی، ۱۳۹۲: ۳۴). نکته قابل توجه در مورد این گره آن است که این چهارضلعی با چهار مثلث متساوی‌الساقین و دو لوز پر شده است.

۳-۲. در ورودی رواق صفه‌الصفاء (۹۵۰ ه.ق): این در بر خلاف در مدخل مدرسه، دارای آیات قرآن، احادیث و اسامی اهل‌بیت نیست و بیش‌تر به اطلاعات تاریخی و نقوش تزئینی پرداخته است.

مضامین کتیبه‌ها

از یازده کتیبه ثبت‌شده بر در صفه‌الصفاء، چهار کتیبه که بر پولک‌ها نوشته شده، دارای مفاهیم یکسان تاریخی شامل نام هنرمند، واقف و شخص امام‌زاده است. در دیگر کتیبه‌های قاب بالا و پایین نیز اطلاعاتی از نام شاه، تاریخ و واقف آمده است.

با توجه به نام شاه‌طهماسب که بر لنگه سمت چپ در ثبت شده است و اشاره به نام علی‌بیگ تکلو، می‌توان دریافت که شخصی وابسته به خاندان صفوی در این بازه زمانی در منطقه کاشان و اردهال حکومت می‌کرده است.

شاه‌طهماسب در سال ۹۲۰ ه.ق متولد شد و در دو سالگی به عنوان حاکم اسمی هرات به آنجا فرستاده شد. وی در سال ۹۳۰ ه.ق هنگامی که ده سال بیش‌تر نداشت در تبریز جانشین پدر شد. دوران حکومت شاه‌طهماسب از همان ابتدا فراز و فرودهای متعددی داشت. در حدود سال ۹۴۰ ه.ق وی تلاش کرد با تنزل دادن جایگاه قزلباش‌ها در مقامات دولتی قدرت اداره کشور را به دست گیرد. در حدود همان سال برخی مقامات دولتی را به افراد ایرانی واگذار کرد و توجه خود را به فرهنگ ایران نشان داد. شاه‌طهماسب همانند پدرانش اعتقاد شدیدی به اصول طریقت صفوی داشت و از تشیع به عنوان شالوده و یکی از پایه‌های حکومت خود استفاده کرد (Savory, 1961:72).

هنر منبت‌کاری ایرانی در زمان حکومت شاه‌طهماسب مانند اوضاع سیاسی و اجتماعی آن در چند مرحله شکل گرفت و رشد کرد. در سال‌های ۹۳۰ ه.ق تا ۹۶۰ ه.ق آثاری در اصفهان و نواحی اطراف آن باقی مانده است. برای مثال در منبت امامزاده عطابخش کاشان که مربوط به سال ۹۵۹ ه.ق است و دو در در موزه آستان قدس رضوی موجود است که کتیبه‌های آن به خط ثلث منبت‌کاری شده و مربوط به سال ۹۵۲ ه.ق، ساخته خان‌عباس سلطان‌آبادی است. از ویژگی‌های منبت منسوب به این بازه زمانی استفاده از کتیبه‌هایی به خط ثلث با در نظر گرفتن نقش هندسی به عنوان نقش اصلی بوده است. هم‌چنین مهم‌ترین نقش هندسی این آثار طرحی موسوم به گره ده تند است. اشیا منبت‌شده این دوره در آران و بیدگل کاشان نیز دارای همین طرح هستند (کیان‌مهر و انصاری، ۱۳۸۳: ۳۶-۳۷).

تزئینات

گره شمسه ده که در مرکز دو لنگه با نقوش گیاهی تزئین شده است نیز خود دارای مفاهیم متعددی است. هم‌چنین نوع تزئینات گیاهی حاشیه‌ها پیچیده‌تر از در مدخل مدرسه سابق است و شاهد ترکیب نقوش اسلیمی و ختایی با یک‌دیگر هستیم.

یکی دیگر از نکاتی که در توصیف تزئینات و جزئیات حاشیه این در می‌توان در نظر گرفت، شباهت این حاشیه و استفاده از نقوش اسلیمی و ختایی در اندازه‌های مختلف به صورت گردان با حاشیه قالی‌های باقی‌مانده از دوره شاه‌طهماسب صفوی است. از آن‌جاکه دوره شاه‌طهماسب

نسبت به دوره شاه اسماعیل دوره قطعیت بیش‌تر در سبک مشخص در ترکیب عناصر بصری دوره تیموری و صفوی، و بومی‌سازی این عناصر است، در این زمان گل‌های سبک چینی خاصیتی ایرانی و تغییر شکل یافته می‌گیرند و با قابلیت تصویری ایرانی در هنرهای بصری استفاده می‌شوند. جدای از ساختار کلی فرش‌ها، استفاده از نقش مایه‌های شاخص هم‌چون گل‌های شاه‌عباسی، اسلیمی‌های ابری و درختان سرو متداول بوده است (صبغ‌پور و شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۴۳).

حال جزئیات به‌کاررفته در ساختار این در نیز مشابه موارد بالا بوده و شاهد استفاده از گل شاه‌عباسی، ایجاد ساختار درخت سرو، شش‌بندی‌های اطراف شمسه هستیم. هم‌چنین با استناد یکی از قالی‌های باقی‌مانده از این دوره با عنوان قالی نقش گلدانی مربوط به قرن شانزدهم میلادی، قاب‌بندی اسلیمی‌ها در حاشیه و تکرار نقش و ترکیب اسلیمی و ختایی به‌کاررفته در این قالی شباهت زیادی به حاشیه این در دارد.

۴. نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال: درهای متعلق به دوره‌های تیموری و صفوی در امام‌زاده سلطان‌علی (ع) دارای چه مضامین کتیبه‌ای هستند؟ کتیبه‌های در مدخل مدرسه سابق، بیش‌تر به محتوای دینی، علی‌الخصوص محتوای شیعی پرداخته شده و از آیات و احادیث قرآن در تزیینات اصلی بهره برده شده است. تأکید بر محتوای تاریخی و ثبت نام واقف، هنرمند، سال ساخت به‌صورت دقیق دیده می‌شود. هم‌چنین از ویژگی‌های مثبت تیموری در این در استفاده گسترده از طرح‌های مختلف در تزیینات بوده است.

در کتیبه‌های در ورودی رواق صفه‌الصفاء، محتوا و اطلاعات تاریخی غالب است و نام هنرمندان سازنده، واقفان، پادشاه وقت و تاریخ ساخت دقیقاً ثبت شده، هم‌چنین شاهد استفاده از القاب و عناوینی هستیم که در دوره صفویه متداول بوده است.

در پاسخ به سؤال دوم: چه نوع تزییناتی روی این درها اجرا شده است؟ عمده تزیینات در مدخل مدرسه سابق کتیبه و تزیینات اسلیمی ساده در بستر تزیینات هندسی است و شاهد جزئیات و استفاده از نقوش ختایی نیستیم. اما در ورودی رواق صفه‌الصفاء، ترکیب نقوش هندسی، اسلیمی و ختایی در قاب‌بندی‌های متعدد، در کنار تزیینات فلزی، نشان‌دهنده تأثیر هنر دوره صفوی بر سبک مثبت‌کاری کاشان است و به‌وضوح می‌توان تفاوت جزئیات این درها را مشاهده

کرد. هم‌چنین در استفاده از نقوش هندسی و گیاهی در این درها نیز به مفاهیم شیعی و اهل‌بیت اشاره شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. صفه: ایوان، شاه‌نشین
۲. صفه‌الصفاء: نام محلی است در دامنه کوه سرخاب به تبریز (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱۴۹۸۵).
۳. آیه ۱۳ سوره صف.
۴. آیه ۵۵ سوره مائده.
۵. مرکب است از باد یا پاد و شاه؛ پاد به معنی پاسبانی و پائیدن نیز آمده، و لفظ شاه به معنی خداوند است (دهخدا، ۱۳۷۷، ۵۳۲۷).
۶. سید علاءالدین محمد بن محمد حسینی (متوفی ۸۵۰ ه.ق) ملقب به نقیب‌النقباء به امر شاه‌رخ تیموری، به این نام شهرت یافته است (همایی، ۱۳۹۸: ۷۳).
۷. آیه ۲۶ سوره آل عمران.
۸. آیه‌الکرسی، ۲۵۷-۲۵۵ سوره بقره.
۹. آیه ۳۵ سوره زمر.
۱۰. به‌طور واضح قابل خواندن نبود، حدس زده می‌شود این کلمه باشد.
۱۱. آیه ۲۴ سوره زمر.
۱۲. آیه ۱۵ سوره حجر.
۱۳. شعر: سلمان ساوجی.
۱۴. آیه ۳۳ سوره احزاب.
۱۵. آیه ۷۷ سوره قصص.
۱۶. شاه طهماسب صفوی در سال ۹۱۹ ه.ق در روستای شهاب‌آباد اصفهان متولد و در سال ۹۳۰ ه.ق به سلطنت رسید.
۱۷. مشهدی، نوعی لقب به معنی کسی که به مشهد سفر کرده است.
۱۸. احتمال می‌رود با توجه به شباهت نام دوربیگ ذکر شده بر در صفه‌صفا این فرد باشد. دوربیگ: دوره‌بیگ (دده‌بیگ) حاکم قزوین، ساوه، ساوج بلاغ، ری و خوار بود (نصیری و همکاران، ۱۳۷۹: ۲۹۵).
۱۹. قوم تکلو نام طایفه‌ای است که دولت صفوی را به وجود آوردند (بهار، ۱۳۵۳: ۳۸-۳۵).
۲۰. ظن: به‌درستی دانستن، اعتقاد محکم (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۵۶۳۵).
۲۱. در یکی از اسناد باقی‌مانده از مشهد امامزاده اردهال نام آقا سیدمیرزا صدر به‌عنوان متولی ثبت شده است (باریکر سفی، ۱۳۹۴: ۲۶۰).

منابع

- باریکرسفی، مهدی. (۱۳۹۴). واکاوی کتابچه موقوفات بقعه امامزاده علی بن محمد الباقر علیه السلام (مشهد اردهال کاشان). نشریه وقف میراث جاویدان. ۹۱. ۲۵۹-۲۸۰.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۵۵). سبک شناسی. جلد ۳. تهران: امیر کبیر.
- بلوکباشی، علی. (۱۳۸۳). تاریخ فرهنگ هنر. تهران: انتشارات سازمان فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسینی، سیدهاشم و فراشی ابرقویی، حسین. (۱۳۹۳). تحلیل جنبه های نمادین شیعی در تزیینات مسجد جامع یزد. نگره. ۲۹. ۳۳-۴۳.
- راوندی، ابوالرضا. (۱۳۳۴). دیوان. تصحیح سید جلال‌الدین ارموی. تهران: مجلس.
- رشیدالدین، فضل‌الله و روشن، محمد. (۱۳۹۲). جامع التواریخ (تاریخ ایران و اسلام). جلد ۳. تهران: میراث مکتوب.
- سیوری، راجر. (۱۳۷۴). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- شهیدی، جعفر و معین، محمد و دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. جلد ۱۶. ایران: دانشگاه تهران.
- شیخی، علیرضا. (۱۴۰۴ الف). نویافته‌هایی در تبیین ویژگی‌های هنری منبت چوب سبک تیموری. پیکره، ۱۴(۴۰). ۳۷-۵۷.
- شیخی، علیرضا و کیان‌فرد، مریم. (۱۴۰۴ ب). بازخوانی مضمونی کتیبه درهای چوبی بقاع متبرکه کاشان. فصلنامه نگره، ۲۰(۷۴). ۱۶۷-۱۸۹.
- شیخی، علیرضا. (۱۴۰۳). تبیین ویژگی‌های هنری و فنی منبت چوب قرون هفتم و هشتم هجری قمری ایران. هنرهای صناعی ایران، ۲(۲). ۷۵-۲۴.
- صادقی‌علوی، محمود. (۱۴۰۳). بررسی قدیمی ترین سند تاریخی در رابطه با مشهد امامزاده علی بن باقر(ع). پژوهش‌نامه تاریخ‌های محلی ایران. (۲۴). ۶۵-۷۴.
- صباغ‌پور، طیب و شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۹). بررسی نقش مایه نمادین پرنده در فرش های صفویه و قاجار از نظر شکل و محتوا. نگره. ۵(۱۴). ۳۹-۴۹.
- فرخیار، حسین. (۱۳۶۹). مجموعه تاریخی مذهبی مشهد اردهال. تهران: هیئت امناء سلطان علی بن محمد باقر(ع).
- قرچانلو، حسین. (۱۳۸۴). امامزاده سلطان علی مشهد اردهال. نشریه وقف میراث جاویدان. ۵۲.

قمی، حسن بن محمد، انصاری قمی، محمدرضا، و قمی، حسن بن علی. (۱۳۸۵). تاریخ قم. جلد ۱. قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
 کاکاوند، سمانه. (۱۴۰۱). قالی به مثابه عنصر فرهنگی در مناسک نمادین قالیشویی مشهد اردهال. *دوفصلنامه علمی کاشان‌شناسی*. (۱۵) ۲. ۱۴۹-۱۶۶.
 کیانمهر، قباد، انصاری، مجتبی. (۱۳۸۳). منبت‌کاری ایران در قلمرو شاه طهماسب صفوی. *نشریه جلوه هنر*. ۲۳۴-۴۹.
 مشهدی‌نوش آبادی، محمد. (۱۳۸۴). جغرافیای تاریخی منطقه کاشان در تاریخ قم. *کاشان‌شناخت*. (۱) ۱. ۸۸-۱۰۱.
 نراقی، حسن. (۱۳۸۲). *آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز*. جلد ۱. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 نصیری، محمدرضا و خورشاه بن قباد و هانهدا، کویچی. (۱۳۷۹). *تاریخ ایلچی نظام شاه*. جلد ۱. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 همایی، جلال‌الدین و همایی، ماهدخت بانو. (۱۳۹۸). *تاریخ اصفهان*. جلد ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Savory, R. M. (1961). The principal offices of the Safawid state during the reign of Shah Tahmasp I (930-84/152476). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 24(1), 65-85.

References

- Bahar, M. T. (1976). *Sabk-shenasi* (Vol. 3). Tehran: Amir Kabir. (In persian)
 Barikrasafi, M. (2015). An analysis of the endowment booklet of the shrine of Imamzadeh Ali ibn Muhammad al-Baqir (Mashhad-e Ardehal, Kashan). *Vaqf-e Mirath-e Javidan Journal*, 91, 259-280. (In persian)
 Farrokhyar, H. (1990). *Majmoue-ye Tarikhi-Mazhabi-ye Mashhad-e Ardehal [The Historical-Religious Complex of Mashhad-e Ardehal]*. Tehran: Heyat-e Omana-ye Soltan Ali ibn Mohammad Baqir (AS). (In persian)
 Hosseini, S. H., & Farashi Abarkouei, H. (2014). Analysis of Shiite symbolic aspects in the decorations of Yazd Jameh Mosque. *Negareh*, 29, 33-43. (In persian)
 Homayi, J., & Homayi, M. B. (2019). *Tarikh-e Esfahan [History of Isfahan]* (Vol. 1). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In persian)
 Kafili, H., Habibi, M., & Shahroudizadeh, M. R. (2017). *Mozehha-ye Astan-e Qods-e Razavi [The Museums of Astan-e Qods-e Razavi]*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. (In persian)
 Kakavand, S. (2022). The carpet as a cultural element in the symbolic rituals of carpet-washing at Mashhad-e Ardehal. *Kashanshenasi Biannual Scientific Journal*, 2(15), 149-166. (In persian)

- Kianmehr, G., & Ansari, M. (2004). Iranian wood marquetry in the realm of Shah Tahmasp Safavi. *Jelve-ye Honar Journal*, 2, 34–49. (In persian)
- Mashhadi Noushabadi, M. (2005). The historical geography of the Kashan region in the history of Qom. *Kashanshenakht*, 1(1), 88–101. (In persian)
- Naraqi, H. (2003). *Asar-e Tarikhi-ye Shahrestanha-ye Kashan va Natanz [Historical Monuments of the Counties of Kashan and Natanz]* (Vol. 1). Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. (In persian)
- Nasiri, M. R., Khorshah ibn Qobad, & Haneda, K. (2000). *Tarikh-e Ilchi-ye Nezam Shah [The History of Ilchi-ye Nezam Shah]* (Vol. 1). Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. (In persian)
- Qarechanlou, H. (2005). Imamzadeh Soltan Ali, Mashhad-e Ardehal. *Vaqf-e Mirath-e Javidan Journal*, 52, 75–82. (In persian)
- Qomi, H. ibn M., Ansari Qomi, M. R., & Qomi, H. ibn A. (2006). *Tarikh-e Qom [History of Qom]* (Vol. 1). Qom: Ayatollah al-Uzma Mar'ashi Najafi Grand Library. (In persian)
- Rashid al-Din, F., & Roshan, M. (2013). *Jame al-Tavarikh (Tarikh-e Iran va Eslam) [Compendium of Chronicles (History of Iran and Islam)]* (Vol. 3). Tehran: Miras-e Maktoub. (In persian)
- Ravandi, A. (1955). *Divan* (S. J. Ormavi, Ed.). Tehran: Majles. (In persian)
- Sabbaghpour, T., & Shayestehfar, M. (2010). An examination of the symbolic bird motif in Safavid and Qajar carpets in terms of form and content. *Negareh*, 5(14), 39–49. (In persian)
- Sadeghi Alavi, M. (2024). An examination of the oldest historical document related to the shrine of Imamzadeh Ali ibn Baqir (AS). *Pazhouheshnameh-ye Tarikhha-ye Mahalli-ye Iran*, 2(24), 65–74. (In persian)
- Savory, R. (1995). *Iran-e Asr-e Safavi [Iran under the Safavids]* (K. Azizi, Trans.). Tehran: Nashr-e Markaz. (In persian)
- Savory, R. M. (1961). The principal offices of the Safawid state during the reign of Shah Tahmasp I (930–84/1524–76). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 24(1), 65–85.
- Shahidi, J., Mo'in, M., & Dehkhoda, A. A. (1998). *Loghat-nameh [Dictionary]* (Vol. 16). Iran: University of Tehran. (In persian)
- Sheikhi, A. (2024). Explaining the artistic and technical features of wood marquetry of the 7th and 8th centuries AH in Iran. *Iranian Decorative Arts Journal*, 7(2), 5–24. (In persian)
- Sheikhi, A. (2025). New findings on explaining the artistic features of Timurid-style wood marquetry. *Peykareh*, 14(40), 37–57. (In persian)
- Sheikhi, A., & Kianfard, M. (2025). Thematic reinterpretation of the inscriptions on the wooden doors of the sacred shrines of Kashan. *Negareh Quarterly*, 20(74), 167–189. (In persian)

Revisiting the Provenance of Fish-Motif Pottery from the Honolulu Museum of Art Based on Comparative Analysis with Kashan Productions^{*}

Zahra Saberiyan Najafabadi

MA in Islamic Art, Pottery, and Ceramic, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan, Kashan, Iran. (Corresponding Author) Email: Zahra.saberian1993@yahoo.com

Abbas Akbari

Associate Professor, Department of Advanced Art Studies, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan, Kashan, Iran. Email: abbas_a_uk@yahoo.com

Received: 03/11/2025

Accepted: 01/02/2026

Abstract

The precise provenance of some Iranian pottery vessels decorated with fish motifs, which have been preserved in various museum collections, remains uncertain. Nevertheless, a comparative examination of the stylistic characteristics of these objects against known examples from different regions can provide a basis for proposing a hypothesis concerning the probable center of the production of these pottery vessels. This study examines four pottery objects decorated with fish motifs in the Honolulu Museum of Art: one underglaze-painted dish and three lusterware tiles. The data were collected through library research and reliable sources, and the objects were analyzed using a comparative approach based on formal characteristics, manufacturing techniques, glaze types, and stylistic indicators, including the fish motif, composition, and the methods of executing the decoration in order to provide a deeper understanding of the probable provenance of these objects. In this process, the selected examples were compared with Kashan pottery productions from the same period so that their similarities and differences could be clearly identified. The results indicated that these objects, in terms of the aforementioned characteristics, showed considerable similarities with Kashan's ceramic productions. Accordingly, the hypothesis that they originated from Kashan workshops was proposed. This comparative analysis, by reducing the existing uncertainties concerning the provenance of these objects, enables a more precise and scholarly understanding of them.

Keywords: pottery provenance, comparative analysis, Kashan pottery, fish motif, Honolulu Museum of Art

^{*} . This article is derived from Zahra Saberiyan Najafabadi's Master dissertation, entitled "The Variety of Fish Motif Drawing on Kashan's Pottery from the Sixth Century up to the Late Ninth Century A.H", conducted under the supervision of Abbas Akbari (the second author), at the Faculty of Architecture and Art, University of Kashan, Kashan, Iran.

Extended Abstract**Introduction**

In the study of Islamic pottery in Iran, determining the production centers of ceramics with unspecified origins holds significant importance. During the medieval Islamic centuries, major production centers—such as Ray, Kashan, Saveh, and Sultanabad—each possessed distinct characteristics in their pottery output. However, a number of prominent ceramic samples, attributed broadly to “Iran,” are housed in museums worldwide, with their precise production centers remaining vague. This research focuses on four ceramic pieces from the Honolulu Museum of Art: one underglaze-painted bowl and three luster-decorated tiles, all adorned with fish motifs and dating back to the 13th and 14th centuries CE. The selection of these pieces was based on the presence of the fish motif and the possibility of comparing them with similar works of documented attribution. The primary objective of this study is to answer the question: to which Iranian pottery production center do the selected ceramic pieces in the Honolulu Museum of Art belong?

Research Method

In this research, data were gathered through library studies. The artifacts under examination consisted of four ceramic pieces housed in the Honolulu Museum of Art, which lacked precise provenance information. Due to limited access to the museum’s official database, recourse was made to the sole available source, *Wikimedia Commons*. To facilitate comparative analysis, the researchers collected images and documentation of these pieces, along with similar artifacts of documented attribution from reputable collections and museums. The analyses were conducted with a descriptive and comparative approach, using the “fish motif” as the primary focus for comparison. Based on this, the studied samples were assessed against the works of documented attribution in terms of the execution of the fish motif and other accompanying designs. Furthermore, the period of creation, decorative techniques (including underglaze or overglaze), and glaze colors of these samples were also evaluated within the framework of the analysis. As a direct access to the artifacts for instrumental analysis or archaeological examination was not feasible, a comparative stylistic analysis was employed as the primary method for evaluating the samples.

Research Findings

The research findings indicated that the underglaze-painted bowl from the Honolulu Museum of Art (Row 1, Table) with its turquoise glaze and black motifs, attributed solely to “Iran,” showed a distinct similarity in the composition of its central area to two similar pieces attributed to Kashan. Furthermore, the form of the fish depicted on this vessel (Honolulu Museum) exhibited greater curvature compared to definitive similar Kashani examples. Considering the approximate contemporaneity of their production (13th century CE), the underglaze technique, glaze color, and central decorative elements, the likelihood that this bowl being manufactured in Kashan workshops was strengthened. Additionally, the luster-decorated tile (Row 2, Table) in the Honolulu Museum, despite some differences in the fish motif compared to a similar Kashani piece, shared a significant resemblance due to the presence of two spotted hares amidst the floral patterns, with another tile explicitly identified as being from Kashan. This commonality in forms and decorative elements increased the probability of the Honolulu Museum tile being produced in Kashan workshops.

Continuing this analysis, the fish motif on the second luster-decorated tile (Row 3, Table) from the Honolulu Museum displayed a remarkable likeness to two luster-decorated tiles attributed to Kashan. The direction of the fish's movement (left to right), the use of curved lines, and the distinctive eye ornamentation (a series of dots and a spiral) in all three tiles supported the hypothesis that this piece was produced in Kashan. Finally, the third luster-decorated tile (Row 4, Table) from the Honolulu Museum also showed a notable similarity to a comparable tile made in Kashan, in terms of the arrangement of visual elements—including a floral motif with branches ending in animal heads and a partial depiction of a fish in a pool with spiral-like mouth and eye features. These similarities rendered the attribution of this tile to Kashan workshops plausible.

Current Location	Common Characteristics	Production Center of Comparable Objects	Date Range	Details of the Fish Motif in Comparable Objects	Images of Comparable Objects	Details of the Fish Motif on the Object Preserved at the Honolulu Museum of Art	Image of the Object Preserved at the Honolulu Museum of Art	Row
The Metropolitan Museum of Art, Accession No. 20.120.32 (<i>The Metropolitan Museum of Art, n.d.</i>)	Central Decoration Decorative Technique Date of Production Pottery Form	Kashan	13th century CE					1
The Metropolitan Museum of Art, Accession No. 20.120.43 (<i>The Metropolitan Museum of Art, n.d.</i>)	Central Decoration Decorative Technique Date of Production Pottery Form	Kashan	13th century CE					
The British Museum, Accession No. G.232.1-2 (<i>The British Museum, n.d.</i>)	Spotted Rabbit Motifs and Floral Motifs Decorative Technique Pottery Form	Kashan	13th century CE					2
The Louvre Museum, Accession No. OA6319/15 (<i>Musée du Louvre, n.d.</i>)	<i>Fish Motif</i> Decorative Technique Pottery Form	Kashan	13th century CE					3
The Metropolitan Museum of Art, Accession No. 1971.235.4 (<i>The Metropolitan Museum of Art, n.d.</i>)	<i>Fish Motif</i> Decorative Technique	Kashan	13th century CE					

The Metropolitan Museum of Art, Accession No. 41.165.11 (The Metropolitan Museum of Art, n.d.)	Fish and Floral Motifs Decorative Technique Pottery Form	Kashan	13th-14th centuries CE					4
---	--	--------	------------------------	---	---	--	---	---

Conclusion

The studies conducted in this research has indicated that the fish motif is one of the significant decorative elements in Kashan pottery, with ponds containing fish being a distinguishing feature of these ceramics. Given the prevalence of this motif and the considerable resemblance of the decorations on the four investigated artifacts (comprising one underglaze-painted bowl and three luster-decorated tiles) to known Kashani examples from the same period (13th and 14th centuries CE), these works have been aligned with Kashan pottery. Examination of the decorative style, design, and composition of the fish motifs and other elements revealed that all four pieces in the Honolulu Museum of Art shared significant similarities with comparable works produced in Kashan. Therefore, it can be inferred that these four artifacts were created by Kashani artists.

The authors believe that a meticulous examination of decorations and a comparative analysis of samples provide a reliable scientific method for identifying the production location of pottery pieces that lack archaeological findings or are inaccessible for instrumental analysis. This approach can also serve as a foundation for future studies aimed at analyzing ceramic artifacts from other centers in Iran.

دو فصل نامه علمی کاشان شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۴
دوره ۱۸، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، صفحات: ۱۵۹-۱۷۸
مقاله علمی ترویجی

بازخوانی خاستگاه سفالینه‌های مزین به نقش ماهی موزه هنر هونولولو بر پایه تحلیل تطبیقی با تولیدات کاشان*

زهرا صابریان نجف آبادی**

عباس اکبری***

چکیده

خاستگاه دقیق برخی سفالینه‌های ایرانی تزئین شده با نقش ماهی که امروزه در مجموعه‌های مختلف موزه‌ای نگهداری می‌شوند، هم‌چنان نامشخص است. با این حال، بررسی تطبیقی ویژگی‌های سبک‌شناختی این آثار با نمونه‌های شناخته شده از مناطق گوناگون می‌تواند مبنایی برای طرح فرضیه‌ای درخصوص مرکز احتمالی تولید این سفالینه‌ها فراهم آورد. در این پژوهش چهار نمونه سفالینه مزین به نقش ماهی موجود در موزه هنر هونولولو، یک بشقاب با تزئین زیرلعاب و سه کاشی زرین فام، بررسی شده است. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و منابع معتبر گردآوری شد و تحلیل آثار بر پایه ویژگی‌های فرمی، تکنیک ساخت، نوع لعاب و شاخص‌های سبک‌شناختی، شامل نقش‌مایه ماهی، نحوه ترکیب‌بندی و شیوه اجرای تزئینات با اتخاذ رویکردی تطبیقی صورت پذیرفت تا زمینه درک عمیق‌تری از خاستگاه احتمالی این آثار فراهم شود. در این فرآیند نمونه‌های مورد بررسی با تولیدات کاشان در همان بازه زمانی مقایسه شدند تا وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها به روشنی نمایان گردد. نتایج نشان می‌دهد که این آثار از نظر شاخص‌های یادشده با تولیدات سفالگری کاشان هم‌سانی قابل توجهی دارند و براین اساس می‌توان فرضیه انتساب آن‌ها به کارگاه‌های کاشان را مطرح کرد. این تحلیل تطبیقی با کاهش ابهامات موجود پیرامون خاستگاه آثار، شناخت علمی و دقیق‌تر آن‌ها را امکان‌پذیر می‌کند.

کلیدواژه‌ها: خاستگاه سفالینه، تحلیل تطبیقی، سفال کاشان، نقش ماهی، موزه هنر هونولولو.

* مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «تنوع طراحی نقش ماهی بر سفالینه‌های کاشان قرون ششم تا پایان قرن نهم ه‍.ق» به راهنمایی نویسنده دوم است که در دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان انجام پذیرفته است.

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد هنر اسلامی - سفال و سرامیک، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. (نویسنده مسئول)

Zahra.saberian1993@yahoo.com

*** دانشیار گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. abbas_a_uk@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۲

۱. مقدمه

تعیین مرکز تولید آثاری که خاستگاه مشخصی ندارند یکی از مسائل مهم پژوهشی در مطالعات سفال اسلامی ایران است. در قرون میانی اسلامی مراکزی چون ری، کاشان، ساوه و سلطان‌آباد هریک ویژگی‌های فنی و تزئینی متمایزی در تولید سفالینه‌ها پدید آوردند که امروزه مبنای مقایسه‌های سبک‌شناختی قرار می‌گیرد. با این حال، شماری از نمونه‌های موجود در مجموعه‌های موزه‌ای جهان تنها با انتساب کلی به ایران معرفی شده و محل دقیق تولید آن‌ها مشخص نشده است.

یکی از مراکز مذکور موزه هنر هونولولو در ایالات متحده آمریکا است که نگارندگان در این پژوهش چهار نمونه از سفالینه‌های محفوظ در این موزه شامل یک بشقاب با تزئین زیرلعابی و سه کاشی زرین‌فام مزین به نقش ماهی را مورد بررسی قرار داده‌اند. این نمونه‌ها به سبب مزین بودن به نقش ماهی و امکان مقایسه با نمونه‌های مشابه دارای انتساب مستند انتخاب شدند. تحلیل‌ها با بهره‌گیری از روش سبک‌شناسی تطبیقی انجام شد تا فرضیه‌ای درباره خاستگاه مکانی آثار ارائه شود.

براین اساس در تحلیل تطبیقی نمونه‌های مورد بررسی با آثار مشابه دارای انتساب مستند، نقش ماهی و دیگر نقوش به‌کاررفته بر سفالینه‌ها مورد ارزیابی قرار گرفت. بازه زمانی ساخت و شیوه‌های تزئینی، اعم از زیرلعابی یا رولعابی و رنگ لعاب نمونه‌ها نیز در تحلیل لحاظ شد تا با نهایت دقت به این پرسش پاسخ داده شود که آثار سفالین منتخب موزه هنر هونولولو معرف کدام مرکز سفالگری ایران هستند.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش درباره سفالینه‌های دوران اسلامی ایران، به‌ویژه در زمینه تعیین خاستگاه آثار فاقد مشخصه‌های مکانی، یکی از مسائل بنیادین مطالعات تاریخ هنر اسلامی به‌شمار می‌رود. مطالعات کلاسیک تاریخ هنر اسلامی، به‌ویژه آثار آرتور اپهام پوپ (Arthur Upham Pope) در سال ۱۹۳۹ و پژوهش‌های اولیور واتسون (Oliver Watson)، با ارائه چارچوب‌های طبقه‌بندی فرمی و تزئینی، بنیان نظری مهمی برای شناسایی مراکز تولید سفالینه‌های ایرانی فراهم کرده‌اند، چارچوبی که در پژوهش‌های معاصر نیز مبنای تحلیل‌های تطبیقی محسوب می‌شود، از جمله در کتاب

سفال‌هایی از سرزمین‌های اسلامی (Ceramics from Islamic Lands) که به نظام‌مند کردن ویژگی‌های فنی و سبکی سفال اسلامی پرداخته است.

در پژوهش‌های فارسی‌زبان نیز تلاش‌هایی برای بازشناسی مراکز تولید سفالینه‌ها صورت گرفته است. حسینی و فرخ‌فر (۱۴۰۱) با بررسی ویژگی‌های فرمی و تزئینی سفالینه‌های زرین‌فام عصر صفوی، مهم‌ترین مراکز تولید در سده‌های دهم و یازدهم هجری را شناسایی کرده‌اند. نصری (۱۴۰۰) و نیز نصری و صالحی کاخکی (۱۳۹۹) با بهره‌گیری از رویکرد سبک‌شناسی تطبیقی، زمان و مکان تولید برخی نمونه‌های زرین‌فام را به کارگاه‌های کاشان نسبت داده‌اند. همچنین بهمنی، دادور و سامانیان (۱۳۹۶) نشان داده‌اند که مقایسه نظام‌مند با نمونه‌های دارای انتساب مستند می‌تواند در تعیین خاستگاه آثار فاقد اطلاعات باستان‌شناختی مؤثر باشد. با این حال، برخی پژوهش‌ها هم‌چون مطالعه سیری و امیرحاج‌لو (۱۳۹۹) بیش‌تر بر محل کشف آثار تمرکز داشته، مسئله مکان تولید را به‌طور مستقیم دنبال نکرده‌اند.

در کنار این مطالعات، پژوهش‌های متعددی به بررسی نقش ماهی در هنر و سفالینه‌های اسلامی ایران پرداخته‌اند. جان‌نثاری و تقوی‌نژاد (۱۴۰۲) ساختارهای ترکیب‌بندی این نقش‌مایه را تحلیل کرده‌اند و اعظم‌زاده و همکاران (۱۴۰۰) سیر تحول تصویری آن را از منظر طراحی بررسی نموده‌اند. مطالعاتی با رویکرد معناشناسانه و نمادین نیز به تفسیر مفاهیم رمزی و عرفانی نقش ماهی پرداخته‌اند، از جمله پژوهش‌های موخواه و یوزباشی (۱۳۹۶)، دهقان و چیت‌سازیان (۱۳۹۴) و کاظم‌پور و شفایی (۱۳۹۷). با وجود این، تمرکز این تحقیقات عمدتاً بر جنبه‌های مفهومی، نمادین یا ترکیب‌بندی نقش‌مایه بوده و نقش ماهی کمتر به‌عنوان شاخصی سبک‌شناختی در تحلیل انتساب مکانی سفالینه‌ها مورد استفاده قرار گرفته است.

بررسی مطالعات پیشین نشان می‌دهد که تاکنون دو حوزه پژوهشی «خاستگاه سفالینه‌ها» و «مطالعه نقش ماهی» عمدتاً به‌صورت مستقل دنبال شده‌اند و پیوند روش‌مند میان آن‌ها شکل نگرفته است؛ از این‌رو، هنوز مشخص نیست که آیا ویژگی‌های تصویری و سبکی نقش ماهی می‌تواند به شناسایی مراکز تولید سفالینه‌ها یاری رساند یا خیر. پژوهش حاضر می‌کوشد با تمرکز بر چهار اثر سفالین مزین به نقش ماهی محفوظ در موزه هنر هونولولو، و با تحلیل سبک‌شناسی تطبیقی و مقایسه با نمونه‌های دارای انتساب مستند، این فرضیه را مورد ارزیابی قرار دهد و بدین ترتیب خلأ موجود در مطالعات پیشین را بررسی و رفع کند.

۳. روش پژوهش

در پژوهش پیش رو گردآوری داده‌ها با روش مطالعات کتابخانه‌ای انجام شد. نمونه‌های مورد بررسی شامل چهار اثر سفالین محفوظ در موزه هنر هونولولو هستند که اطلاعات دقیقی از خاستگاه آن‌ها در دست نیست. با توجه به محدودیت دسترسی به پایگاه رسمی موزه از تنها منبع موجود، یعنی Wikimedia Commons استفاده شد. برای امکان مقایسه و تحلیل تطبیقی، تصاویر و مستندات این نمونه‌ها و آثار مشابه دارای انتساب مستند از مجموعه‌ها و موزه‌های معتبر گردآوری شد. تحلیل‌ها با رویکرد توصیفی و تطبیقی انجام شد و «نقش ماهی» به عنوان معیار اصلی تطبیقی مورد توجه قرار گرفت. از آن‌جاکه دسترسی مستقیم به نمونه‌ها برای انجام آنالیزهای دستگاهی یا بررسی باستان‌شناختی امکان‌پذیر نبود، تحلیل سبک‌شناسی تطبیقی به عنوان روش اصلی برای ارزیابی نمونه‌ها انتخاب شد.

۴. معرفی نمونه‌ها و جامعه آماری

نمونه‌های مورد بررسی در این پژوهش سفالینه‌هایی مزین به نقش ماهی هستند که در قرون هفتم و هشتم هجری در ایران ساخته شده‌اند و هم‌اکنون در موزه هنر هونولولو نگهداری می‌شوند. به دلیل محدودیت دسترسی به تصاویر و مستندات آثار محفوظ در این موزه، نمونه‌های مورد مطالعه از میان آثار دسترس انتخاب شدند که یک کاسه با تزئین زیرلعابی (تصویر ۱) و سه کاشی زرین فام (تصاویر ۲ تا ۴) را شامل می‌شوند.

اولین نمونه کاسه‌ای منقوش است که نقش سیاه‌رنگ آن زیر پوشش لعاب رنگی نمایان شده است. این کاسه با تقسیم‌بندی چهارگانه در تصویر (۱) دیده می‌شود. در این ظرف دو خط متقاطع که در هر دو سوی خود به سه تک‌برگ ختم می‌شوند، فضای مرکزی را به چهار قسمت تقسیم کرده‌اند و در هر بخش یک ماهی قرار گرفته است. جهت حرکت این چهار ماهی به سوی نقطه تقاطع دو خط است. نقوش مذکور به وسیله چهار ماهی دیگر احاطه شده‌اند که پیرامون یک دایره فرضی در حال چرخش‌اند. ماهی‌های ترسیم‌شده بدون تزئین هستند و یک یا دو باله و دم باریک دارند. هم‌چنین نقشی گیاهی متشکل از برگ‌های متراکم لبه درونی ظرف را پوشانده و نقش مرکزی را دربرگرفته است. هم‌نشینی نقش ماهی و نقوش گیاهی در این اثر ترکیبی متقارن پدید آورده است.

بازخوانی خاستگاه سفالینه‌های مزین به نقش ماهی موزه هنر هونولولو ... زهرا صابریان و عباس اکبری

10.22052/KASHAN.2026.256320.1136

تصویر ۱: کاسه با نقوشی به رنگ سیاه زیر لعاب رنگی شفاف. ایران، قرن هفتم هجری، موزه هنر هونولولو. (Wikimedia

(commons, n.d

در ادامه بررسی نمونه‌های سفالین، پرداختن به کاشی‌های زرین‌فام ضرورتی ویژه می‌یابد؛ زیرا این آثار با پیچیدگی تکنیکی، تنوع رنگی و غنای بصری خود افق گسترده‌تری را برای تحلیل نقش‌پردازی و شیوه‌های ترکیب‌بندی در هنر این دوره فراهم می‌کنند.

استفاده هم‌زمان رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای زیرلعابی همراه با تزئین رولعابی زرین‌فام، از ویژگی‌های بصری قابل مشاهده در نمونه‌های کاشی بررسی‌شده در این پژوهش است. کاشی نشان‌داده‌شده در تصویر (۲) با نقش دو خرگوش خال‌دار تزئین شده است که پشت به یک‌دیگر قرار گرفته و با چرخش سر به سوی هم نگریسته‌اند. این نقوش در میان تزئینات گیاهی جای گرفته‌اند. در بخش پائینی این کاشی برکه‌آبی ترسیم شده است که نقش یک ماهی با جهت حرکت از چپ به راست در آن مشاهده می‌شود. پیکره این ماهی بدون باله است و با نقاط و خطوطی زینت یافته، نقطه‌ای که با یک خط ترکیب شده، چشم ماهی و سایر خطوط جزئیات بدن آن را مشخص می‌کنند. تصویر مرکزی نیز با یک نوار کتیبه احاطه شده است.

تصویر ۲: کاشی زرین‌فام ستاره‌ای شکل، ایران، اواخر قرن هفتم یا اوایل قرن هشتم هجری، موزه هنر هونولولو. (Honolulu

(Museum of Art, n.d

در تصویر (۳) کاشی با نقوش نوشتاری، گیاهی و حیوانی زینت یافته و تنها نقش حیوانی آن، یک ماهی شناور است که در پائین تصویر و درون برکه آب ترسیم شده است. طراحی این ماهی بدون باله با نقاط و خطوط انجام شده، خطی با انحنا بیش‌تر و اسپیرال‌شکل، نشانگر چشم و سایر خطوط و نقاط جزئیات پیکره آن را مشخص می‌کنند. جهت حرکت این ماهی از چپ به راست است.

تصویر ۳: کاشی زرین‌فام ستاره‌ای شکل، ایران، اواخر قرن هفتم یا اوایل قرن هشتم هجری، موزه هنر هونولولو. (Honolulu Museum of Art, n.d.)

کاشی زرین‌فام دیگری در موزه هنر هونولولو نگهداری می‌شود که مرکز تولید مشخص نیست. نقش‌مایه اصلی این کاشی، که در تصویر (۴) مشهود است، درختی است که شاخه‌های آن به سر حیوان منتهی شده است. این درخت بر برکه‌ای بنا شده که ماهی‌ای در آن شناور است. نقش ماهی درون برکه کامل نیست و تنها سر و بخشی از پیکره آن ترسیم شده است. جهت حرکت ماهی، که با نقطه و خط تزئین شده، از چپ به راست است. خط دارای منحنی نشانگر دهان، و خط اسپیرال‌شکل نشانگر چشم و محدوده سر ماهی است. یک ردیف خط و یک ردیف نقطه پیکره ماهی را زینت می‌بخشند. همانند دو کاشی دیگر، نقش‌های ترسیم‌شده در ستاره مرکزی این کاشی نیز با نوار کتیبه احاطه شده‌اند.

تصویر ۴: کاشی زرین‌فام ستاره‌ای شکل، ایران، اواخر قرن هفتم یا اوایل قرن هشتم هجری، موزه هنر هونولولو. (Honolulu Museum of Art, n.d.)

۵. مراکز تولید سفال در دوران میانه

چهار اثر انتخابی از موزه هنر هونولولو به دوره میانه اسلامی تعلق دارند؛ از این رو، برای تبیین بستر تاریخی این آثار، در این بخش مراکز تولید سفال در ایران دوره میانه بررسی می‌شود. در این دوره شهرهای ری، کاشان، سلطان‌آباد، سلطانیه و نیشابور از مراکز مهم سفالگری ایران بوده‌اند. پس از حمله مغول به جز ری سایر مراکز، تولید ظروف سفالین و کاشی‌های دوره سلجوقی را ادامه دادند (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶: ۴۷۱). ری که تا پیش از حمله مغول یکی از مراکز مهم سفالگری ایران محسوب می‌شد (تصویر ۵) دچار افول شدید شهری و تولیدی شد؛ به گونه‌ای که این‌اثیر از نابودی گسترده جمعیت آن شهر یاد می‌کند. براین اساس، تداوم فعالیت کارگاه‌های سفالگری به صورت سازمان‌یافته در این شهر بعید به نظر می‌رسد. از این رو، گمان می‌رود که با ویرانی شهر، سنت سفالینه‌سازی سبک ری نیز متوقف شده باشد (پوپ و اکرم‌ن، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۷۸۳ و ۱۷۸۴).

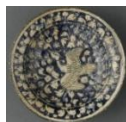
شهر کاشان مرکز دیگری است که در دوره مغول سفالگری و به ویژه کاشی‌سازی آن اعتبار فراوانی به دست آورد. «براساس گفته ابن‌اثیر در ۶۲۱ هجری مغولان شهر را ویران کرده و ساکنان آن را کشتار کردند» (همان: ۱۸۰۳). با وجود این، هنر در این دوران رونق تازه‌ای گرفت؛ از جمله محراب مسجد میدان کاشان که پیش از بازسازی خرابه‌های شهر ساخته شده است (نراقی، ۱۳۴۸: ۳۶۱). در کتاب سیری در هنر ایران اشاره شده که هرگز هیچ شهر دیگری در تولید و عرضه کاشی به پای کاشان نرسیده است (پوپ و اکرم‌ن، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۸۰۴) (تصویر ۶). «صنعت کاشی‌سازی کاشان که در همه جا مطلوب بود و خریدار داشت از حیث تنوع و ظرافت، آب‌ورنگ و نقش‌ونگار به نهایت امتیاز رسیده» (نراقی، ۱۳۴۸: ۳۶۱). از این رو می‌توان کاشان را مهم‌ترین مرکز ساخت سفالینه در دوره میانه ایران مرکزی دانست که آثار سفالین خود را به نقاط مختلف جهان اسلام صادر می‌کرده است.

شهر ساوه از دیگر مراکز سفالگری در دوران میانه است که همانند ری در سال ۶۲۱ هجری به دست مغولان سقوط کرد، با این حال اطلاعات دقیقی درباره میزان ویرانی و پیامدهای آن در دست نیست. نویسندگان آن روزگار اشاره مستقیمی به تولید سفال در ساوه نکرده‌اند، اما یافته‌های باستان‌شناسی سال‌های اخیر نشان می‌دهد که تولید سفال در این شهر در دوران میانه و پس از آن نیز تداوم داشته است (تصویر ۷). کشف کوره‌ها و وازده‌های سفالین در ساوه، وجود تولید محلی را تأیید می‌کند. سفالینه‌های منسوب به این مرکز عمدتاً ترکیبی از عناصر سبک‌های

ری و کاشان را نشان می‌دهند و چنین مینماید که پس از حمله مغول تأثیر سنت‌های سفالگری ری در آن‌ها پررنگ‌تر شده باشد (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ج. ۴: ۱۸۵۵).

سلطان‌آباد (اراک) نیز یکی دیگر از مراکز ساخت سفالینه در دوران میانه است. این مرکز دربردارنده کارگاه‌های بسیاری در قرن هفتم و هشتم هجری بوده است (تصویر ۸). این گونه به نظر می‌رسد که محوطه کنونی سلطان‌آباد در آن زمان وجود نداشته است و سفالینه‌های منسوب به سلطان‌آباد از شهرها و آبادی‌های اطراف آن به‌دست آمده‌اند. علت متروک‌شدن این کارگاه‌ها مشخص نیست، چراکه نمونه‌های کشف‌شده به زمان پس از حمله مغول مربوط هستند. همان‌گونه که ساوه وارث سنت‌های ری بود، سلطان‌آباد نیز گسترش سفال خود را در آغاز مدیون ارتباطش با کاشان بوده است (همان: ۱۸۶۰). زکی محمد حسن نیز اشاره می‌کند که میان آثار به‌دست‌آمده از سلطان‌آباد نمونه‌های زیادی یادآور سفال کاشان هستند، اما نمونه‌ای مشابه با سبک سفال ری در آن‌ها دیده نمی‌شود (حسن، ۱۳۶۶: ۲۱۸ - ۲۱۹).

کشف واژه‌های کوره در سلطانیه تولید محلی در این مرکز را اثبات کرده است. اگرچه سفالینه‌های سلطانیه ویژگی‌های خود و ماهیت جداگانه‌ای دارند اما در اصول وام‌دار سلطان‌آبادند (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ج. ۴: ۱۸۶۷). با این حال، زکی محمد حسن بر این باور است که سفال سلطانیه با سفالینه‌های تولیدشده در دیگر مراکز تفاوتی نداشته است (حسن، ۱۳۶۶: ۲۱۹). در متون تاریخی از دیگر مراکز هم‌چون نیشابور و تبریز نیز به‌عنوان مراکز ساخت سفال در دوران میانه یاد شده است که به نظر می‌رسد این مراکز از درجه اهمیت کمتری برخوردار بوده‌اند. برای شناسایی مرکز تولید نمونه‌های مورد بررسی در این پژوهش پس از تجزیه و تحلیل نقوش این آثار بر روی نقش ماهی متمرکز شدیم. بررسی‌ها نشان داد که نقش ماهی یکی از نقوش پرتکرار بر ظروف و کاشی‌های نقش‌پردازی‌شده کاشان است، از این رو با تطبیق این آثار با سفالینه‌های کاشان به تحلیل ارتباط، مشابهت‌ها و احتمال هم‌سانی مراکز تولید آن‌ها خواهیم پرداخت.

تصویر ۸: ظرف و جزئیات آن: سلطان‌آباد، قرن هشتم هجری، محفوظ در موزه لوور. (Musee du Louvre, n.d.)

تصویر ۷: کاسه و جزئیات آن: ساوه، قرن هفتم تا هشتم هجری، محفوظ در موزه فیتز ویلیام (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ج. ۹: ۶۹۴)

تصویر ۶: کاشی زرین‌فام ستاره‌ای شکل و جزئیات: کاشان، قرن ۷ یا ۸ ه، محفوظ در موزه متروپولیتن. (The Metropolitan Museum of Art, n.d.)

تصویر ۵: کاسه مینایی و جزئیات آن: ری، قرن هفتم هجری، در مالکیت نظرآقا (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ج. ۹: ۶۶۸)

۶. سفال کاشان و تزئینات به‌کاررفته بر آن

از سفال کاشان در قرون هفتم و هشتم هجری منابع نوشتاری و تصویری متعددی برجای مانده که نشان‌دهنده اهمیت این مرکز سفالگری در آن دوره است. شهرت کاشان هم به سبب تولید کاشی و هم ساخت ظروف سفالین بوده است (کونل، ۱۳۸۶: ۹۰). از مهم‌ترین شواهد در این زمینه کشف نسخه‌ای خطی از *عرائس الجواهر و نفایس الاطایب* در استانبول است. مؤلف این اثر، ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد بن ابی طاهر، از خاندان‌های سفالگر کاشان بود که در ساخت برخی برجسته‌ترین محراب‌های آن زمان نقش داشته‌اند. این کتاب که در سال ۷۰۰ هجری تألیف شده، اطلاعاتی درباره مواد اولیه سفالینه‌ها و شیوه‌های ساخت آن‌ها ارائه می‌دهد (حسن، ۱۳۸۸: ۱۷۵).

سفالگران کاشانی تنها به ساخت سفالینه بسنده نکرده، بلکه با بهره‌گیری از نقش‌ونگار، به آفرینش جلوه‌های زیبایی‌شناسانه بر سطح آثار پرداخته است. نقوش هندسی و انتزاعی به‌کاررفته بر این سفالینه‌ها بازتابی از باورها و ذوق هنری جامعه زمان خود به شمار می‌آیند. به‌نظر می‌رسد در بسیاری موارد سفالگر خود نقش‌پرداز آثار نیز بوده است و توجه او فراتر از کارکرد صرف اشیاء، معطوف به جنبه‌های زیباشناختی بوده است. این رویکرد موجب تنوع در تولیدات شد به‌گونه‌ای که امروزه بر اساس تزئینات و ویژگی‌های ساختاری بدنه می‌توان برخی سفالینه‌ها را به مراکز تولید مشخص نسبت داد.

تزئین سفالینه‌های کاشان همواره اهمیت ویژه‌ای داشته است و در دو دسته کلی نوشتاری و تصویری طبقه‌بندی می‌شود. تزئینات نوشتاری شامل آیات قرآن، دعا، اشعار، تاریخ ساخت، نام هنرمند یا سفارش‌دهنده است و تزئینات تصویری نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و هندسی را دربرمی‌گیرد. در میان این تزئینات نقوش انسانی و حیوانی نمود بیش‌تری یافته‌اند. نقوش حیوانی گاه به صورت تک‌پیکره و گاه در ترکیب با سایر نقوش دیده می‌شوند و شامل چهارپایان، پرندگان و آبزیان هستند. ماهی تنها آبرزی منقوش بر سفالینه‌هاست و از جمله کهن‌ترین نقوش به‌کاررفته در هنر سفالگری کاشان محسوب می‌شود.

نقش ماهی بر سفالینه‌های کاشان، اعم از کاشی‌ها و ظروف، به‌وفور دیده می‌شود، به‌طوری که یکی از ویژگی‌های خاص سفالینه‌های این شهر استفاده از برکه حاوی ماهی است که در پیش‌زمینه قرار دارد. غالباً این نقش بدون جزئیات به صورتی است که تنها به نشانه‌ای از آن بسنده شده است. (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ج. ۴: ۱۸۲۴). حضور حوض یا برکه دارای ماهی بر

ظروف و کاشی‌های ساخته‌شده در کاشان آن‌هم به وسعتی که بتوان از آن به‌عنوان یک ویژگی نام برد، خود می‌تواند گویای جایگاه و اهمیت این عنصر تزئینی در آراستن سفالینه‌های این شهر باشد.

هنرمندان کاشان به نقش‌پردازی بشقاب‌ها و کاسه‌های سفالین با برکه‌های حاوی ماهی و پرده‌های جمع‌شده بالای تصویر بسیار اهمیت می‌دادند (یزدانی، ۱۳۹۴: ۵۸). در اکثر تصاویری که زن و برکه وجود دارد نقش ماهی نیز مشاهده می‌شود. در این برکه‌ها یک یا چند ماهی در حال شنا هستند و زمانی که زن در تصویر حضور دارد به ماهی درون برکه خیره شده است. احتمالاً به پاس اهمیت آب برای مغولان این نقوش را در کنار یک‌دیگر آراسته‌اند (طالبی، ۱۳۹۵: ۵۱).

اگرچه برکه‌های دربردارنده ماهی به‌عنوان نقشی حائز اهمیت و قابل تأکید بر سفالینه‌های کاشان مشهود است، اما در گستره تزئینات سفالینه‌های این شهر نقش ماهی تنها به ماهیان موجود در برکه‌ها محدود نمی‌شود و گاه خود نیز به‌عنوان نقش اصلی زینت‌دهنده سفالینه‌ها ظاهر می‌شود. نقش‌اندازی ماهی با دو تکنیک تزئینی بر سفالینه‌های مورد بررسی رویت می‌شود: هم زیر لعاب رنگی شفاف و هم روی لعاب پخته‌شده ترسیم گردیده است.

۶-۱. سفالینه‌های کاشان با تزئین زیرلعابی

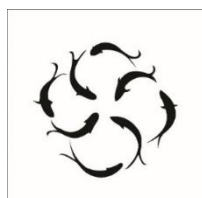
تزئینات زیرلعابی کاشان شامل سفالینه‌های منقوشی است که به صورت گلابه‌ای، آبی - سیاه و آبی - سفید آراسته شده‌اند. نقش‌ونگارهای این ظروف با دقت و نظم اجرا شده و نمایانگر مهارت سفالگران کاشان است. قدیمی‌ترین نمونه تاریخ‌گذاری‌شده سفال منقوش زیرلعابی متعلق به سال ۵۶۲ هجری / ۱۱۶۷ میلادی است. احتمالاً کاشان مرکز اصلی تولید این نوع سفال بوده است (گروبه، ۱۳۸۴: ۱۳۸).

در این تکنیک، ابتدا بدنه سفالین برای انجام فرایند پخت درون کوره قرار می‌گیرد. پس از آن با خط و نقش‌های متنوع تزئین، سپس با لعابی پوشانده می‌شود که باعث نگهداری و تثبیت رنگ‌ها می‌گردد و جلایی به سفالینه می‌بخشد. این لعاب شفاف می‌تواند رنگی یا بدون رنگ باشد. در نهایت سفالینه درون کوره حرارت می‌بیند. بررسی آثار موجود نشان می‌دهد که در اکثر موارد لعاب رنگی مورد استفاده فیروزه‌ای بوده است.

برای تزئین سفالینه‌های منقوش زیرلعابی از رنگ‌های مشکی، لاجوردی، فیروزه‌ای و سبز استفاده می‌شد. طرح و رنگ انتخاب‌شده در اکثر موارد به لعاب مورد استفاده بستگی داشت. گاهی هر سه رنگ مشکی، لاجوردی و فیروزه‌ای یا سبز، هم‌زمان زیر لعاب شفاف بی‌رنگ ظاهر می‌شدند، اما معمول‌تر این بود که دو رنگ مشکی و لاجوردی استفاده شوند. تزئینات زیر لعاب رنگی معمولاً تنها به رنگ مشکی محدود می‌شد، اما روی چند قطعه که با لعاب سبز فیروزه‌ای پوشانده شده‌اند، تزئینات به رنگ‌های مشکی و لاجوردی دیده می‌شوند. لازم به ذکر است که لعاب رنگی در بیش‌تر موارد فیروزه‌ای و به‌ندرت به رنگ لاجوردی بوده است (Fehervari, 1973: 94).

فضای درونی کاسه مورد بررسی در این پژوهش، مزین به نقوش سیاه‌رنگی است که با لعاب فیروزه‌ای رنگ پوشش داده شده است. موزه هنر هونولولو در انتساب محل ساخت این کاسه زیرلعابی تنها به جغرافیای ایران اشاره کرده است. فضای مرکزی درون این ظرف از نظر نوع ترکیب‌بندی شباهت بسیاری با دو کاسه متعلق به کاشان دارد. فرم ماهی‌های این سفالینه (تصویر ۹) همانندی قابل توجهی با نمونه موجود در ردیف ۱، جدول (۱) دارند، با این تفاوت که ماهی‌ها از انحنا بیش‌تری برخوردارند. با توجه به هم‌سانی بازه زمانی ساخت، تکنیک تزئین [زیرلعابی]، رنگ لعاب مورد استفاده و تزئینات بخش مرکزی این کاسه با دو نمونه متعلق به کاشان می‌توان احتمال داد که این کاسه نیز توسط هنرمندان کاشانی ساخته شده باشد.

تصویر ۹: جزئیات نقش ماهی در مرکز اثر محفوظ در موزه هنر هونولولو

جدول ۱: نمونه‌های مشابه با کاسه زیرلعابی محفوظ در موزه هنر هونولولو

ردیف	تصویر نمونه‌های مشابه با اثر	نقش‌پردازی ماهی	محدوده زمانی	مرکز تولید	وجوه مشترک	محل نگهداری

۱			قرن هفتم هجری	کاشان	تزئینات بخش مرکزی تکنیک تزئین محدوده زمانی ساخت فرم سفالینه	موزه متروپولیتن شماره دسترسی: 20.120.32 (The Metropolitan Museum of Art, n.d.)
۲			قرن هفتم هجری	کاشان	تزئینات بخش مرکزی تکنیک تزئین محدوده زمانی ساخت فرم سفالینه	موزه متروپولیتن شماره دسترسی: 20.120.43 (The Metropolitan Museum of Art, n.d.)

۶-۲. سفالینه‌های زرین‌فام کاشان

شیوه‌های اصلی تزئین رولعابی در سفال اسلامی ایران متعلق به دوران میانه به سه گروه کلی زرین‌فام، مینایی و لاجوردینه تقسیم می‌شود. در انتهای کتاب *عرايس الجواهر*، زرین‌فام با واژه «دوآتشه» و مینایی با نام «هفت‌رنگ» معرفی و شیوه ساخت آن‌ها بیان شده است (یزدانی، ۱۳۹۴: ۲۲-۲۳). در شیوه رولعابی، بدنه سرامیک پخته‌شده با لعاب پوشانده می‌شود و برای پخت درون کوره قرار می‌گیرد. پس از مراحل مذکور سفالینه، برحسب این که در کدام گروه از رولعابی‌ها قرار دارد، منقوش شده و دوباره درون کوره قرار می‌گیرد.

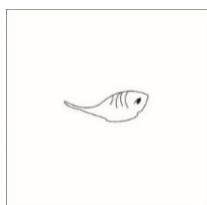
از معروف‌ترین سفالینه‌های شیوه رولعابی می‌توان به سفال‌های مینایی و زرین‌فام اشاره نمود. این دو تکنیک در دوران ایلخانی از اهمیتی خاص برخوردار بودند و به سبب داشتن بستری مناسب برای اجرای نقوش متنوع و متعدد جایگاهی ویژه به دست آوردند (طالبی، ۱۳۹۵: ۴۹). در ایران تولید سفالینه‌های زرین‌فام از قرون اولیه اسلامی آغاز شد و تا دوره قاجار ادامه داشت که مهم‌ترین دوره تولید این آثار بین قرون ششم تا هشتم هجری است. هرچند که روند تولید ظروف و کاشی‌های زرین‌فام در قرن هشتم کاهش یافت و حتی برای مدتی متوقف گردید (صدیقیان و حاج ناصری، ۱۳۹۹: ۳۲).

در این زمینه واتسون بر این باور است که سبک زرین‌فام در اواخر قرن ششم هجری به‌طور ناگهانی در ایران پدیدار شد و بهترین توجیه برای آن می‌تواند ورود سفالگران مصری باشد. شباهت‌های دقیق برخی آثار ایرانی و مصری وجود چنین ارتباطی را قویاً نشان می‌دهد. هم‌چنین استدلال او این است که از حدود سال‌های ۵۶۶ تا ۷۴۱ هجری / ۱۱۷۱-۱۳۴۶ میلادی، مرکز تولید سفال زرین‌فام ایرانی شهر کاشان بوده است (واتسون، ۱۳۸۲: ۱ و ۲۲). دو مرکز ساخت

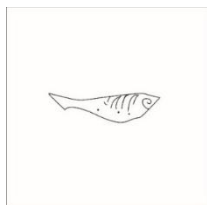
سفال زرین فام که بیش تر از مراکز دیگر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته‌اند، ری و کاشان هستند؛ باین حال، امروزه مشخص شده که اکثر زرین فام‌های منسوب به ری در اصل از تولیدات کاشان است (صدیقیان و حاج ناصری، ۱۳۹۹: ۳۵).

در ادامه سه نمونه کاشی مورد بررسی این پژوهش که مرکز ساخت آن‌ها نامشخص است با آثار مشابه تطبیق داده می‌شود. کاشی زرین فام تصویر (۲) محفوظ در موزه هنر هونولولو هرچند از نظر نقش ماهی منقوش بر آن (تصویر ۱۰) با نمونه ردیف ۱، جدول (۲) همسانی قابل توجهی ندارد، اما بر این اثر دو خرگوش خال دار نشسته در میان نقوش گیاهی نمایان است که شباهت بسیاری با کاشی دیگری دارد که مشخصاً ساخت کاشان است. استفاده از فرم‌ها و عناصر مشترک در تزئین این دو کاشی می‌تواند احتمال ساخت کاشی محفوظ در موزه هنر هونولولو توسط هنرمندان کاشانی را افزایش دهد.

تصویر ۱۰: جزئیات نقش ماهی بر کاشی تصویر ۲، محفوظ در موزه هنر هونولولو.

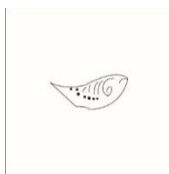
ماهی منقوش بر کاشی زرین فام تصویر (۳) محفوظ در موزه هنر هونولولو با دو نمونه کاشی زرین فام ردیف ۲ و ۳، جدول (۲) ساخته شده توسط هنرمندان کاشانی همانندی دارد (تصویر ۱۱). جهت حرکت ماهی در هر سه کاشی از چپ به راست است. پیکره ماهی‌ها با خطوط دارای انحنا، ردیف نقطه‌ها و اسپیرال نمایانگر چشم در محدوده سر مزین شده است که از جمله وجوه تشابه در نقش اندازی این ماهی‌هاست. بر این اساس می‌توان احتمال داد این کاشی نیز ساخت کاشان باشد.

تصویر ۱۱: جزئیات نقش ماهی بر کاشی تصویر ۳، محفوظ در موزه هنر هونولولو.

کاشی زرین فام تصویر (۴) محفوظ در موزه هنر هونولولو نیز از نظر نحوه آرایش عناصر بصری با کاشی ساخته شده در کاشان ردیف ۴، جدول (۲) مشابهت دارد. این تشابه را می‌توان

در نقش گیاهی به تصویر کشیده شده در هر دو کاشی مشاهده نمود که شاخه‌های گیاه به نقش سر حیوانات ختم می‌شود. افزون‌براین، نقش مایه ماهی درون برکه که به صورت ناقص ترسیم شده (تصویر ۱۲) در هر دو نمونه دارای خطی به نشان از دهان، اسپیرال مشخص‌کننده چشم، خطوط و ردیف نقطه‌های تزئین‌کننده پیکره است. تشابه و هم‌سانی تقریبی این دو کاشی احتمال ساخت کاشی محفوظ در موزه هنر هونولولو در کارگاه‌های کاشان را افزایش می‌دهد.

تصویر ۱۲: جزئیات نقش ماهی بر کاشی تصویر ۴، محفوظ در موزه هنر هونولولو.

جدول ۲: نمونه مشابه با کاشی‌های زرین‌فام محفوظ در موزه هنر هونولولو

ردیف	تصویر نمونه‌های مشابه با اثر	نقش‌پردازی ماهی	محدوده زمانی	مرکز تولید	وجوه مشترک	محل نگهداری
۱			قرن هفتم هجری	کاشان	نقش خرگوش‌های خال‌دار و نقوش گیاهی تکنیک تزئین فرم سفالینه	موزه بریتانیا، شماره دسترسی: G.232.1-2 (The British Museum, n.d.)
۲			قرن هفتم هجری	کاشان	نقش ماهی تکنیک تزئین فرم سفالینه	موزه لوور شماره دسترسی: OA6319/15 (Musée du Louvre, n.d.)
۳			قرن هفتم هجری	کاشان	نقش ماهی تکنیک تزئین	موزه متروپولیتن شماره دسترسی: 1971.235.4 (The Metropolitan Museum of Art, n.d.)
۴			قرن هفتم یا هشتم هجری	کاشان	نقش ماهی و نقش گیاهی تکنیک تزئین فرم سفالینه	موزه متروپولیتن، شماره دسترسی: 41.165.11 (The Metropolitan Museum of Art, n.d.)

۷. نتیجه گیری

ظروف سفالی و کاشی‌هایی از ایران در موزه هنر هونولولو حفاظت می‌شوند که مرکز ساخت آن‌ها نامعلوم است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که از این آثار چهار سفالینه مزین به نقش ماهی هستند: یک کاسه زیرلعابی با نقش ماهی به عنوان نقش‌مایه اصلی همراه با نقوش گیاهی در فضای مرکزی ظرف زیر لعاب فیروزه‌ای و سه کاشی زرین‌فام مزین به برکه حاوی ماهی، این آثار در قرون هفتم و هشتم هجری در ایران ساخته شده‌اند.

مطالعات انجام‌شده در این پژوهش نشان می‌دهد که نقش ماهی از نقوش حائز اهمیت در تزئینات سفالینه‌های کاشان است و برکه‌های حاوی ماهی یکی از ویژگی‌های شاخص این سفالینه‌ها محسوب می‌شوند. با توجه به فراوانی این نقش‌مایه و شباهت قابل توجه تزئینات چهار اثر مورد بررسی با نمونه‌های شناخته‌شده کاشان که در همان بازه زمانی (قرون هفتم و هشتم هجری) ساخته شده‌اند. این آثار با سفالینه‌های کاشان تطبیق داده شدند تا به پرسش پژوهش، مبنی بر این که آثار سفالین منتخب موزه هنر هونولولو معرف کدام مرکز سفالگری ایران هستند، پاسخ داده شود.

بررسی شیوه تزئین، طراحی و ترکیب‌بندی نقوش ماهی و دیگر عناصر نشان داد که هر چهار اثر موجود در موزه هنر هونولولو با آثار مشابه ساخته شده در کاشان هم‌سانی قابل توجهی دارند. بنابراین می‌توان احتمال داد که این چهار اثر توسط هنرمندان کاشانی خلق شده‌اند.

نگارندگان بر این باورند که بررسی دقیق تزئینات و تطبیق نمونه‌ها، روشی علمی و قابل اتکا برای شناسایی محل تولید سفالینه‌هایی است که دسترسی به آن‌ها برای آنالیزهای دستگاهی امکان‌پذیر نیست یا فاقد یافته‌های باستان‌شناسی هستند و می‌تواند مبنای مطالعات آینده برای تحلیل آثار سفالی سایر مراکز ایران نیز باشد.

سپاس‌گزاری

بدین وسیله از سرکار خانم انسیه‌سادات موسوی ویایه به پاس راهنمایی‌های ایشان در انتخاب موضوع و بازبینی متن پژوهش کمال تشکر و قدردانی را داریم.

منابع

- اعظم‌زاده، محمد، آزاد خان‌کندی، هانیه و الناز صباغ‌پور. (۱۴۰۰). *سیر تحول طراحی از طبیعت مطالعه‌ای بر نقش ماهی از دوران گذشته تا دوره قاجار*. تهران: انتشارات مارلیک.
- بهمنی، ساوه، دادور، ابوالقاسم و سامانیان، صمد. (۱۳۹۶). مکان‌یابی تولید سفال‌های دوران اسلامی گنجینه نارنجستان قوام شیراز با تطبیق نمونه‌های مشابه (نمونه موردی: ۱۰ سفال)، *فصل‌نامه علمی- پژوهشی نگره*، شماره ۴۳، ۳۱-۴۳.
- پوپ، آرتور و اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز*. جلد چهارم و نهم، مترجمان نجف دریابندری و دیگران. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- جان‌نثاری، فائزه، و بهاره تقوی‌نژاد. (۱۴۰۲). بررسی ساختار و ترکیب‌بندی نقش ماهی در سفال و کاشی‌های سده ششم تا چهاردهم هجری قمری در ایران، *نشریه رهپویه هنر/هنرهای تجسمی*، دوره ۶، شماره ۲، ۵-۵۵.
- حسن، زکی محمد. (۱۳۶۶). *تاریخ صنایع ایران*. ترجمه محمد علی خلیلی. تهران: اقبال.
- (۱۳۸۸). *هنر ایران در روزگار اسلامی*. ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی، چاپ دوم. تهران: صدای معاصر.
- حسینی، سیدهاشم، و فرزانه فرخ‌فر. (۱۴۰۱). سفالینه زرین‌فام عصر صفوی: بازشناخت فرم، طرح و مراکز ساخت، *فصل‌نامه علمی نگره*، دوره ۱۷، شماره ۶۲، ۷۹-۹۵.
- دهقان، خاطره، و امیرحسین چیت‌سازیان. (۱۳۹۴). تفسیر نمادین نقش‌مایه ماهی در سفالینه‌های قرون ۶ و ۷ هجری ایران با نظری بر مثنوی مولانا، *فصل‌نامه نگارینه هنر اسلامی*، شماره ۵، ۷۴-۸۶.
- صدیقیان، حسین، و پانته‌آ حاج‌ناصری. (۱۳۹۹). سفال زرین‌فام قرون میانی اسلامی و مراکز تولیدی آن در ایران. *دوفصل‌نامه مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی*، دوره ۱، شماره ۱، ۴۶-۶۱.
- طالبی، یعقوب. (۱۳۹۵). سفالینه‌های دوره ایلخانی بستری بر ظهور و بروز عناصر و فرهنگ مغول، *فصل‌نامه علمی تخصصی باستان‌شناسی ایران*، واحد شوشتر، ۴۰-۵۵.

کاظم پور، مهدی، و بهاره شفیعی. (۱۳۹۷). نشانه‌شناسی نقش ماهی با رویکرد عرفانی در سه نمونه از سفالینه‌های عصر معاصر (مطالعه موردی مند گناباد)، هنرهای صناعی/اسلامی، سال سوم، شماره ۱، ۵۳-۶۶.

کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۸۶). سفال و سفالگری در ایران: از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر. چاپ سوم. تهران: ققنوس.

کونل، ارنست. (۱۳۸۶). هنر/اسلامی. ترجمه هوشنگ طاهری، چاپ پنجم. تهران: توس.

گروه، ارنست ج. (۱۳۸۴). سفال/اسلامی. ترجمه فرناز حایری. تهران: نشر کارنگ.
موخواه، آذر، و عطیه یوزباشی. (۱۳۹۶). بررسی نقش ماهی و معنای نمادین آن در سفالینه‌های دوره اسلامی ایران، اولین کنفرانس ملی نمادشناسی در هنر ایران با محوریت هنر بومی، ۱-۱۷.
نراقی، حسن. (۱۳۴۸). آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار ملی.

نصری، اسماعیل و صالحی کاخکی، احمد. (۱۳۹۹). بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین فام منسوب به کاشان کاخ اختصاصی نیاوران بر اساس نظریه سبک‌شناسی سفال زرین فام الیور واتسون، دو فصل‌نامه علمی کاشان‌شناسی، دوره ۱۳، شماره ۲ (پیاپی ۲۵)، ۳۱-۴۴.
نصری، اسماعیل. (۱۴۰۰). بررسی و مطالعه نمونه سفالینه‌های زرین فام شهر کاشان محفوظ در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران، دو فصل‌نامه علمی کاشان‌شناسی، دوره ۱۴، شماره ۲ (پیاپی ۲۷)، ۱۰۱-۱۱۸.

واتسون، الیور. (۱۳۸۲). سفال زرین فام/ایرانی. ترجمه شکوه ذاکری. تهران: سروش (انتشارات صدا و سیما).

یزدانی، ملیکا. (۱۳۹۴). سفال مینایی (تصاویر و کتیبه‌ها). بیرجند: چهار درخت.

Fehervari, Geza. (1973). Islamic Pottery. Faber & Faber Limited 3 Queen Square London.

Pope, Arthur Upham. (1939). A survey of Persian art: From prehistoric times to the present (Vol. 6, Pottery and glass). Oxford University Press.

Wikimedia Commons. (n.d.). File:Bowl with flowers from Iran, 13th century, glazed stone-paste, underglaze-painted, HAA.JPG. Retrieved from [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bowl with flowers from Iran, 13th century, glazed stone-paste, underglaze-painted, HAA.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bowl_with_flowers_from_Iran,_13th_century,_glazed_stone-paste,_underglaze-painted,_HAA.JPG)

Honolulu Museum of Art. (n.d.). File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art V.JPG. Retrieved from [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art V.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star_tile_from_Iran,_Ilkhanid_period,_Honolulu_Museum_of_Art_V.JPG)

- Honolulu Museum of Art. (n.d.). *File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art IV.JPG*. Retrieved from [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art IV.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star_tile_from_Iran,_Ilkhanid_period,_Honolulu_Museum_of_Art_IV.JPG)
- Honolulu Museum of Art. (n.d.). *File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art IV.JPG*. Retrieved from [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art IV.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star_tile_from_Iran,_Ilkhanid_period,_Honolulu_Museum_of_Art_IV.JPG)
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *Bowl*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450434>
- Musée du Louvre. (n.d.). *Plat à décor floral*. Retrieved from <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010320069>
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *The Great Sphinx of Tanis*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447154>
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *Kneeling figure of a farao*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447147>
- The British Museum. (n.d.). *Amulet (Phallus amulet)*. Retrieved from https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_G-232-1-2
- Musée du Louvre. (n.d.). *Statue de lion*. Retrieved from <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010329354>
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *Kylix (drinking cup)*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452298>
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *Hydria (water jar)*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450427>

References

- Azamzadeh, M., Azad Khankandi, H., & Sabaghpour, E. (2021). *The Evolution of Drawing from Nature case study: Fish Image from a bygone era to the Qajar era*. Tehran: Marlik Publications. [In Persian].
- Bahmani, S., Dadvar, A., & Samanian, S. (2017). Location of production Islamic potteries thesaurus Naranjestan Qavam in Shiraz with the implementation of similar examples, samples (10 Pottery). *Negareh*, (43), 31–43. [In Persian].
- Dehghan, K., & Chitsaziyan, A. H. (2015). The symbolic interpretation of fish motif in earthen ware of Iran in 6AH and 7AH century in light of Molana Mathnavi. *Negarineh-ye Honar-e Eslami*, (5), 74–86. [In Persian].
- Fehervari, G. (1973). *Islamic Pottery*. London: Faber & Faber.
- Grobe, E. J. (2005). *Islamic Pottery*. Translated by Farnaz Hayeri. Tehran: Karang Publications. [In Persian].
- Hasan, Z. M. (1987). *History of Iranian Industries*. Translated by Mohammad Ali Khalili. Tehran: Iqbal. [In Persian].
- Hasan, Z. M. (2009). *Iranian Art in the Islamic Period*. Translated by Mohammad Ebrahim Aghlidi. 2nd ed. Tehran: Seday-e Moaser. [In Persian].
- Hosseini, S. H., & Farrokhfar, F. (2022). Safavid lusterware: Reassessing its forms, designs, and production centers. *Negareh*, 17(62), 79–95. [In Persian].
- Jannesari, F., & Taghavinejad, B. (2024). A study of the structure and composition of the fish motif in Iranian pottery and tiles from the sixth to the fourteenth century AH. *Rahpooyeh-ye Honar (Visual Arts)*, 6(2), 5–55. [In Persian].

- Kazempour, M., & Shafaei, B. (2019). Semiotic of the fish with approach mystical in three examples of contemporary pottery (case study: MAND GONABAD). *Journal of Islamic Crafts*, 3(1), 53–66. doi:10.52547/jic.3.1.94. [In Persian].
- Kambakhsh fard, S. O. (2007). *Pottery in Iran: From Neolithic Period to the Present*. 3rd ed. Tehran: Qoqnoos Publications. [In Persian].
- Kuhnel, E. (2007). *Islamic Art*. Translated by Houshang Taheri. 5th ed. Tehran: Toos Publications. [In Persian].
- Moukhah, A., & Youzbashi, A. (2017). A study of the fish motif and its symbolic meaning in Islamic Iranian pottery. *Proceedings of the First National Conference on Symbolism in Iranian Art with Emphasis on Indigenous Art*, 1–17. [In Persian].
- Naraghi, H. (1969). *Historical Monuments of Kashan and Natanz Counties*. Tehran: National Heritage Society. [In Persian].
- Nasri, E. (2021). An investigation of luster pottery samples preserved in Glassaware and Ceramic Museum in Kashan." *Kashan Studies*, 14(2), 101–118. doi:10.22052/kashan.2021.243098.1020. [In Persian].
- Nasri, E., & Salehi Kakhaki, A. (2020). Recognition of the period and place of production of the Cockerel-headed ewer lustre pottery attributed to Kashan in the Niavaran Palace Museum based on Oliver Watson's stylistic theory of the luster pottery. *Kashan Studies*, 13(2), 31–44. doi:10.22052/kashan.2021.240712.0. [In Persian].
- Pope, A. U. (1939). *A Survey of Persian Art: From Prehistoric Times to the Present*. Vol. 6: *Pottery and Glass*. Oxford: Oxford University Press.
- Pope, A. U., & Ackerman, P. (2008). *A Survey of Persian Art: From Prehistoric Times to the Present*. Vols. 4 & 9. Translated by Najaf Daryabandari et al. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].
- Sedighian, H., & Hajnaseri, P. (2020). Lusterware in the Medieval Period of Islam and the manufacturing centers in Iran. *Journal of Islamic Archaeology Studies*, 1(1), 46–61. doi:10.22080/jiar.2020.3088. [In Persian].
- Talebi, Y. (2016). Ilkhanid pottery as a platform for the emergence and manifestation of Mongol elements and culture. *Iranian Archaeology*, 40–55. [In Persian].
- Watson, O. (2003). *Iranian Lusterware*. Translated by Shokouh Zakeri. Tehran: Soroush Publications. [In Persian].
- Yazdani, M. (2015). *Mina'i Ceramic (Illustrationns and Inscriptions)*. Birjand: Chahar Derakht Publications. [In Persian].

URLs:

- Wikimedia Commons. (n.d.). *File: Bowl with flowers from Iran, 13th century, glazed stone-paste, underglaze-painted, HAA.JPG*. Retrieved from [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bowl with flowers from Iran, 13th century, glazed stone-paste, underglaze-painted, HAA.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bowl_with_flowers_from_Iran,_13th_century,_glazed_stone-paste,_underglaze-painted,_HAA.JPG)
- Honolulu Museum of Art. (n.d.). *File: Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art V.JPG*. Retrieved from [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art V.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star_tile_from_Iran,_Ilkhanid_period,_Honolulu_Museum_of_Art_V.JPG)
- Honolulu Museum of Art. (n.d.). *File: Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art IV.JPG*. Retrieved from [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art IV.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star_tile_from_Iran,_Ilkhanid_period,_Honolulu_Museum_of_Art_IV.JPG)

- Honolulu Museum of Art. (n.d.). *File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art IV.JPG*. Retrieved from [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star tile from Iran, Ilkhanid period, Honolulu Museum of Art VI.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Star_tile_from_Iran,_Ilkhanid_period,_Honolulu_Museum_of_Art_VI.JPG)
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *Bowl*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450434>
- Musée du Louvre. (n.d.). *Plat à décor floral*. Retrieved from <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010320069>
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *The Great Sphinx of Tanis*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447154>
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *Kneeling figure of a farao*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447147>
- The British Museum. (n.d.). *Amulet (Phallus amulet)*. Retrieved from https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_G-232-1-2
- Musée du Louvre. (n.d.). *Statue de lion*. Retrieved from <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010329354>
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *Kylix (drinking cup)*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452298>
- The Metropolitan Museum of Art. (n.d.). *Hydria (water jar)*. Retrieved from <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450427>